

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

**QİSSƏDƏN ƏFSANƏYƏ,
YAZIDAN SÖZƏ.
FOLKLORLAŞAN ULUL-ƏZM
PEYĞƏMBƏRLƏR**

DİNİ FOLKLOR I

Füzuli BAYAT

Bakı 2021

Füzuli Bayat. Qissədən əfsanəyə, yazıdan sözə. Folklorlaşan ulul-əzm peyğəmbərlər. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 230 səh.

folklor.az

B 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2021

© Folklor İnstitutu, 2021

İçindəkilər

ÖN SÖZ.....	5
BİRİNCİ FƏSİL. KATEQORİYAL ÖZƏLLİKLƏRİ və FUNKSİYASI BAXIMINDAN DİNİ FOLKLOR	
1.1. Giriş: Dini folklor anlayışı.....	8
1.2. Xaliqdən məxluqa	16
1.3. Dini kitablardakı qissələrin qaynağı haqqında görüşlər.....	23
1.4. Qissə, mif, əfsanə anlayışları. Qissələrə hermenevtik baxış.....	32
1.5. Quran qissələrinin özəllikləri.....	39
1.6. Quran qissələrinə reformist (modernist) baxış.....	46
1.7. İslam mifologiyası baxımından qissələr.....	54
1.8. Miflərin fəlsəfəsindən qissələrin fəlsəfəsinə	70
Ümumi bir dəyərləndirmə	74
İKİNCİ FƏSİL. NUH TUFANI QİSSƏSİ VƏ QƏDİM TÜRKLƏRDƏN GÜNÜMÜZƏ ESXATOLOJİ ASPEKTLİ TUFAN (YAYIK)	
2.1. Mifoloji yaddaşdan Quran və Tövrat qissələrinə Nuh Tufanı.....	79
2.2. Türk mifologiyasında Tufan	82
2.3. Yayıkın digər mədəniyyətlərdəki Tufan hadisəsi ilə bağlantısı. Tufan elementləri.....	89
2.4. Folklorlaşan Nuh Tufanı qissəsi	95
Sonuc.....	109
ÜÇÜNCÜ FƏSİL. İBRAHİMİ DİNLƏRİN ATASI HZ.İBRAHİM	
3.1. İbrahimi dinlərə görə İbrahim (Abram/Abraham)	112

3.2. İbrahimin fərqli bir tarixi kimliyi.....	122
3.3. Hz.İbrahim qissəsi rəvayət və nağıllarda.....	128
Nəticə	146

DÖRDÜNCÜ FƏSİL. QİSSƏDƏN ŞİFAHİ SÖYLƏMƏ HZ.MUSA

4.1. Qısa açıqlama.....	148
4.2. Miflərin funksionallığı baxımından_Musa.....	149
4.3. Qurana və Əhdi-ətiqə görə Musa.....	155
4.4. Şifahi söyləmədə Musa.....	167
4.5. Kitab-ı Müqəddəs və Quran mənşəli olmayan Musa əfsanələri.....	174
Son Söz.....	185

BEŞİNCİ FƏSİL. ÖLÜLƏRİ DİRİLDƏN MƏRYƏM OĞLU NASIRALI İSA (YEŞUA)

5.1. Giriş.....	187
5.2. Tanrıoğlu paradiqmasında Hz.İsa.....	188
5.3. Qurtarıcı İsa (Yeşua).....	194
5.4. Folklorda İsa.....	205
5.5. Məryəm oğlu Hz.İsanın qurban verilməsi fikri.....	211
Sonuc.....	215
QAYNAQLAR.....	217

ÖN SÖZ

Antropologiyanın və etnologiyanın predmeti olan dini folklor eyni zamanda dini təcrübə və dinin sosial-psixoloji funksiyası baxımından folklor elminin də predmetidir. Dini folklorun öyrənilməsində əsas məqsəd kulturoloji-antropoloji baxımdan insanların, özəlliklə kənd insanların dini ənənələrinin hansı səviyədə, hansı kontekstdə gerçəkləşməsini bilməkdir. Dini folklor post folklorun (müasir folklor) əsas araşdırma obyektı kimi son dövrlərdə elmi mühitə daxil olmuşdur. Dini folklorun öyrənilməsi kütləvi dindarlıq problemlərini, ənənəvi dini modellərin folklor materiallarına transformasiyasını, bu prosesdə din adamları ilə yanaşı ikinci sözləyici tipinin rolunu açıqlığa qovuşduracaqdır.

Dini folklor dedikdə kanonik dinin xalq dininə çevrilməsi nəticəsində folklorlaşan materiallardan söhbət gədir. Ancaq rəsmi dinin ənənə ilə yaşanılan gündəlik dini həyatın müxtəlif fenomenləri arasındakı əlaqənin səthi təhlili, bu ikisinin elmdə qəbul edilmiş iyerarxik modelə uyğun olmadığını göstərir. Təbii ki burada dini folklor adı altında vahid ilahi bilginin paylaşılmasını, xalqın güncəl yaşamının bir parçasına çevrilməsini öyrənəcəyik.

Dini folklorun nəzəri məsələləri, özəlliklə də mifologiya və din, tarixi, fenomenoloji və hermenevtik çalışmaları, mifoloji metodların xarakteristik tərəfləri, demifləşmə, Kitab-ı Müqəddəsin miflərdən arındırılması məsələsi, Quran-i Kərim və mifologiya münasibəti, qissələrin özəlliyi, onların tarixlə, miflə bağlılığı, mifləri və qissələri teoinformasiyanın iki tərəfi kimi öyrənmək və Qurana reformist baxışların tədqiq olunduğu bu kitabda həmçinin ulul-əzm peyğəmbərlərdən Nuhun tufanı, İbrahimin fəaliyyəti, Musanın qissələri, Məryəm oğlu İsanın bilinən və bilinməyən folklor yaşamı araşdırılmışdır.

Bəzi qaynaqlara görə ulul-əzm peyğəmbərlərdən hesab edilən Hz.Adəmin hekayəsi yaradılış qissəsi və antropomorfik mifin araşdırılması kitabında ələ alınacağından burada Adəm qissəsi tədqiqata cəlb edilməmişdir. Hz.Məhəmməd və Əhli-Beytlə bağlı həm Quranda, həm də folklorlarda kifayət qədər çox materialın olduğunu nəzərə alaraq onların əhvalatları, mözücə və kəramətləri, tarixi və mənkəbəvi həyat və fəaliyyətləri, bir sözlə şərti olaraq adlandırdığımız Əhl-i Beyt folkloru ayrıca öyrəniləcəkdir.

Quranda aldıkları ilahi vəhylə ağır bir vəzifə qəbul etmiş, böyük məsuliyyət qarşısında özünü itirməyən, yorulmadan Allahın (cc) dinini insanlara təbliğ edən, bunun üçün çətinlik, sıxıntı və acılara əzmlə sinə gərən və bundan ötrü ulul-əzm adlandırılan peyğəmbərlərin tarixi-mifoloji, dini-əfsanəvi həyatı hələ də tam aydınlaşmamışdır. Quran-i Kərimdə ulul-əzm peyğəmbərlərin isminin keçdiyi bir ayədə belə deyilir: “(Ya Peyğəmbər!) Allah: “Dini doğru-dürüst tutun (qoruyub saxlayın), onda ayrılığa düşməyin!” - deyər Nuha tövsiyə etdiyini, sənə vəhy buyurduğunu, İbrahimə, Musaya və İsayə tövsiyə etdiyini dində sizin üçün də qanuni etdi. Sənin dəvət etdiyini (tövhid dini) müşriklərə ağır gəldi. Allah istədiyi kimsəni özünə (peyğəmbər) seçər və tövbə edib Ona tərəf qayıdan kimsəni də doğru yola yönəldər!” (Şura 42/13). Əhzab 33/7-də də buna bənzər fikir vardır.

Ulul-əzm ifadəsi Əhkəf surəsinin 35-ci ayəsində də var. Ulul-əzm peyğəmbərlər müstəqil şəriəti və dini olan peyğəmbərlərdir. Hədislərə görə ulul-əzm peyğəmbərlərin bəzi özəllikləri vardır:

Xalqı haqq dinə dəvət etmək;

Din və şəriət sahibi olmaq;

Allah tərəfindən göndərilən kitaba sahib olmaq.

Və Quran-i Kərimin də verdiyi bilgiyə görə sadəcə beş peyğəmbər bu özəlliklərə sahibdir. Bunlar:

Hz.Nuh (Noah). Nuh aleyhissələmə Naciyullah deyilir. Naciyullah, yalnız Allahu Taala ilə məşğul olan, ilahi feyzlərlə sevinc tapan anlamına gəlir. İbranicə ismi Noah'tır.

Hz.İbrahim (Avraham). İbrahim aleyhissələmə Xəlilullah deyilir. Xəlilullah, Allahu Taalanın dostu deməkdir. Çünki onun qəlbində, Allahu Taalanın sevgisindən başqa, heç bir məxluqun sevgisi yoxdur. İbranicə ismi Avram olub ucaldılmışların atası mənasındadır.

Hz.Musa (Moşe). Musa aleyhissələmə Kəlimullah deyilir. Kəlimullah, Allahu Taalanın onunla danışdığı mənasına gəlir. Kəlim, söz söylənən, onunla danışılan deməkdir. İbranicə adı Moşe olub sudan çıxarılmış deməkdir.

Hz.İsa (Yeşua). İsa aleyhissələmə Ruhullah və ya Kəlimətullah deyilir. Ruhullah Allahın ruhundan üfləyərək atasız doğulan uşaq mənasındadır. İbranicə adı Yeşua olub qurtuluş Yehovadadır mənasına gəlir.

Hz.Məhəmməd. Məhəmməd aleyhissələmə Həbibullah deyilir. Həbibullah Allahu Taalanın sevgilisi deməkdir. Çünki Allah (cc) ən çox onu sevirdi. Kainatı Onun üçün yaratdı. Məhəmməd öyğü alan, təriflənən deməkdir.

Hədislərdə Nuhun və İbrahimin kitabları suhuf adlandırılır. Musanın kitabı Tövrat, İsanın kitabı İncil və Hz.Məhəmmədin kitabı Quran-i Kərimdir. Peyğəmbərlər haqqında qissələr bütün tarixi özəllikləri ilə geniş şəkildə Kitab-ı Müqəddəs-də (Hz.İsa və Hz.Məhəmməd istisnadır) vardır, ancaq ululəzm peyğəmbərlərin qissələri toplu halda, mükəmməl formada Quranda verilmişdir.

BİRİNCİ FƏSİL

KATEQORİYAL ÖZƏLLİKLƏRİ vƏ FUNKSİYASI BAXIMINDAN DİNİ FOLKLOR

1.1. Dini folklor anlayışı

Dini folklor dedikdə geniş mənada inanc təməlli şifahi nümunələrdən ibarət folklor materialları deyil, dar mənada səmavi dinlərdə var olan qissələrin şifahi variantı nəzərdə tutulmuşdur. Bu qissələrin ilahi qaynağı pagan bir görünüm almış mifoloji əfsanələrlə, hadisələrlə bəzərlik göstərsə də dinin məqsəd və məntiqinə uyğun şəkildə dəyişdirilmişdir. Səmavi kitablardakı qissələrin mifoloji variantlarının böyük bir qismi şifahi mühitdə unudulmuş, bir qismi də gil tabletlərə, piramidlərə, mağara divarlarına, daş kitabələrə yazılaraq qorunmuşdur. Əskilərin bildiyi və şifahidən yazıya keçirilən bu əhvalatlar kitab əhli tərəfindən təkrar şifahi şəkildə söylənməklə yeni variantlaşmaya, yeni əfsanə və rəvayətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu dəyişmə və dönüşmə teoinformasiyanın → miflərdə qorunması təkrar → vəhylə peyğəmbərlərə bildirilməsi və qutsal kitablara düşməsi → yenidən icra ortamında folklorlaşması formasında bir yol izləmişdir. Folklorun bu ikinci modelləşdirici sistemi yazı dilinin şifahi nitqə, yazı məntiqinin folklor qanununa çevrilməsi nəticəsində yeni bir mətn strukturunu ortaya çıxarmışdır.

Dini folklor müasir sayıla biləcək dini elmlərin arasında yer alır. Təbii ki, ilahiyatçıların batil inanç adlandırdıqları və rəsmi dini ideologiyanın qəbul etmədiyi dini-inanc fenomeni, xalq inancları, sınımalarını, ayrı-ayrı folklor janrlarındakı dini obrazlar, deyimlər dini folklorun obyektidir. Araşdırmanın əsl obyektini səmavi dinlərin kitablarında verilən qissələrin

folklorlaşması, predmeti isə folklorlaşmanın nəzəri məsələləridir. Çox yayılan bu tip dini mövzulardan biri də ulul-əzm peyğəmbərlərin əhvalatlarıdır.

Dini folklor din antropologiyası, fenomenologiyası, psixologiyası, etnologiyası, fəlsəfəsi kimi müasir sayıla biləcək ilahiyat elmləri arasında özünəməxsus kateqoriyası, spesifik araşdırma metodu və funksiyası ilə fərqlənir. Ancaq burada incə bir fərqi də nəzərə almaq lazımdır. O da **anlayışın din folkloru deyil, dini folklor olması məsələsidir ki, bu aspektdən yanaşdıqda dini folklor din fenomenologiyasından, antropologiyasından, fəlsəfəsindən ayrılır. Sonuncular dinin içində var olanları öyrəndiyi halda, dini folklor adı altında biz dində folkloru deyil, dini qissələrin folklorlaşmasını öyrənəcəyik.** Məsələni bir az da konkretləşdirək: dini folklor adı altında biz səmavi dinlərin kitablarında olan qissələrin folklorlaşmasını nəzərdə tutmuşuq. Mifin, folklorun teoinformativ mahiyyəti, bunların dinlərin ilahi mesajları ilə vəhdətdə olduğu araşdırmanın təməl prinsipidir. Şifahi mühitdə çox yayılan dini mövzulardan biri peyğəmbərlərin qissəsidirsə, digəri kosmoqonik mahiyətli, antropoqonik özəllikli qissələr, esxatoloji baxımdan qövmələrin məhvi, qiyamət və s. haqqında olanlardır ki, bunlar da mifoloji və folklor variantlaşması ilə yenə də teoinformativ xarakter daşıyır.

Dini folklorun öyrənilməsi, əslində dinin batıllandırılması, boş inanca dönüştürülməsi deyil, inancsızlığın, ateizmin dayanıqsız olduğunu göstərmək üçündür. Bir halda ki, dini motivli, dini məzmunlu əfsanələr, nağıllar, hekayətlər var və icra ortamında söylənilir və xalq da bunları sevə-sevə dinləyir, o zaman hansı ateizmdən danışmaq olar. İstər qissələrin, istərsə də digər dini şəxslərin haqqında yaradılan söyləmlər, hekayətlər, əfsanələr İslamın, geniş mənada isə dinin xəlqiləşməsi, xalqa mal olmasıdır. Xalq sevgisini, dinə olan inancını

qissələri, dini şəxsləri folklorlaşdıraraq yaşatmaqda, din anlayışını, dini bilgisini bu yolla sürdürməkdədir.

Unutmamaq lazımdır ki, heç bir din yarandığı kimi, rəsmi və kanonik alqılanması ilə uzun zaman varlığını sürdürə bilməz. Bunu monoteist dinlərdən Yəhudilik, Xristianlıq, İslam, fəlsəfi dinlərdən isə Budizmin, Hinduizmin, Konfusçiliyin və digərlərinin minlərcə əfsanə, rəvayət və mənkibələri də göstərməkdədir. Din yarandığı bölgədə folklorik özəllik qazanırsa, onun dəyişik xalqlarda, dəyişik coğrafiyalarda, dəyişik dini inanclar içində yayılması ilkin vəziyyətindən çox uzaqlaşmasına səbəb olur. Bu problem ilahiyatçılarla folklorçuların ayrıldığı nöqtədir. İlahiyatçılar buna dinin batilləşməsi deyirlərsə, folklorçular və sosioloqlar buna xalq dini deyirlər. Ancaq hər bir din rəsmi olanla qeyri rəsmi olanın, hətta batil adlandırılıla biləcək hekayətlərin məcmusundan ibarətdir. Saf, ilkin vəziyyətindən uzaqlaşmamış, reform edilməmiş, xalqın düşüncə dünyasından keçməmiş din yoxdur. **Folklorçuların da vəzifəsi xalqın dini inanclarının məhsulu olan hekayətlərin semantikasını, fəlsəfəsini və nəhayət, sosial funksiyasını araşdırmaqla milli psixologiyayı, inanc dünyasının mexanizmini öyrənməkdir.**

Dini etnologiyanın hər hansı bir sahəsinin mifologiya ilə sıx bağlılığı uzun müddətdir ki elm adamlarının diqqətini çəkmişdir. Dini etnologiyayı və folkloru öyrənmək müştərək şəkildə dinlər tarixi, din fenomenologiyası, din dili, geniş mənada inanclarla və s. ilə bağlıdır. Xalq variantında bütün dinlər Tanrı anlayışının yeni bir versiyonunu ortaya çıxarmışdır ki bu, əslində **Tanrının insan azadlığına müdaxilə etməməsi, azadlıq düşüncəsini insanın öz ixtiyarına buraxmasıdır.** Belə olmasaydı folklor materiallarında peyğəmbərlərlə səmi-

mi söhbət, Tanrı ilə dostanə münasibət kimi mövzular geniş yayılmaz, sufi ədəbiyyatında şathiyələr¹ yazılmazdı.

Kəndlərdə, qəsəbələrdə və şəhərlərdə söyləyici tiplərindən biri Azərbaycanda molla, Türkiyədə imam, müəzzin adlandırılan din adamlarıdır. Etnoloqlar, folklorçular uzun müddət din adamlarının ibadət yerlərində, yas məclislərində söylədikləri qissələri, hədisləri, əhvalatları nəzərə almamış, bu söyləmələri folklor hesab etməmişlərdir. Bu din adamlarının funksiyası sadəcə insanlara dini təbliğ etmək, yas məclislərini idarə etməklə məhdudlaşmış, həm də onların əsas vəzifəsi oxuduqları dini qissələri, hədisləri, dini hadisələri şifahi şəkildə auditoriyaya çatdırmaqdır. Dini hekayətlərin qaynağı bu və ya digər şəkildə Qurana, hədislərə, səhabə və tabiinlərin xatirələrinə, din alimlərinin əsərlərinə, siyer-i ənbiya adlanan peyğəmbər əhvalatlarına və səmavi kitablara dayanır. Dini əfsanələrin, icra ortamı nəzərə alınaraq təhkiyə edilməsi yeni bir folklor növünün – dini folklorun yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu proses ilkin variantında qutsal dini kitablardan şifahi ortama gətirilmiş, yeni funksiya və semantikada, yeni məzmun və formada ikinci yaşamına daxil olmuşdur. İkinci modelləşdirici sistemdə yazılı mətn birbaşa şifahi danışmaq mühitinə gətirilmiş, din adamları ilə bərabər bir də onu şifahi şəkildə din adamı olan söyləyicidən dinləyib yenidən nəql edən ikinci nəsil söyləyici tipini də ortaya çıxartmışdır. Şifahi mühitdə hekayətə çevrilən bu qissələr, folklorun funksiyası baxımından dini qissələrin dini əfsanəyə, nağıla, mənkiyəyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Ancaq uzun müddətdir ki, dini folklor adı altında aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur:

¹ Xalq ədəbiyyatında ciddi bir duyğu və düşüncəni kinayəli, yumoristik və satirik şəkildə ifadə edən və ya Ələvi-Bəktəşi ədəbiyyatında Tanrı ilə zarafat edirmiş tərzli şeirlərə deyilir.

1) Daha geniş mənada batil və ya boş inanc kimi qiymətləndirilən və rəsmi dini ideologiyanın qəbul etmədiyi dini inanc fenomeni öyrənilir ki buraya gecə dırnaq kəsməyin uğursuzluq gətirəcəyi, itin ulamasının bədbəxtliyə səbəb olacağı, bayquş görmənin ölümü xəbər verməsi, gecə qaranlıqda yerə isti su tökmənin çarpılmaya səbəb olacağı, qaranlıqda ağac altından keçmənin qadağan edildiyi və s. kimi batil inanclar nəzərdə tutulur. Batil inanclar bir zamanlar əski insanların inandıqları dini həyatın bir parçası, inanclarının təməli, fəaliyyətlərinin əsasını təşkil etmişdir. H.Tanyu bir məqaləsində dini folkloru batil inanc aspektindən dəyərləndirərək yazırdı: “Bəzən bir inanc və ya bir görünüş, davranış haqqında hökm, bir tərəfdən folklorun bir bölümü, bir tərəfdən də dini, mənəvi folklorla bağlı ola bilər. Buna aid bir neçə misal verə bilərik: Təbiətlə, hava ilə (meteoroloji) bağlı folklor, çox zaman dini folklordan kənardadır. Ancaq itin uğursuzluğu və ya ulamasının zəlzələyə və ya bir fəlakətə işarə etdiyi, qovaq ağacının yarpağını başından tökməsi ilə qışın sərt keçəcəyi inancı yanında, dolu yağmasını durdurmaq üçün qovaq ağacından bir vasitə kimi istifadə etmək və ya ruhların qonaqladığı yerlərdən birinin də qovaq ağacı olduğu görüşü, dini folklorun ağacla bağlı inanclarına daxildir. Qısacası, yağmur duası ilə bağlı işləmlər dini folklorla əlaqəlidir”².

2) Dastanlarda, nağıllarda dinlə bağlı motivlərin, deyim və ifadələrin, dini obrazların öyrənilməsi.

Bizi həm inanc folkloru, həm də dastanlardakı dini obrazlar maraqlandırmır və dini folklor adı altında bunlar araşdırılmayacaqdır. Çünki **bunlar dini folklor deyil, folklor janrlarındakı dini və ya mifoloji motivlər, mifoloji-dini varlıq**

² Tanyu Hikmet. “Dini folklor veya dini-manevi halk inanclarının çeşit ve mahiyeti üzerinde bir araştırma”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 1976, Cilt XXI, s.123-124

lar haqqındadır. Min ildən çoxdur ki, **dini obrazlar, sufi rəmzləri şifahi və yazılı ədəbiyyata daxil olmuşdur ki, bu ənənəviliklə bağlıdır və bunlara görə aşığı təriqət şairi, divan şairini də sufi, inanc motivinin olduğu şifahi mətni də dini folklor adlandırmaq ən azından mədəniyyətin kodlarını bilməməkdir.** Azərbaycan folklorşünaslığında və Dədə Qorqud araşdırmalarında İslam motivləri, Dədə Qorqud Kitabı və İslam dini, folklorlarda İslam mərhələsi kimi mövzular dinin folklorlaşması ilə əlaqəsi olmayan məsələlər olduğundan burada onlara yer verilməyəcəkdir. Folklor janrlarında dini motivlər sadəcə Azərbaycanda deyil, keçmiş Sovetlər İttifaqının bir çox yerində (osetinlərdə, başkırtlarda, özbəklərdə, qazaxlarda və s.) araşdırma predmeti olmuşdur. Biz isə dini folklor adı altında qissələrin, ayrı-ayrı dini hadisələrin şifahi mühitə gətirilməsinin semantikasını və funksionallığı baxımından onların yeni bir folklor növü meydana gətirməsini nəzərdə tutmuşuq. Daha dəqiq desək, **bizim araşdırmamızda xalq dininin və ya dini folklorun koqnitiv tərəfləri önə çıxarılmışdır.** O halda dini folklor adı altında biz aşağıda göstərilənləri öyrənəcəyik:

1. Dini folklor, mövzusunun böyük bir qismi Quran və Kitab-ı Müqəddəs qaynaqlı olan qissələrin və hadisələrin folklorlaşması prosesini öyrənir.

2. Kitab qaynaqlı qissələrdə olmayan, ancaq böyük ölçüdə Quranla, İslam diniylə, özəlliklə də hədislərlə bağlı mövzulardan Hz.Əli, İmamlar, Kərbəla və s. aid əfsanə, nağıl, mənkiyələri araşdırır.

Azərbaycanda, Anadoluda, bir sözlə türk dünyasında hər iki dini folklor mətnlərinin geniş yayıldığını və klassik folklor janrlarının unudulduğu bir zamanda bu mətnlərin hələ də icra ortamında söyləndiyini görürük. Bir daha xatırlatmaq gərəkirsə, dini folklorun semantik-funksional özəlliyi heç də

qutsal kitablardakı qissələrin mifoloji, folklorik tərəflərini öyrənmək, onların qaynaqlarını təyin etmək deyildir. **Araşdırmanın məqsədi Quran qissələrinin mifoloji, folklorik mahiyyətdə olmasından daha çox, bu qissələrin xalq arasında söylənməklə məzmun, forma, ideya baxımından folklorlaşması, sosial vəzifəsidir.** İslam dini geniş ərazilərə yayıldıqca, fərqli xalqlar, etnik qruplar tərəfindən mənimsənildikcə bir çox yorumların yaranması qaçınılmaz olmuşdur. Dini doqmatizm yavaş-yavaş yerini dinamikliyə buraxdığı bir zamanda ortaya çox çeşidli, çox variantlı, çox funksiyalı mətnlər çıxmışdır. Qissələrin, dini hadisələrin, din böyüklərinin folklorik bir struktur içində təqdimi dinin xəlqiləşməsi (populer İslam), dinin geniş xalq kütləsi tərəfindən mənimsənilməsinə və ən əsası da sevilməsinə səbəb olmuşdur. Populer İslamın dini folklorun əsas qaynağı olması və keçdiyi mərhələlər haqqında D.Yoderin fikirləri maraqlıdır³.

A.Pançenko da populer din (xalq dini) və dini folklor məsələsinə toxunaraq onu tarixi antropologiya, folklorşünaslıq və müxtəlif dini tədqiqatlar üçün eyni dərəcədə vacib mövzu hesab edir. Və davamında yazır ki, bir şəxsin və onun daxil olduğu sosial qrupun gündəlik, praktik dini həyatı, xalq dini ilə bağlı əsas müzakirə nöqtələrindən biri olaraq, dini təcürübənin müxtəlif sahələrlə əlaqəli olduğu sosial funksiyalar və modellər, həmçinin müxtəlif etnomədəni icmalar daxilindəki tarixi dövrlər barədə danışımağa imkan verir. Eyni məsələ, müxtəlif etnomədəni ənənələrdə ritual və folklor anlayışımıza əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir⁴.

³ Yoder D. "Toward a Definition of Folk Religion", Western Folklore. 1974. Vol. 33, № 1., s.2-15

⁴ Панченко Александр Александрович. Христовщина и Скопчество: Фольклор и Традиционная Культура Русских Мистических Сekt. Москва: ОГИ, 2002, s.24

Qısaca olaraq, populer İslamın nə olduğuna da aydınlıq gətirmək lazımdır.

Populer dini mətnlər xalq dindarlığıdır və istər-istəməz rəsmi olandan daha çox dəyərləndirilməkdə, xalqın dini həyatında müxtəlif funksiyalar, məsələn inancın əsası, dinə sevgi, əxlaq, etiqad və s. yerinə yetirməkdədir. Faktlar, xüsusən də Sovetlər İttifaqında bir dindarlıq forması kimi populer dindarlığın müsəlmanların dini həyatında önəmli bir yeri olduğunu göstərir. Populer dindarlıq sadəcə müsəlmanlar üçün deyil, xristianlar üçün də məqbul sayılır. Bu tərz dindarlıq elmi ədəbiyyatda populer din, populer dindarlıq, yaxud da xalq dini adlandırılır. Populer din insanların daha öncəki inanclarını tamamən unutmadığı, yeni dinlərin içində bəzən açıq, bəzən də örtülü şəkildə, yəni folklorik səviyyədə davam etdiyini təsdiqləyir⁵. Dini təhsilə sahib olmayan geniş kütləyə onların başa düşəcəkləri tərzdə dini qayda-qanunların öyrədilməsi, əsasən şifahi şəkildə məscidlərdə, təkkələrdə, evlərdə, yas kimi mərasimlərdə söhbət şəklində danışılmaqla olmuşdur. Bununla həm də xalqın dinə və peyğəmbərlərə hörməti, sevgisi artırılmış, bir növü didaktik funksiya yerinə yetirilmişdir. Həm də xalq dini əsasında yazılan kitablarda və onların əsasında qurulan söhbətlərdə səhih olmayan rəvayətlər, möcüzələr, kəramətlər nəql edilmiş və bunlar xalqın istək və arzularını, görmək istədiklərini nəzərə alaraq funksiyonallaşdırılmışdır.

Populer din və ya xalq müsəlmanlığı ilə bağlı kitablarda sadəcə dini təhsili olmayan insanların deyil, sufilərin, hədis elmi ilə məşğul olanların, bir sözlə savadlı din adamlarının da bir çox halda rəsmi İslamdan uzaqlaşdığını görürük⁶. Bu

⁵ Populer dindarlıqla bağlı bax. Köse Ali, Ayten Ali. Popüler Dindarlık. İstanbul: Tımaş yayınları, 2018

⁶ Alpaguş Hatice Kelpetin. Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı. İstanbul, 2001; Arslan Mustafa. Türk Popüler Dindarlığı. İstanbul, 2004

uzaqlaşma ilk növbədə qissələrin folklorlaşması ilə az və ya çox dərəcədə əslindən fərqlənməsi şəklindədir.

Populer dindarlığın yaşandığı əsas yerlər pirlər, türbələr, ziyarətgahlar, dini ibadətqahlar və onların ətrafında yaranan mənkibələr, rəvayətlər, əfsanələrdir.

Klassik folklor kimi dəyərləndirilən verbal folklorun mövcud olduğu icra ortamında anlatılan qissələr yalnız xalq arasında şifahi variantı olanlardır və tədqiqata da bütün Quran qissələri deyil, folklorlaşan qissələr cəlb edilmişdir. Toplama işi dini nağılların, dini əfsanələrin, mifoloji motivlərin daha çox yayıldığını isbat etməkdədir. Bu isə Allah kəlamınının xalq kəlamına dönüşməsi, Xaliqudən məxluqa enməsidir.

1.2. Xaliqudən məxluqa

İslamiyyətin müqəddəs kitabı olan Quranın böyük bir qismini dini, əxlaqi məzmunlu ibrətamiz qissələr təşkil edir. Bu qissələr Qurana tarixi perspektiv qazandırmaqla insanlara nə cür davranış sərgiləməyi, gözlənilməz bir nəticəylə qarşılaşılacağı halda nə etməli olduqlarını öyrətməkdədir. Qissələr insanın insanla və Allahla olan dialoqunun hansı çərçivə içərisində həyata keçiriləcəyi barədə ibrətli örnəklər verməklə bərabər, önəmli bilgilər də təqdim etməkdədir. Ancaq uzun zaman ələ hesab edilmişdir ki, Quran qissələri tarixi dəyərdən çox hikmət ifadə etdiyi üçün mifoloji ünsürlərdən uzaqdır. XVIII yüzildən Avropada başlayan Kitab-ı Müqəddəs mətnlərinin tənqidi təhlili, nəticədə bu mətnlərin mifologiya ilə əlaqəsinin geniş olduğu fikrinə gətirib çıxarmışdır. Xüsusən Rudolf Bultmann və ondan öncə J.Frazer və digərləri Əhdi-ətiqin və Əhdi-cədidin mətnlərində Mezopotamiya qaynaqlı bir çox miflər müəyyənləşdirildilər və onları yeni elmi metodlarla təhlilə cəlb etdilər. Məsələn, “The Golden Bough” (Qızıl budaq) adlı 12 cildlik əsərində Sir James George Frazer sehr, magiya, ənənəvi və dini inancları bir

yerə toplamaqla bu gün də əsas qaynaq mahiyyətində olan bir əsər yazdı. Bundan başqa onun ən dəyərli əsərlərindən biri “Folklore in the Old Testament” (Əhdi-ətiqdə folklor) adlı 3 cildlik (London, 1918) əsəridir. Frazer bu əsərində Əhdi-ətiqdə nəql olunan yaradılış, tufan və başqa qissələri araşdırır, onların paralellərini başqa mədəniyyətlərin mifoloji mətnlərində tapır. Məsələn, Musa və Decaloguenun müxtəlif variantları haqqında apardığı tədqiqatlar buna örnək ola bilər.

Quran-ıKərimdə olan mifoloji və folklorik ünsürlər əslində Allahın (cc) mesajının sadə insanların anlayacağı formada izahına xidmət edir. Çünki **mifologiya dini inançların inandırıcılığını izah və təsdiq etmək üçündür**. Funksional baxımdan dinin içində görünən folklorik ünsürlər, həmçinin Tövrat, İncil, özəlliklə də Quran qaynaqlı şifahi söyləmlər, əfsanə və nağıllar qutsallıq dairəsinə alındığından qissələrin, hədislərin mifologiyası, ontologiyası indiyə qədər araşdırma mövzusu olmamışdır. Bu qənaət, xüsusən müsəlman teologiyası üçün spesifikdir. Avropa elm dünyası Əski və Yeni Əhdin mifologiyasını, folklorunu J.Frazerdən⁷ başlayaraq çoxdan araşdırma mövzusunə çevirmişdir. Kitab-ı Müqəddəsin təməl mifoloji qaynağını demifləşdirməyə çalışan ən geniş araşdırmanı Alman teoloqu Karl Rudolf Bultmann aparmışdır⁸. Kitab-ı Müqəddəsin həqiqətləri ifadə etdiyi, miflərin isə sadəcə oxşarlıq olduğunu Bultmanndan da öncə Charles Harold Dodd irəli sürmüşdür⁹.

⁷ Frazer Sir James. The Golden Bough: A Study in Magic and Religion. 12 volumes. 3rd edition. London: Macmillan and Co, 1906-1915

⁸ Bultmann Rudolf K. Kerygma and Myth: a Theological Debate. London: SPCK, 1953; Bultmann Rudolf K. Jesus Christ and Mythology. New York & London: Charles Scribner's Sons, 1958; Bultmann Rudolf K. Theology of the New Testament: Complete in One Volume. London: SCM Press, 1970; Bultmann Rudolf K. The New Testament and Mythology and Other Basic Writings. Augsburg Fortress Press, 1984

⁹ Dodd Charles Harold. History and the Gospel. New York, Charles Scribner's Sons, 1938

Qutsal kitabları miflərdən təmizləmək və ya demifləşdirmənin üç tipoloji özəlliyi hakkında L.Honkonun fikirləri elmiliyi ilə seçilir.

Birincisi, terminoloji demifləşdirmədən danışmaq mümkündür. Bu, mif terminindən qaçmaq mənasına gəlsə də, yenə də mifoloji hekayənin qorunduğu anlamına gəlir. Dirilməni mif adlandırmaq, mif anlayışının mənasını bilən bir xristian üçün bu, bir təhqir ola bilər. Burada yəqin ki, müqəddəs hekayə və ya müqəddəs tarix kimi ifadələrə üstünlük verilərdi; bəlkə də Xristianlıqda, Yəhudilikdə olduğu kimi dini ənənələrin də tarixə çevrilməsinə meyllilik var. Belə bir meyl mədəni cəhətdən əlaqəli bir fenomendir; bəzi digər mədəniyyətlərdə tarix əvəzinə hekayə termininə üstünlük verilə bilər. Xristian ilahiyatçılar mif, tarix və müqəddəs tarix terminlərindən istifadə edərkən müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Təsəvvür etmək mümkündür ki, kimsə yaradılışı mif, çarxıma çəkilməni tarix, qiyaməti isə müqəddəs tarix kimi təsnif etməyə çalışa bilər.

Demifləşdirmənin ikinci əsas növü ümumi və kompensasiya edilmiş adlandırılma bilər. Burada mifik ənənə tamamilə rədd edilir; bu cür hekayələrin mədəni dünyanın insanı üçün lazımsız olduğu iddia edilir. O halda iki problemlə qarşılaşırıq; miflərin davam edən mövcudluğunu və göstərdikləri təsiri necə izah edə bilərik? Başqalarını bu hekayələrin dəyərsizliyinə necə inandıra bilərik? İlk sual çox vaxt təkamül dəlilləri ilə cavablandırılmışdır. Comte, Dardel və başqaları mifik bir dövrün fikirlərini, daha sonra mifik olmayan dövrləri əyləndirdiyini söylədilər. Ancaq tarixi inkişaf bu cür fərziyyələri yalanladı. Mifi ləğv etmək istəyən filosoflar mifin mədəniyyətə verdiyi töhfə izah edildiyi təqdirdə dərhal bir boşluq yaranaçağını başa düşdülər. Bu səbəbdən mifin mədəniyyətdəki yerini nəyin tutacağı ilə bağlı konstruktiv təkliflər verməyə çalışsalar da bunda o qədər də başarılı ola bilmədilər.

Demifləşdirmənin üçüncü növü qismən şərh tiplidir. Bu düşüncə xəttinin tərəfdarları miflərə tam mənası ilə inanmağın lazım olmadığını düşünürlər. Onlara görə miflər simvol və ya alleqorik təmsillərdir. Burada vacib olan mifin arxasında yatan anlayışın var olmasıdır. Bu anlayışı əldə etmək üçün inandığımızı izah edə biləcək bir tərcümənin köməyinə ehtiyacımız var. Qismi və şərtlə demifləşdirmənin mənsəyinə tez-tez bir filosofun miflərin dini ənənəsinin artıq qalmadığını qeyd etməsində rast gəlmək olur¹⁰.

Buna baxmayaraq Kitab-ı Müqəddəsin mifologiyası çox, Qur'anın mifologiyası isə az araşdırılmışdır¹¹. Bunu miflərə və mifologiyaya baxışın düzgün dəyərləndirilməməsi və dini statüko ilə izah etmək olar. **Quranın qutsal mətnlərini, Allah kəlamını, dini bilgiləri açıqlama mahiyyətində olan qissələrin miflərlə müqayisəsi və qissə-mif əlaqəsi, bəzi hadisələrin qaynağının tədqiq edilməsi önəmli məsələdir. Bu heç də qissələrin təhrifi, pozulması, inancın mübahisə obyektinə çevrilməsi, səmavi kitabların şübhə altına alınması deyil, bütün dinlərdə olduğu kimi İslamın da xalq müsəlmanlığına dönüşməsi qanunauyğunluğuna görədir.** Çünki folklor materiallarının toplanması dini nağılların, dini əfsanələrin, din mifologiyasının aktiv olduğunu isbat edir. Digər tərəfdən qissələrin folklorlaşan variantının cahil insanın

¹⁰ Honko Lauri. "The Problem of Defining of Myth", Haralds Biezais ed. The Myth of the State, Scripta Instituti Donneriani Aboensis, 1972, No.6, Stockholm, s.8-9

¹¹ Kılıç Sadık. Mitoloji. Kitab-ı Mukaddes ve Kuran-ı Kerim. İstanbul: Nil Yayınları, 1993; Arslan Mustafa. "İslam Kültüründə Mitolojik Tasavvurun İmkânı ve Sınırlı/Sızlıkları", Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları Uluslararası Sempozyum Samsun 26-28 Kasım, 2010; Ocak Ahmet Yaşar. "İslâm'ın Temel İnançları Etrafında Oluşan "Mitolojik" Kültür: "İslâm Mitolojisi" yahut İslâm İlahiyatının İhmal Edilmiş Önemli Bir So-run-salı (Bir "mise-en-question" Denemesi)", Milet ve Nihal. İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 2009, Cilt 6, Sayı 1 Ocak – Nisan

bidətləridir kimi dəyərləndirmələrin ortaya çıxmasını da heç bir şəkildə qəbul etmək mümkün deyildir.

Səməvi kitabların qissələrini anlamaqda mifologiyanın rolu böyükdür. R.Bultmann Kitab-ı Müqəddəsin rəşional tənqidi ilə rəziləşsə da qeyd edir ki, Əhdi-ətəiqin bir çox hadisələri və qissələri mif və ya əfsanə kimi yazıldığından müasir insanın bunları başa düşməsi mümkün deyildir, çünki dünyanın mifoloji mənşərəsi və qavranılması keçmişdə qalmışdır. Bultmann Kitab-ı Müqəddəsdə miflərin varlığını qəbul etməklə xristianları dilemma qarşısında qoyur. Ona görə, insanları dinə inanmağa çağırmaq Kitab-ı Müqəddəsin mif olmadığını və həqiqətləri söylədiyini deməklə mümkün deyildir. Bultmannın görə, mifologiya dünyanı başa düşməyin və dünya modelinin elmə qədərki formasıdır¹². Pozitiv elmlərin ortaya çıxması ilə mifologiya arxa plana keçdi, yalan adlandırıldı. Buna görə də Bultmann, qutsal mətni başa düşməyin əlləqorik yorumunu təklif edir.

Quranın endiyi Cahiliyyə dönəmində ərəb xalq ədəbiyyatının, o cümlədən doğru hekayətlər kimi qəbul edilən “Əyyamü’l-Ərəb” adlandırılan kitabları, yenə Cahiliyyə dönəminə aid olan, ancaq sonralar yazıya keçirilən “SİRƏTÜ ANTƏRƏ”, “SİRƏTÜ’Z-ZİR SALİM”, “KİSSATÜ BƏKİR VƏ TAĞLİB”, “KİSSATÜ’L-BURAK”, “KİSSATÜ BƏNİ HİLAL”, “KİSSATÜ ZƏNNUBİYYƏ”, “ZATÜ’L-HİMMƏ”, “SİRƏTÜ SEYF B. ZUYEZƏN”, “SİRƏTÜ’S-SULTAN ƏZ-ZAHİR BAYBARS”¹³ kimi macərə, nağıl məcmuələri də ərəblərin zəngin folklorundan xəbər verir. Allah (cc) peyğəmbərə Quranda nəql edilən qissələrdən bəzilərinin məlum olduğunu deməklə mifləri və ərəb folklorunu qəsd edir. Çünki Quran ərəblərin və həmçinin digər qövmlərin səviyyəsini, zövqünü nəzərə alaraq bu

¹² Bultmann Rudolf K. The New Testament and Mythology and Other Basic Writings, s.3, 28

¹³ Yazıcı Hüseyin. “Hikaye”, TDV İslâm Ansiklopedisi Cilt 17. İstanbul, 1998, s.480

mif, əfsanə, nağıl, atalar sözü, məsəllər kimi bilinən şifahi ədəbiyyat hekayətlərini fərqli bir məqsədlə, din terminologiyası ilə desək, tövhid inancı içində istifadə etmiş, yeni bir janr – qissə yaratmışdır. Buna baxmayaraq xalqın folklor janrları kimi təhkiyə etdiyi hekayələr Quranın qissələri ilə eyni informativ yüklüdür. **Qissələrin folklor mahiyyəti, əslində Allah kəlamının min illər ərzində mifoloji inanc şəklinə yaşadığını sübut edir. Həm mifin, həm əfsanənin Quranın qissələri ilə müştərəkliyi birinin digərindən yararlanması mənasında olmayıb bunların tək bir ilahi qaynaqdan gəlməsi şəklinədir. Açıq bir şəkildə mifologiya ilahi mesajlara qədərki teoinformativ daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirmişdir.** Əski mədəniyyətlərin mifologiyasından məlum olanların Kitab-ı Müqəddəsdə və Quranda təkrarlanması mifin inandırıcılıq funksiyasının azalması və tövhid inancının paqanizmlə yer dəyişdirməsinin nəticəsidir. Miflər funksiyaları baxımından tövhid inancını gücləndirmək üçün söylənmişdir. Miflərin tarixiliyi, onun funksional varlığının simvolik dili olduğundan başlanğıcdan uzaqlaşan insan bu gerçəkliyi anlamır və hər göndərilən peyğəmbər başlanğıcda var olan bu teoinformasiyanı ötürən mediator vəzifəsi üçün seçilmiş olur. Daha bəsit bir ifadəylə **Allahın (cc) insanlara göndərdiyi peyğəmbərlərin mesajı, tövhid inancından uzaqlaşdıqca mifləşmişdir.**

M.Eliadeye görə din ilə mif arasında yaxın bir bağ vardır ki, bunun ilkin səbəbi mifin inananlar üçün bir dinin funksiyasını yerinə yetirməsi məsələsidir. Miflər dini həyatın davamlığında, inancın yayılmasında və əxlaqi qanunların tətbiqində mühim rol oynayır¹⁴.

Ərəb xalq ədəbiyyatının Quran qissələrinə təsiri məsələsinə gəldikdə onu demək lazımdır ki, istər peyğəmbər qissələri, istər Nuh tufanı, Əshab-ı Kəhf, Zülqərneyn, Musa-Xızır, istərsə

¹⁴ Eliade, Mircea. Mitlərin Özəllikləri. Çeviren S.Rifat. İstanbul, 2018, s.34

də yaradılış və qiyamət mifləri İslam təbliğ edilmədən öncə də bilinirdi. Hətta Məkkənin əyanları Kitab-ı Müqəddəsdəki hekayələrlə də tanış idilər. Məhz buna görə də Hz.Məhəmmədin təbliğinə qarşı Məkkənin əyanları bu, “əskilərin əfsanələrindən, mifologiyasından (Quran dili ilə əsatirül-əvvəlin) başqa bir şey deyildir” kimi sözlər deyərək İslama qarşı çıxırdılar. “(Müşriklərin) içərisində səni dinləyənlər də vardır. Lakin (müsəlmanlara qarşı düşmən hərəkətlərinə görə) onu (Quranı) başa düşməsinlər deyə, onların ürəklərinə pərdə çəkdik, qulaqlarına da karlıq (ağırlıq) verdik. Onlar hər hansı bir möcüzə görsələr, yenə də ona inanmazlar. Hətta yanına gəldikdə sənislə höcətləşərlər. Kafir olanlar isə: “Bu, qədimlərin əfsanələrindən (nağıllardan) başqa bir şey deyildir! – deyərlər” (Ənam 6/25).

Quran-i Kərimdə adları keçən peyğəmbərlərlə, bəzi dini şəxslərlə bağlı qissələrin, məlumatların xalq arasında əfsanəyə çevrilərək söylənməsi, bu təməldə yenilərinin yaranması, xüsusən də Hz.Musa ilə bağlı şoxsaylı əfsanələrin, nağılların, gülməcələrin yayqın olması dinin folklorlaşmasından xəbər verir. Müxtəlif mövzuları əhatə edən qissələr ibrətəmiz və xəbərdaredici olduğundan xalq arasında geniş yayılmış, müxtəlif variantları və dəyişik mövzuları əhatə edən yeni-yeni qissələr, əfsanələr, dini rəvayətlər və nağıllar yaranmışdır. Ancaq Qurandakı bütün qissələrin folklor variantı yoxdur. Bir məsələ də Qurandakı qissələrin nə qədər olması ilə bağlıdır. Bununla bağlı bir çox fikirlər söylənmişdir ki, bu da Quranda qissələrin dördtdə üç ilə dördtdə bir arasında dəyişməsi fikridir. Quranda önəmli bir yer tutan qissələrin, bəzi ilahiyatçılara görə kitabın üçdə birini təşkil etdiyi söylənməkdədir. Bu, ilahiyatçıların nəyə qissə dedikləri ilə bağlıdır. Belə ki, qissəyə gərəyindən daha geniş mənə yükləməklə Quran-i Kərimdə zikr edilən və Hz.peyğəmbər (sav) zamanında cərəyan etmiş hadisələri də qissə hesab edənlərlə bərabər bir də Hz.peyğəmbər

zamanında baş verən hadisələri qissə hesab etməməklə, yalnız daha əvvəllərdə baş vermiş hadisələri qissə adlandıran və onu dar mənada işlədənlər vardır¹⁵. Hər iki görüşün nümayəndələri Quranda qissələrin önəmli bir yer tutduğunu qəbul edirlər.

Quranda qissələrin çox olduğu Hz.Əlinin bir sözündə də özünü göstərir. Qaynaqların (el-Haskani “Şevahid’üt Tənzil”, c.1, s.43, Hadis No: 85; el-Kunduzi “Yenabi’ul Mevedde”, s.126; Ebu Naim “Nur’ül Müştəal”, s.37) yazdığına görə, möminlərin imamı, Əhl-i Beytin rəisi Hz.Əli: “Quran dörd hissə şəklində endi: Bir hissəsi bizim haqqımızda, bir hissəsi düşmənlərimiz haqqında, bir hissəsi sünən və örnəklər, bir hissəsi də fəzlər və hökmlər haqqında enmişdir”, deyə buyurmuşdur¹⁶. **Quran qissələri qaynağı baxımından keçmişin, ruhu baxımından gələcəyin hekayələridir.** Bununla yanaşı Hz.Əli və Əhl-i Beytlə bağlı açıq və üstüörtülü ayə və qissələr insanların qiyamətə qədər uyacaqları hekayətlərə dönüşərək dini folklorun əsasını təşkil edir.

1.3. Dini kitablardakı qissələrin qaynağı haqqında görüşlər

Özəlliklə fəlsəfi dinlər mahiyyətləri etibarını ilə özlərindən əvvəlki mədəniyyətlərin Tanrı və ilahi güclər haqqındakı təsəvvürlərini, mifoloji qəhrəmanlarını, hadisələrini bünyələrinə alaraq məqsədləri baxımından yenidən şəkilləndirmişlərdir. Monoteist dinlər isə daha öncəki peyğəmbərlər dönmindən məlum olan Allah kəlamının folklorlaşmış variantlarından ibrət vericilərini seçib ümmətə yenidən təqdim etməklə bilinəndən bilinməyəndə doğru bir yol izləmişdir.

¹⁵ Güler Mehmet Nuri. “Kıssa ve Hukuk”, IV. Kur'an Sempozyumu. Ankara, 1998, s.113

¹⁶ <https://www.fmrtr.com> > Genel Kültür > Alevi Kültürü

Ancaq antropoloqların və folklorçuların, filosof və din tarixçilərinin çoxu dini qissələrin miflərlə bənzərliyini birinin digərinin mənbəyi olduğu fikrinə dayanaraq müdafiə etmişlər. Məsələn, bu elm adamlarına görə Xristian dini Sumer qaynaqlı tufan hadisəsini Nuh tufanına, nəhəngləri, titanları öldürən qəhrəman mifini müqəddəs Georgesa, fırtına törədən iyələri müqəddəs Eliyə, bolluq və bərəkət tanrılarını Bakirə Məryəm kultuna döndürmüşdür. Yunan, Roma mədəniyyətinin İncillərə böyük təsir göstərdiyini də unutmamaq lazımdır. Bu təsir o qədər böyük olmuşdur ki, heykəli olan Yunan-Roma tanrılarının, qəhrəmanlarının yerini şəkilləri və heykəlləri olan Xristian müqəddəsləri almağa başlamışdır. Eyni elmi metodologiya İslam dininə də tətbiq edilmişdir. Həm Kitab-ı Müqəddəsdə, həm də Quran-i Kərimdə var olan təbiətüstü güclərin hadisələrə müdaxiləsinin olduğu, fəvqəladə güclərin insan fəaliyyətinə, yaşamına təsir etdiyi, insanın şeytan tərəfindən başdan çıxarıla biləcəyi, zərər verən demonik varlıqların mövcudluğu, möcüzə və s. kimi mövzular mifologiya ilə izah edilmişdir. Bu bilim adamlarına görə Firdovsinin Şahnaməsini oxuyanlar, bu əsərdəki hekayə qəhrəmanı Firudin ilə Nuh; Keykavus ilə Nəmrud; Siyavuş ilə Yusif peyğəmbər arasındakı oxşarlığı fərq edəcəkdir¹⁷. Sumer mifologiyasındakı Adapa hadisəsinin qutsala qarşı bir üsyan olduğu hekayənin məzmunundan da görünməkdədir. Bu hekayədə Sumer qəhrəmanı Adapanın Prometheus kimi, Tanrı tərəfindən təhlükəli bir varlıq kimi görüldüyündən bəhs edilir. Mifin məzmunundan aydın olur ki, Adapa nə insandır, nə də tam bir tanrıdır. İkisinin arasında qalan bir varlıqdır. Onun cənnətdən qovulma səbəbi də Adəmin cənnətdən qovulma qissəsini anlamaqda önəmlidir. Adapa çox hirsli biri olduğundan, onun yaradıcısı

¹⁷ Tökel Dursun. Divan Şiirinde Mitolojik Unuslar: Şahıslar Mitolojisi. Ankara, 2000

Ea da, Adapanın başarılarından və çox bilik əldə edəcəyindən qorxdığı üçün yaratdığı bu məxluqu cənnətdən qovaraq onun bir fani kimi sıxıntı və zəhmət içində yaşamasına səbəb olur¹⁸.

Ancaq bütün bu bənzərlikləri, bəzi məqamlarda eyniliyi, bilim adamlarının əksəriyyəti dinlərin mifoloji hekayələri alaraq ondan öz xeyrinə istifadə etdiyi kimi izah edirlər. Əslində **həm miflərdəki həm də dinlərdəki əhvalatlar vahid ilahi qaynaqdan gəlmişdir.**

Din tarixçilərinə və antropoloqlara görə Musəvilik və Xristianlıq, bütünlükdə özünə qədərki dəyişik xalqların mifoloji ünsürlərini içinə alaraq bu günə qədər yaşatmışdır. Avropalı araştırmacılar, Tövrat və İncili mifoloji mətnlərdən baxımından eninə və uzununa tədqiq etmiş və bu kitablarda çoxlu mifoloji hekayə izləri aşkarlamışlardır. Bu tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, Kitab-ı Müqəddəsin hekayələrinin çoxu əski mifologiyalardan alınmışdır. Məsələn, F.Bratton Adəm qissəsinin ən önəmli ünsürlərindən biri olan ilan motivini Sümer mifologiyası ilə izah edir və bu mifin Tövratda bənzər şəkildə verildiyini deyir. O, İbrani (yəhudi) əfsanələrində xeyri və şəri bilmə ağacının meyvəsinin yeyilməsinin yasaqlanmasını və bu meyvənin günahın başlangıcı olduğu şəkildə yorumlanmasının Adapa miflərindən alındığını yazır. Həyat ağacı, onun altında bir qadın və bir kişi, bir az aralıda bir ilan motivinin görüldüyü və qadının kişini aldaraq yasaq meyvəni yemesinin hekayə edildiyi Adapa mifinin, Tövratdakı qissədən də əvvəl məlum olduğunu qeyd edir və Tövratdakı ilk insanın cənnətdən çıxması qissəsinin orijinalının Sümer mifologiyasında olduğunu, Tövratın bu hekayəni sümerlərdən aldığı fikrini irəli sürmüşdür¹⁹. Konkret olaraq Av-

¹⁸ Bratton Fred Gladstone. Yakın Doğu Mitolojisi. Çeviren N.Muallimoğlu. İstanbul, 1995, s.52

¹⁹ Bratton Fred Gladstone. Yakın Doğu Mitolojisi, ss.52-53

ropa alimlərinin fikirlərinə dayanaraq **Musəvilinin Mezopotamiya mifologiyasından bəhrələndiyini, Xristianlığın isə, əsasən Yunan və Roma mifologiyasından və fəlsəfəsindən yararlandığı fikri irəli sürülmüşdür.** Bu alimlər mətnlərin mifoloji ünsürlər hesabına şəkillənməsində İncillərin yunanca yazılmasının da böyük rolu olduğunu qeyd etmişlərdir.

Kitab-ı Müqəddəs mətnini tənqidi baxımdan araşdıran Avropa alimləri və xüsusən də Xristian din adamları uzun illərdir ki, eyni metodla Quran-i Kərimi də öyrənməyə çalışmışlar. Orientalizmin (şərqsünaslığın) əsas məqsədi Musəvi və Xristian din adamlarının Hz.Məhəmmədin peyğəmbərliyini qəbul etməməklə yanaşı, Quranı vəhy kitabı deyil, Kitab-ı Müqəddəsin ərəbcə variantı kimi təqdim etməkdir; İslamın ilk dövrlərindən başlayaraq, orta çağda və bütün XX əsr boyu Hz.Məhəmmədə gizli bir müəllimin Yəhudi və Xristian ənənəsini öyrətməsi məsələsini isbat etməyə çalışmaqdır. Bunu isbat etmək üçün bir çox nəzəriyyələr ortaya atılmışdır²⁰. “Quranın Allahdan qaynaqlanan bir vəhy olduğu fikrini qəbul etməyən qayrimüslümlər, müsəlmanlarla əlaqədə olduqları erkən dövrlərdən etibarən Qurandakı materialların qaynağını təsbit etməyə çalışdılar. Belə ki, Quranın nazil olduğu dövrdə belə, Quranın ilk həmsöhbəti olan adamlardan bir qisminin, Quranın Allah tərəfindən nazil olduğunu qəbul etmədiklərinə və Quranı onlara çatdıran Hz.Məhəmmədin bu bilgiləri bəzi gizli qaynaqlardan aldığına dair müxtəlif fərziyyələr söylədikləri ilə bağlı Quranda dəyişik ifadələr yer almaqdadır. Bununla bağlı irəli sürülən fərziyyələrin ən tanınmış olanları “ona, bunu birilərinin oxuduğu ya da öyrətdiyi

²⁰ Bax. Daniel N.A. Islam and the West. The Making of an Image. University Press Edinburgh, 1956; Bell Richard, Watt W.M. Bell's Introduction to the Qur'an. Edinburgh, 1970; Jomier Jacques. Tevrat; İncil və Kur'an. Çeviren S.Yıldız. İstanbul, 1980; Kister M.J. “Legends in tafsir and hadith Literature: The Creation of Adam and Related Stories”, in A. Rippon (ed.) Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'an. London: Oxford, 1988

və onun da gəlib bu şeyləri ətrafındakı adamlara bildirdiyi” və tövhid, axirət inancı kimi mövzularla bağlı söylədiyi şeylərin “əskilərin nağıllarından ibarət olduğu” kimi iddiaları²¹.

Quran təfsirçiləri də israiliyyat²² bilgilərinə dayanaraq Quran qissələrindəki boşluqları doldurmaqla, dolaylı da olsa qissələri Kitab-ı Müqəddəsə bağlamışlardır. Çünki həm Quranda, həm də Kitab-ı Müqəddəsdə bir çox ortaq mövzular vardır ki, bunlar da təfsirçiləri Əhdi-ətiqə və Əhdi-cədidə yönəltmişdir. Özəlliklə Adəm və Həvvanın yaradılışı, cənnətdəki həyatları, Kəbənin tikilişi, Nuhun gəmisi və tufan hadisəsi, İbrahimlə atası arasındakı münasibət, atanın oğlunu Allah yolunda qurban etmək niyyəti, Davud və iki adamın məhkəməsi, Harut və Marut qissəsi, İsrailoğulları, Yusifin ailəsi, qardaşları ilə münasibəti, quyuya atılması, iffət və namusu, Züleyxanın kim olduğuna dair rəvayətlər, Eyyubun imtahan edilməsi, İlyasın həyatı, Musanın Misir və Medyən günləri, fironla olan mübarizəsi, İsanın və anası Məryəmin həyatı və s. kimi bir çox mövzu müştərəkdir və bunlar israiliyyatla əlaqəndirilmişdir²³.

²¹ Gündüz Şinasi. “Kur'an Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi? Yapı, Muhteva ve Kaynak Açısından Torah Kıssaları”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1998, sayı: 10, s.49

²² İsrailiyyat Yəhudi, qismən də Xristian dini qaynaqlarından nəql edilən əfsanə, qissə, məlumat mənasında işlədilən bir termdir. Bəzi alimlər, İslam müxaliflərinin bu dinə əlavə etməyə çalışdıqları əsilsiz və uydurma xəbərlər haqqında da israiliyyat terminini işlədirlər. Bəzən də Yəhudi qaynaqlı bilgiler üçün israiliyyat, Xristian qaynaqlı olanlar üçün də məsihiyyat və ya nəsraniyyət terminlərindən istifadə edilir. Zamanla Məcusilik, Sabilik kimi digər din və inanclar üçün də israiliyyat anlayışı tətbiq edilmişdir. İsrailiyyat termini, əsasən Yəhudi, qismən də Xristian dini qaynaqlarından gələn əfsanə, nağıl, hadisə və s. mənasında işlədilir. Ancaq atəşpərəstlikdən, sabilikdən, brahmanilikdən, buddizmdən gələn hekayələr də vardır ki, bunların bənzərlərini xalq ədəbiyyatı janrlarında görmək mümkündür. Dini məzmunlu janrların çoxu israiliyyat dairəsinə girdiyi üçün bu termindən daha çox istifadə edilmişdir. Avropa şərqsünasları bu termini daha çox Yəhudi və Xristian dinin İslama qaynaqlıq etdiyi mənasında işlətmişlərdir.

²³ Aydemir Abdullah. Tefsirdə İsrailiyyat. İstanbul, 2000, s.73, 315

Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki Quranın mesajına, əxlaq anlayışına uyğun gəlməyən bir çox mifoloji, tarixi mövzuların Kitab-ı Müqəddəsdə şişirdilərək, bütün xırdalıklarına qədər verilməsi Kitab-ı Müqəddəsin Quranın qaynağı ola bilməyəcəyinin elmi izahıdır. Bu müştərəkliyin dini izahı, hər üç dinin müqəddəs kitablarının Allah tərəfindən endirilməsi, Allahın mesajı olmasıdır. Bundan başqa Quranda Kitab-ı Müqəddəsdə olmayan bir çox mövzular da vardır. Məsələn, Əshab-ı Kəhf qissəsi, Əshab-ı Uhdud qissəsi, Fil hadisəsi, Ad və Səməd xalqlarının həlakı, İbrahimin oğlu İsmaillə birlikdə Hicazda yerləşən Məkkəyə gəlmələri, İsmaili oraya yerləşdirməsi (Əraf 7/65, 73, 79; Hud 11/50, 68; Şuara 26/123, 159; Kəhf 18/9, 26; Səbə 34/15, 19; Buruc 85/4, 10; Fil 105/5; Bəqərə 2/124, 131; İbrahim 14/34, 41) və s. göstərmək olar.

Quran ona və Hz.Məhəmmədə şər atan bu insanlara özü cavab vermişdir: “Heç şübhəsiz “Mütləq bunları ona öyrədən bir insan vardır” dediklərini yaxşı bilirik. Ancaq onu öyrədir dedikləri adamın dili başqa dildir. Bu (Quranın dili) isə açıq-aşkar ərəb dilidir” (Nəhl 16/103) və ya Ənam 25, Qələm 15, Ahkaf 17 ayələrində təkrarlanan “Bu, qədimlərin əfsanələrindən (nağıllardan) başqa bir şey deyildir!”, ifadəsi nəzərdə tutulmuşdur. Əbu Zərə istinadən verilən bir rəvayətə görə, Hz.Adəm 10, Hz.Şitə 50, Hz.İdrisə 30 və Hz.İbrahimə 10 səhifə olmaqla öncəki peyğəbərlərə ilahi mesaj daşıyan toplam 100 səhifə həcmində kitab verilmişdir. Bu qutsal kitaplarda da Adəmin cənnətdən qovulması mifi anlatılmış ola bilər. Hər halda Adəmin cənnətdən çıxması və ya qovulması mətninin orijinalı Sumer mifologiyası ola bilməz. Çünki Adəmin, qutsal kitablara əsaslanaraq sümerlilərdən çox öncə yaşadığı məlum olur. Və dini kitablarda nəql edilən qissələr də məhz onun başına gələnlərdir²⁴.

²⁴ Tökəl Dursun Ali. “Kutsal Metinləri Anlamada Mitolojinin Rolü”, Milet və Nihal. İnanç Kültür Mitoloji. 2009, Cilt 6, Sayı 1 Ocak – Nisan, s.173

İlahiyyatçıların sağa və sola çəkməsinə baxmayaraq ortada bir həqiqət vardır ki, mifologiyada bir çox önəmli hekayətlər, miflər bu və ya digər şəkildə İbrahimi dinlərin müqəddəs kitablarında, Hind dinlərinin yazılı mətnlərində də eyni ilə nəql edilir. Məsələ hansının öncə olduğunda, kimin kimdən iqtibas etdiyində deyil, var olan Allah kəlamının (ezoterik bilginin), xalq kəlamına dönüşməsidir. Hər halda miflə dinin bir çox ortaq mövzuları vardır ki, bunlar: kosmoetnoqonik səciyyəli yaradılış, ilk insan, ilk qadın, ilan və ya şeytan, ilk insanın tabunu pozduğuna görə cənnətdən bu dünyaya atılması, tufan, ilahi güclərə sahib olan qəhrəmanlar, doğacaq uşağın bir hökmdarı taxtından edəcəyi haqqındaki kəhanət və kəhanətin mütləq şəkildə gerçəkləşməsi, ilahi mənşəli qəhrəmanların ölümsüzlük axtarması, buna nail ola bilməməsi, ağlamaqdan gözləri kor olan ata obrazı, oğluna qovuşduqdan sonra gözlərinin açılması, ilahi eşqin bəşəri şəhvətə qalib gəlməsi və s. kimi motivləri qeyd etmək olar. Bütün bu ortaq mövzular zamanla folklorik əfsanələrə, nağıllara, hətta dastanlara dönüşərək ağızdan-ağıza, icra ortamından-icra ortamına keçərək əslindən az və ya çox dərəcədə uzaqlaşmışdır. Həm də eyni məzmunlu dini, mifoloji və folklorik mətnlərin funksional aspektdən fərqli olmalarıdır.

Təbiidir ki, iman sahibi sadə bir insan qutsal kitabda mifoloji ünsürlərin olduğu iddiasını heç bir şəkildə qəbul etməz. O halda ağıla gələn ilk sual Tövrata və İncilə mifoloji hekayətlər keçmişmi; bu mətnlər ilahi aləmdən gəldiyi kimi də saflığını qorumaqdadırmı, yoxsa insan müdaxiləsi nəticəsində müxtəlif mifik obrazlarla, simvollarla qarışmışmıdır? Bir çox araşdırmaçıya görə, bu sualın cavabı müsbətdir; yəni **Əhdi-ətiq və Əhdi-cədid artıqlaması ilə miflərə bulaşmış və insan müdaxiləsinə məruz qalmış vəziyyətdədir və bunlar mütləq bir-birindən ayırd edilməlidir**. 1941-ci ildə protes-

tan ilahiyatçısı Rudolf Bultmann Xristianlıq dinini mifoloji ünsürlərdən təmizləmək adı altında yenidən işə girişdi və bu mövzuda bir çox əsər yazdı²⁵. Joseph Campbell kimi tədqiqatçıların çoxu qutsal mətnlərin mifologiyalardan təsirləndiyini dilə gətirdilər. Ancaq qutsal mətlərlə miflərin bənzərliyinin tək səbəbi mifologiyanın monoteist dinlərə qaynaqlıq etməsi ilə izah edilməməlidir. Belə ki, Cənab Allah müxtəlif xalqlara müxtəlif zamanlarda peyğəmbər göndərdiyini bəyan etməsi ilə eyni ilahi həqiqətlərin müxtəlif variant və versiyalarının da ola biləcəyini və normal olaraq bunların bir-birinə bənzərlik saxlayacağı fikrini ağıla gətirir. Miflər istər ezoterik bilgi qaynağı olması ilə, istərsə də ilahi vəhyin xalq variantı olması ilə qissələrlə eyni müstəvidə birləşir. Yoxsa **kitabı olan peyğəmbərlərin başqa xalqların miflərini alıb Allah kəlamına əlavə edəcək kimi bir missiyası olmamışdır.**

Ancaq digər filosof, mifoloq və folklorçulardan fərqli olaraq R.Bultmannın əsas dərdi Xristian teologiyasının mifologiyadan təsirlənmədiyini isbat etmək, bu dinin içində, özəlliklə hekayələrdə mifoloji ünsürlər varsa, onları əsas qutsal mətndən ayırmaq olmuşdur²⁶. Bultmannın bu çalışmaları daha öncə Kitab-ı Müqəddəsə qarşılaşdırılmalı tənqidi mətnini hazırlayan reformistlərin fikirlərinə dayanır. Tənqidi mətni hazırlayan reformistlər kitabın ana mətnində rast gəlinən mifoloji ünsürləri ayırmaqla qutsal kitabı miflərdən qurtarmağı planlayırdılar. Bu səyi demifləşdirmə formasında R.Bultmann sistemləşdirildi və Kitab-ı Müqəddəsi miflərdən təmizləməyin tək yolunun həm mifləri, həm də keriqmanı²⁷ bir tərəfə atmaq-

²⁵ Tökel Dursun Ali. “Kutsal Metinleri Anlamada Mitolojinin Rolü”, s.168-169

²⁶ Bax. Bultmann Rudolf. Jesus Christ and Mythology. New York: Charles Scribner's Sons, 1958

²⁷ Keriqma qədim yunanca olub Əhdi-cədidə “elan” üçün istifadə olunan bir sözüdür (bax Luka 4/18-19, Romalılara 10/14, Matta 3/1). Hərfi mənada “ağlamaq və ya carçı çəkmək, elan etmək” mənasını verir, həmçinin “bildirmək,

da öyrəndi. Buna misal olaraq da İsanın ikiliyini; bir tərəfdə mifik, digər tərəfdə tarixi özəlliyi olduğunu göstərdi²⁸. Reformistlərin bu fikirləri İslam ilahiyatçılarına da təsir etmişdir ki, sonrakı yarımbaşlıqda onların fikirlərinə yer veriləcəkdir.

Demifologizasiya Kitab-ı Müqəddəsi mifoloji ünsürlərdən təmizləmə üzərində qurulub və Kitab-ı Müqəddəs hekayələri ilə mifoloji mətnlərin əlaqəsini araşdırır. Burada əsas məsələ Kitab-ı Müqəddəsdə miflərin nə qədər və hansı dərəcədə olduğudur. Bununla birlikdə qutsal kitabda olduğu qəbul edilən bu mifoloji ünsürlərin Yəhudiliyin və Xristianlığın şəkillənməsindəki rolu da araşdırılmağa çalışılmışdır. Buna baxmayaraq Bultmannın qutsal mətni mifoloji ünsürlərdən təmizləmə adı ilə əslində nəyi nəzərdə tutduğu tam başa düşülmür.

Xristianlığın daha çox Yunan mifologiyasından və fəlsəfəsindən, hətta Yunan mədəniyyətindən böyük miqdarda təsirləndiyi artıq təsdiqini tapmışdır. İslamşünas alimlər bu həqiqəti Yəhudi və Xristian qutsal mətnlərinin vəhydən uzun bir zaman sonra yazılmasına bağlayırlar. Bultmanna görə, Kitab-ı Müqəddəsdə rast gəldiyimiz fəvqəladə güclərin bir çox hadisələrə, insanların həyatına müdaxilə etdiyi, insanın şeytan tərəfindən başdan çıxarıla biləcəyi, şər ruhlar tərəfindən idarə edilə biləcəyi və möcüzə ilə əlaqədar bütün mövzuların hamısı mifdir. Çünki bu mətnlər elmin yaradıb inkişaf etdirdiyi

təbliğ etmək” mənasında da işlədilir. İncil alimləri arasında bu termin İsa ilə əlaqəli ilk kilsənin şifahi ənənəsi mənasına gəlir. Keriqma termini bəzən İsa peyğəmbərin mesajlarını da ifadə edir. XX yüzilin ortalarında, Əhdi-cədidin ədəbi janrının mübahisələrə məruz qaldığı bir dövrdə Ch.H.Dodd və R.Bultmann kimi alimlər, İncillərin qədim dünyada bənzərsiz bir janr olduğunu irəli sürdülər. Onlar bu janrı keriqma adlandırdılar və ədəbi bir forma almış təbliğin sonrakı inkişafı kimi xarakterizə etdilər. O vaxtdan bəri Bultmannın nəzəriyyəsi ilə İncil və teoloji müzakirələrdə keriqma termini Xristian apostol təbliğinin mahiyyətini ifadə etməyə başladı.

²⁸ Bax. Wildman Wesley, ed. “Rudolf Bultmann (1884–1976)”. Boston Collaborative Encyclopedia of Western Theology. Boston: Boston University, 2018

pragmatik düşüncə sisteminə zidd bir mənzərə formalaşdırır. İnsanlığın çağdaş dünyagörüşünə görə, səbəblə nəticə arasındakı əlaqə əsasdır. Fizikanın və dəqiq elmlərin inkişafı atomdan daha kiçik zərrəciklərin olmasından söz açsa da gündəlik həyat, niyyət, qərar və fəaliyyətlərimiz bundan təsirlənməzlər. Hər halda, müasir elm də təbiətin nizamının qeyri-adi güclər tərəfindən pozula biləcəyinə, yaxud da bu düzəndə hər hansı bir kənara çıxmanın ola biləcəyinə inanır²⁹. Müasir çağda siyasi, sosial, iqtisadi və buna oxşar hadisələr Tanrıya və ya ilahi güclərə deyil, təbii güclərə, insanın xeyir və şər təbiətinə, ağıllı olub olmamasına bağlanır. O baxımdan da Əhdi-ətiqə əlavə edilən mifoloji ünsürlər dinin saflığını şübhə altına aldığı üçün Xristian teoloqlarını narahat edir və bu mifləri qutsal kitabdan çıxarmaqla vəziyyətdən çıxmağa sövq edir.

1.4. Qissə, mif, əfsanə anlayışları. Qissələrə hermenevtik baxış

Quran endiyi andan bu günə qədər və bu gündən qiyamətə qədər **insan həyatının bütün tərəflərini, həyatla bağlarını qaydaya salan, insanla Haqq-Taala arasındakı münasibətləri formalaşdıran tək ilahi kitab olaraq qalacaqdır**. Bunun üçün təfsir, fiqh, kəlam, hədis elmləri ilə yanaşı bir də Quran qissələrinin verdiyi mesajları öyrənən elm və ya elmlər fəaliyyət göstərir. Bu elmlərarası arenada insanları ən çox maraqlandıran qissələr, qissələrin anlamı, təfsiri və təqdimidir. Çünki qissələr Allahın (cc) bizdən nə istədiyini, bizim borcumuzun nələr olduğunu anlatır. Qissələrdə verilən mesajların fəlsəfi, ezoterik və birbaşa təqdimi, bir elm kimi yorumun əhəmiyyətini daha da artırır. **Qissələr bizi Allahın nəzərdə tutduğu hidayətə çatdırmaq üçün hekayə edilmişsə ki, edilmişdir, o zaman onların semiotik anlamda doğru oxunması**

²⁹ Bultmann R. Jesus Christ and Mythology, s.15, 36-37

ilk şərtdir. “Təfsirsə birbaşə Allahın bizə xitabında qapalı olma ehtimalı olan sözləri açaraq Allahın nəyi qəsdetdiyini başa düşməyə və açmağa çalışan bir nöqtədən başlamışdır”³⁰. Quranın təfsiri isə hermenevtik tədqiqatın ilk qaynağıdır.

Qissələri hermenevtik bir metodla yorumlamaq, əslində qissələrin məzmununu deyil, mənasını yorumlamaqdır, yəni daha geniş mənada təfsir etməkdir. Avropa bilim dünyasının hermenevtik araşdırma elmi Quran qissələrinin təfsiri və daha konkret olaraq bilinməyənlərin yorumlanmasından çox-çox sonralar ortaya çıxmışdır. Belə ki, **təfsir və şərh elmi kimi, teoloji hermenevtikanın da ilk təməl prinsiplərindən biri parça ilə bütün arasındakı əlaqəni öyrənməkdir.** Bu elmi postulatı bir az konkretləşdirsək o zaman parça qissə, bütün də Allahın verdiyi mesajdır.

Yorumlama həm Xristian, həm də müsəlman teoloqlarında ya qissənin daha üst bir bütünlüyə münasibətində, ya da qissənin bütünlüyünü başa düşəcək daha üstün yorumun olmadığı və ya mümkünsüzlüyünə dayanır:

Birinci halda anlaşılması çətin olan iki mənadan biri bütünlüyə əlavə edilərək, o birinin məcazi anlam daşdığı təyin və təsbit edilir. Bu isə ayənin, surənin, yaxud da qissənin metaforikliyi məsələsini doğurur ki, əslində bu, insan aqlının bil-mədiklərini süni surətdə simvollara bağlaması deməkdir. Ayələrin simvolik anlamlı, ya da metaforik yorumlu olduğu haqqında Quran insanlara heç bir vəd vermir.

İkinci yorum növündə isə qissə peyğəmbərin yaşama, missiyası və aqlına, ya da Tanrının özünə aid edilir. Buraya sadəcə qissələr deyil, Quranın surə və ayələri də daxildir. Özəlliklə Quran-i Kərimdə anlaşılması çətin olan ayələr, həm də qissələr ilahi sirrə aid olduğu üçün Şiələrdə hüccətin yoru-

³⁰ Aktay Yasin. “Kur'an yorumlarının hermenötik bağlamı”, İslami araş-tırmalar. 1996, C.9, Sayı: 1-4, s.78

muna dayandırılır, çünki insan aqlının və elminin sərhədləri Allahın (cc) bir çox müraciətinin mənasını açmaqda acizdir. Bu durumda ayənin və ya qissədə verilən mesajın təvili yanlışlıqlara gətirib çıxara bilər. Ona görə də müteşabih ayələrin³¹ yorumu imamların hüccətinə və ya Tanrının özünə dayandırılır. Xristian teologiyasında hermenevtik təfsir Kitab-ı Müqəddəsin əslinə uyğun yorumu nəticəsində ortaya çıxmışdır. Dini hermenevtikanın terminolojisi antik ritorika olsa da, predmeti və metodologiyası İslam təfsir elminə əsaslanır³².

O zaman səmavi dinlərin qissələri, konkret olaraq Quran qissələri dedikdə nə başa düşülür. Qissə bir şeyin və ya bir adamın izində, onun arxasınca getmək, bir xəbər, ya da sözü açıqlayıb bildirmək və hekayə etmək, nəql etmək kimi mənalara gələn ərəbcə “k-s-s” kökündən gəlir³³. Qissələri hekayələrdən ayırmaq, fərqləndirmək lazımdır. S.Yıldırımına görə, Qurandakı qissə sözü hekayə terminindən fərqlənir. Çünki hekayə həyata keçirilməmiş, gerçəkləşməmiş hallar üçün istifadə edilən sözdür. Quran-i Kərimdə isə qissə sözü gerçəkləşmiş və unu-

³¹ Mənası bilinməyən və ya açıqlanması çətin olan Quran ayələri və bəzi hədislər, qissələr ki, bunlara məcazi mənalı mətnlər deyilir. İslamşünaslıqda bu mətnlər “müteşabih” adlandırılmışdır. Müteşabih sözü mənaca birdən çox ehtimala yer verən və başa düşülməsi çətin olan söz və ya cümlələrə deyilir. Müteşabih ayədə olan bir cümlə və ya ifadə yerinə görə başqa ayələrdə fərqli mənalara gələ bilər, ancaq hər bir mənanın ola biləcəyi mümkün olduğu üçün hansı mənanın nəzərə çarpdırılmaq istəniliyi məlum olmaz. Allahın sifətləri, qiyamətin nə olduğu, cənnət nemətləri, cəhənnəm əzabı, axirət, möcüzə və s. haqqındakı ayə və qissələr müteşabihdir. Onu yalnız İmamlar və Qaib İmamın (Mehdi) hüccəti açıqlaya bilər.

³² Gadamer Hans-Georg. Hermeneutik, Hermeneutik (Yorumbilgisi) Üzerine Yazılar, Çeviren D.Özlem. Ankara: Ark, 1995, s.14

³³ Bax. İbn Manzûr, Lisanü'l-Arab, “k-s-s” maddesi, Beyrut, trs.; Firûzâbâdî, Kamûs, “k-s-s” mad., Beyrut, trs., Zebidî, Tâcü'l-Arûs, “k-s-s” mad., Kuveyt, 1973; Karacoşkun Mustafa Doğan. “Fromm’un Hümanistik Psikoloji Kuramı Bağlamında Peygamber Kışsalari”, Milet ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji. 2010, Cilt 7, Sayı 3 Eylül-Aralık, s.80-81 məqaləsindən götürülmüşdür.

dulmuş hadisələr mənasındadır³⁴. Bir başqa sözlə qissələrin söylənməsində məqsəd, insanları hadisələrin keçdiyi zamana götürməklə dərs almalarını təmin etməkdir³⁵.

Batı dünyasında bir çox halda qissə mif termini ilə eyniləşdirilir. Belə ki, Avropa elm adamlarının düşüncə və qənaətlərinə uyğun olaraq E.Fromm qissələri mif adlandırmış və dini kitablarda verilən qissələrin hər birini mifoloji mətn hesab etmişdir. Pozitivist düşüncəyə sahib və qutsal dini kitablara Allah kəlamı kimi baxmayan E.Fromm kimi alimlər təbii ki, bu fikirdədirlər. Bu miflərin hamısı insanlıq tarixinin ilk zamanlarına aid ibrətamiz mətnlər olub, ortaya çıxmalarında insanların sosial və təbii mühitlərindən əldə edilən təcrübələrinin də təsiri böyük olmuşdur. Maarifçilik dönməninin başlaması ilə miflər dəyəri itirməmiş, əksinə onların dəyəri inanc materialı olmasına görə daha da artmışdır. Miflər insanların özlərini başa düşmələrində simvolik mətn funksiyasını yerinə yetirdiyinə görə də dəyərlidir. E.Fromm görə, dini kitablardakı mifoloji mətnlər insanların materialist və maddiatçı bir düşüncəyə qurban getməməsi üçün olduqca önəmlidir. Çünki bu günkü Avropa insanının rəfah dünyası zənginləşsə də, insani dəyərləri yoxsullaşmışdır. Bunun qarşısını ala bilmək üçün insanlığın təcrübəsi olan mifləri kənara atmaq lazımdır. Müqəddəs kitablardakı peyğəmbər qissələri insanlıq tarixini hekayələşdirdiyi üçün qiymətlidir. Sonradan bu hekayələr Tanrıya sitayiş təbliğ etsələr də, dini inancın təməlini təşkil etsələr də, əslində hümanist dəyərləri ilə qiymətlidir³⁶. Hər

³⁴ Yıldırım Suat. “Kur’an-ı Kerim’de Kıssalar”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, S.3, Fasikül 1-2, Erzurum, 1979, s.38

³⁵ Remzi Kaya. “Kur’an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, 2002, C.11, Sayı 2, s.33; Yıldırım Suat. “Kur’an-ı Kerim’de Kıssalar”, s.38-39

³⁶ Karacoşkun Mustafa Doğan. “Fromm’un Hümanistik Psikoloji Kuramı Bağlamında Peygamber Kıssaları”, Milet ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji. 2010, Cilt 7, Sayı 3 Eylül-Aralık, s.81-82

halda Avropa alimləri miflərə dini inanc yüklənmiş hekayələr kimi baxırlar. Onlara görə, miflər müstəqil düşüncəni, insanı buxovlayan bütləri qırmağı təlqin etdiyi üçün əvəz edilməzdir. Monotesit dinlərin insanlıq üçün ən böyük faydası da qissələrlə verilən mesajın fərdi və sosial azadlığa xidmət etməsini saxlamaqdır.

Quran qissələrini nəzərdə tutan Ş.Gündüzə görə, mifoloji mətnlər “tarixin ilk dövrlərində çoxtanrılı və paqan ənənəsindən çıxan və bunların təsiriylə daha sonrakı dini və tarixi mətnlərə keçən, ancaq insanlığın inkişafı ilə paralel olaraq təsir gücü getdikcə azalan bir formadadır”³⁷. Çünki Auguste Comteun müasir elmlərə istiqamət göstərən öngörməsi, yaxud qurğusuna görə, tarixi təcrübə nəticəsində gəlinəcək son nöqtədə sadəcə metafizik deyil, mifoloji hekayə və inanclar da öz təsir gücünü itirəcəkdir³⁸. Bu subyektiv fikir daha sonralar genişlətilərək Xristian dini mətnlərinin demifləşməsinə qədər uzun bir yol keçmişdir.

İslam tarixçilərinə görə, tarix Hz.Adəmdən sonra peyğəmbərlər tarixi kimi davam etmişdir. Allah öz vəhyini insanlara tarixin hər dövründə elçiləri vasitəsilə çatdırmışdır. Göndərilən peyğəmbərlər insanları tək olan Allahın varlığını qəbul etməyə çağırmış, daha öncəki peyğəmbərin haqq olduğunu bildirməklə vəzifələndirilmişdir. İzlərində müstəqil şəriət gətirənlərə Quran təbirincə ulul-əzm peyğəmbərlər deyilmişdir. Qissələr əsasən peyğəmbərlərin dinin təbliği üçün mübarizə və mücadilələrinin hekayətidir. Qissələrdə verilən əhvalatların bəziləri insanlara İslamdan öncə məlum olsa da bir çoxu yenidir. **İslamdan və ya Kitab-ı Müqəddəsdən öncə bilinən mətnləri mif kimi dəyərləndirib, onları müqəddəs kitabların qaynağı hesab etmək, qissələri bu miflərin dini yansı-**

³⁷ Gündüz Şinasi. “Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos”, Milet ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji. 2009, Cilt 6, Sayı 1, s.16

³⁸ Gündüz Şinasi. “Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos”, s.16

ması kimi görmək qissə mif, mif əfsanə, qissə əfsanə və nəhayət mif din məsələsinə bəsit yanaşmağın nəticəsidir. Çünki səmavi dinlərin kitablarından öncə məlum olanlar da Allah kəlamıdır ki, hər dövrdə yeni bir anlama təqdim edilmişdir.

Peyğəmbərlərin Allah kəlamını insanlara çatdırmaqda qarşılaşdıqları çətinliklər, çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün göstərdikləri davranış və mübarizələr qissələrin əsas məzmununu təşkil edir. Özəlliklə Hz.İbrahimin, Hz.Yusifin, Hz.Davudla, Süleymanın, Hz.Musa ilə Hz.İsanın və nəhayət, Hz.Məhəmmədin əxlaq və davranışları, əzm və səbrləri, bilgi və müdriklilikləri xüsusi olaraq vurğulanmış, xalq ədəbiyyatı da bu qissələri əfsanə, nağıl janrında anlatmaqla onlara ikinci həyat vermişdir. Yaradılış, tufan, cənnətdən qovulma, əbədi həyat, ilk günah, dünyanın sonu, ulduzlar, bürclər və s. haqqındakı qissələrin sümer, akkad, misir, babil, türk, yunan, çin, koreya, yapon, maya, hind, aztek və başqa xalqların miflərinin səmavi kitablardakı oxşarlıq göstərməsi birinin o birinə qaynaq olmasına görə deyildir, funksiyasının, metafizik fəlsəfəsinin fərqli olduğu insanlıq tarixinin, kökü ilahi aləmə bağlanan formasına görədir. Yenə də demək lazımdır ki, Əhdi-ətiqlə Əhdi-cədidin, özəlliklə də Quranın əsas hədəfi insanlara ibrətamiz nümunələr təqdim etməklə onları imtahana hazırlamaqdır. Təbii ki, Quran-i Kərimin bu məsələyə münasibəti birincilik, qaynaqlıq kimi məsələlərə aydınlıq gətirir: “Andolsun ki, onların (peyğəmbərlərin) qissələrində ağıl sahibləri üçün ibrətlər vardır. Quran, uydurma bir söz deyildir, ancaq o, özündən əvvəlkilərin təsdiqi, hər şeyin müfəssəl izahıdır, iman edən toplum üçün rəhmət və hidayətdir” (Yusif 12/111)

Yalnız əfsanələrdə deyil, dini nağıllarda, aşiq şeirlərində də peyğəmbərlərin həyatı, yaşam tərzini, əxlaqları müfəssəl şəkildə təqdim olunur. Xüsusən, sehrlili nağıllardakı köməkçi obrazı, dini nağıllarda peyğəmbərlər və övliyalara dönüşmüşdür.

Əfsanələrdə və dini nağıllarda iştirak edən əsas personajlar Quranda qissələri verilən peyğəmbərlər və dini şəxsiyyətləri əhatə edir. Təbii ki, Nuh, İbrahim, Musa, Davud, Süleyman, İsa, Yusif, Məhəmməd kimi peyğəmbərlərlə yanaşı Xızır, İsgəndər, Loğman kimi aralık obrazlar, Hz.Əli, İmam Həsən, İmam Hüseyin, Hz.Abbas, Kərbəla kimi dini şəxsiyyət və hadisələrin adlarını da çəkmək mümkündür. Quranda qissəsi olmayan, ancaq Əhl-i Beytdən olan tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti, İslam dini uğrunda mübarizələri, göstərdikləri kəramətlər də dini folklorda mühim yer tutur.

V.Y.Proppun aşağıdakı fikri folklorun dini qissələri əks etdirməsi baxımından önəmlidir: “Xalq əfsanələrində həm Əhdi-ətiqə, həm də Əhdi-cədidə məxsus şəxslər iştirak edir... Ancaq Əhdi-ətiq süjetləri ilə xalq əfsanələrinin sadə müqayisəsi göstərir ki, onlarda adlar üst-üstə düşsə də, süjetlər bir-birinə uyğun gəlmir və Əhdi-ətiq xalq əfsanələrinin qaynağı deyil. Belə bir müqayisə göstərir ki, xalq nəinki Əhdi-ətiqi bilmir, hətta onun haqqında olduqca səthi və qarışıq təsəvvürlərə malikdir”³⁹. Ancaq V.Propp dini motiv və süjetlərin əfsanələrə, nağıllara haradan gəldiyini izah etmir. Əslində dini əfsanə və nağıllar birinci söyləyici tipi olan din adamlarından dinlənilərək sonradan əfsanə və nağıl janrına bürünmüş qissələrdir. Burada təbii ki, folklorun işləmə mexanizmini, söyləyici-dinləyici əlaqəsini, icra ortamını mütləq nəzərə almaq lazımdır. **Folklor, qissələrin yansıması deyil, onun folklorik düşüncə, məqsəd baxımından yenidən işlənməsidir.** Və bütün bunların təhkiyə mətni baxımından tək qaynağı Quran qissələridir.

Burada hermevtikanın məqsədinin Quranda, Kitab-ı Müqəddəsdə mövcud olan mifləri inkar etmək deyil, mifologiyanın mənasını daha anlaşılır bir hala gətirməklə, kosmoqoni, es-

³⁹ Пропп В.Я. Поэтика Фольклора. Собрание Трудов. М., Лабиринт, 1998, s.279

xatoloji kimi miflərin arxasında yatan dərin mənanı başa düşməyə xidmət etmək olduğunu vurğulamaq lazımdır.

1.5. Quran qissələrinin özəllikləri

Tarix həm səmavi, həm də fəlsəfi dinlərin mifik hekayələrlə, rituallarla, folklor materialları ilə zəngin olduğunu göstərir. İslam dini də tarix səhnəsinə çıxdığı ilk gündən folklor mahiyyəti qazanmış, peyğəmbərlərin qissələri, İslam böyüklərinin, irfan əhlinin həyatları, dinlə bağlı tarixi hadisələr (Kərbəla, Vəda həcci, Xəndək, Cəməl və Xeybər savaqları və s.) zamanla folklorlaşmışdır. Bir sözlə, **qutsal kitablardakı hadisələr sosiallaşmış, əski inanclarla, dini dünyagürüşlə birləşmiş, nəticədə ortaya xüsusi hadisə olan dini folklor çıxmışdır.** Dinlər daha öncələr mövcud olan mifləşmiş ilahi mətnləri öz içinə almış, yenilərini yaratmışdır. Dinin mesaj formasında verdiyi bu və ya digər hekayələr, hadisələr folklorlaşmış cəmiyyətə, geniş mənada insanlığa mal edilmişdir.

Quran-i Kərimi diqqətlə araşdırdıqda qissələrin üç ayrı dövrü əhatə etdiyini görmək mümkündür. M.M.Söylemezin də göstərdiyi kimi bunlar aşağıdakılardır:

“1. Öncəliklə bu qissələr, tarixi həqiqəti bildirməkdədir. Bu qissələrdəki şəxslərin hamısı tarixin müəyyən bir zamanında yaşamış insanlardır.

2. Quran qissələrinin ilk dinləyiciləri Hz.peyğəmbərin öz zamanındakı insanlardır.

3. Quran qissələrinin ikinci sıradakı dinləyiciləri biz müsəlmanlara söylədikləridir.

Bir İslam tarixçisi olaraq Quran qissələrinin hamısının əslində tək bir qissəyi anladığını düşündüm. Yəni içində keçmiş peyğəmbərlərin həyat hekayələrinin də çox olduğu son qardaqları olan Hz.Məhəmmədin (sav) qissəsi. Əgər diqqət

edilsə Quranda keçən qissələrin hamısı Hz. peyğəmbərin ətrafında söylənməkdədir. Belə ki, Qəsas surəsindəki aşağıdakı ayənin, vəziyyətin belə olduğunu açıqca gözlərimizin önünə sərdiyini düşünürəm. “Bizim tərəfimizdən onlara haqq gəldikdə onlar: “Nə üçün Musaya verilənin bənzəri ona da verilmədi?” – dedilər. Məgər onlar daha öncə Musaya veriləni inkar etməmişdilərmi? Onlar demişdilər: “Bir-birini dəstəkləyən iki sehr (Tövrat və Quran)!” Həmçinin demişdilər: “Biz heç birinə inanmırıq!” (Qəsas 28/48)”⁴⁰.

Digər səmavi dinlərin kitablarında verilən qissələr, məsələn Kitab-ı Müqəddəsdə 115-ə yaxın qissə seçilib nəşr edilmişdir, Quran qissələri ilə bir çox baxımdan eyni olsa da onların arasında fərqlər də çoxdur. Bu fərqləri Quran üslubunun özəlliyi baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

Birincisi, Quran qissələri bütün səmavi dinlərin hamısının qissələrindən üslubu, mesajı baxımından fərqlənir. Belə ki, Quranın üslubu, insanların yazdıqları əsərlərin üslubuna bənzəmədiyi kimi digər dini kitabların üslubu ilə də eyni deyildir. Bu isə özünü həm hərfələrin və sözlərin seçilməsində, həm də cümlələrin quruluşunda göstərir⁴¹.

İkincisi, Kitab-ı Müqəddəsdə dil birliyi, üslub bütünlüyü yoxdur. Əhdi-ətiq bölümü ibranicə, Əhdi-cədid bölümü isə yunancadır. Kitab-ı Müqəddəsin içində tarixi hekayələr, dua və münacatlar, şeirlər, fəlsəfi, hikmətli və hökm ifadə edən cümlələr vardır. Ona görə də həm Əhdi-ətiqin, həm də Əhdi-cədidin qissələri tarixilik baxımından dəyərləndirilir, Quran qissələri isə tarix deyil, hikmətin tarixidir. **Kitab-ı Müqəddəsin olduqca böyük bir hissəsi bəşəri düşüncələrdən və tari-**

⁴⁰ Söylemez Mehmet Mahfuz. “Editörden”. İslâmî İlimler Dergisi. Kur’an Kıssaları. 2014, Yıl 9, Cilt 9, Sayı 1. Çorum: Çağrı Eğitim Vakfı, s.5

⁴¹ Cerrahoğlu İsmail. Tefsir Usûlü. Ankara, 1993, s.159; Ersöz İsmet. “Kur’an’ın Üslûp ve İ’cazi”, Diyanet Dergisi, 1987, Cilt XIII, S.1, s.25

xi məlumatlardan ibarətdir. Quran isə ilahi mesajdır, daha konkret desək Allah kəlamıdır.

Üçüncüsü, Tövratdakı və İncildəki qissələr xronoloji bir ardıcılıqla verilmişdir. Dünyanın yaranması, işığın qaranlıqdan ayrılması, bitkilərin, heyvanların, quşların və nəhayət, insanların yaranması məntiqi bir ardıcılıqla gedir. Əhdi-ətiqdə kosmoqoniya, antropoqoniya, etnoqoniya bir-birini izləyir. Əhdi-cədid mətnlərində, İncillərdə, Rəsulların İşləri kitablarında, İsa Məsihin həyatından, həvarilərin fəaliyyətindən bəhs edən qissələr vardır. Əhdi-cədidin Vəhy kitabında dünyanın sonu, bəşəriyyətin məhvi ilə bağlı qissələr vardır. Hətta Kitab-ı Müqəddəs qissələri və xronoloji məlumatları o qədər çoxdur ki, bunlar kitabın insanlara hansı mesajı vermək istədiyini aydınlaşdırmağa maneə olur.

Quran bir hidayət kitabıdır; insanlara doğru yolu göstərən, onları irşad edəndir. Quran, qissələrin vasitəsiylə insanlara rəhbərlik edir, haqqı haqq, batili batil görməyin yollarını göstərir, nəticədə aləmi-insaniyəti batildən və dəlalətdən uzaqlaşdırmağa çalışır.

Təbii ki, belə bir missiya ilə yüklənmiş **Quranın əsas məqsəd ibrət verməkdir. Məqsəd hər zaman önə keçdiyindən qissələrdə tarixi ardıcılıq gözlənilmədiyi kimi, bir qissə tam verilmədiyindən (Hz.Yusif qissəsi istisnadır), bütün kitab boyu səpələnmişdir.** Quranın ümumi məzmununda qissələr, işarələr, bəzi ibrətamiz deyimlər əsasən, ilahi mesajı daha qabarıq, vurğulayaraq təqdim etmək üçündür. Qısacası, Quranda əsas olan ilahi mesajdır, qissələrdəki hadisələr ikinci plandadır. Daha doğrusu qissələr mesajı yardımçı olur, misal funksiyasını yerinə yetirir. Eyni peyğəmbərin hekayəsinin bir neçə surədə verilməsi Avropa şərqşünaslarının dediyi kimi təkrar deyil, ayrı-ayrı mesajlara verilən örnəklərdir və ya bir mesajı təsdiqləmək üçündür. Məsələn, Şuara surəsində mesaj

qissənin önünə keçmişdir. Adı keçən bu surədə bir neçə peyğəmbərin, məsələn, Musa, İbrahim, Nuh, Hud, Salih, Lut və Şüeyb peyğəmbərlərin qissələri tam şəkildə olmasa da verilmişdir. Ancaq burada əsas məqsəd müşriklərin, Quranı vəhy kitabı hesab etməmələrinə qarşı, nümunə kimi verilən qissələrlə Quranın Allah kəlamı olduğunu isbat etməkdir. Bu surədə Allahın birliyi, peyğəmbərlik, vəhy, axirət inancı kimi məsələlərlə bərabər Quranın qaynağından, şanınin ucalığından da bəhs edilməkdədir. İbrət alınması üçün adları çəkilən peyğəmbərlərin qissələrindən nümunələr verilməkdədir. Qalan surələrdə verilən qissələr bir peyğəmbər haqqındadır və tamamlanmamışdır, onları başqa surə və ayələrlə tamamlamaq mümkündür.

Yuxarıda da dediyimiz kimi qissə “birinin izini sürmək, ardınca getmək; birinə bir xəbəri və ya sözü bildirmək” kimi mənalara gəlir. Ancaq Ş.İdris Quranda qissə kəliməsinin keçmədiyini, onun yerinə kasas, nəbə, enba, hədis sözləri işləndiyini⁴² bildirir. Bu terminlərin hamısı bəgünkü mənasıyla qissə, yəni qutsal kitabların hekayələridir. Mahiyyət etibarını ilə qissələr üç yerə ayrılır:

1. Tarihi qissələr. Adəm və iki oğlu, Nuh, Hud, Salih, Lut, İbrahim, İsmail, İshaq, Yaqub, Şuayb, Musa, Davud, Süleyman, Eyyub, Yunus, Zəkəriyyə, Yəhya və İsa kimi peyğəmbərlərin qissələri. Buraya Üzeyir, Loğman, Zülqərneyn, Firon, Nəmrud, Qarun, Əshab-ı Kəhf, Əshabül-karyə, Əshabül-fil, Əshabül-uhdud və digərlərini aid etmək olar.

2. Quranın nüzülu zamanı meydana gələn hadisələr. İsrə, merac, hicrət, Ahzab, Bədir, Uhud, Xəndək, Huneyn, Xamraül-əsəd, Təbük savaşıları və səfərləri, Beyatürrıdvan və Xudeybiyə Sazişləri buraya daxildir.

⁴² Şengül İdris. “Kıssa”, TDV İslâm Ansiklopedisi Cilt 25. İstanbul, 2002, s.498-499

3. Qeybi qissələr. Bunlar yeddi ayrı surədə hekayə edilən Adəmin yaradılışı, Qiyamət səhnələri, axirət, cənnət, cəhənnəm, buralara girəcək olanların vəziyyəti ibrət üçün qissə formasında nəql edilmişdir⁴³.

Dəfələrlə deyildiyi kimi Əhdi-ətiq qissələrinin əsas özəlliyi tarixi dəyər daşmasına görədir. Qissələrdə yer, şəxs adları, tarix o qədər dəqiqliklə verilmişdir ki, bunlar ilahi mesajdan çox tarix kitabı görünümü daşıyır. Hətta bəzi qissələrdə ən xırda təfərrüat da dəqiqliklə verilmişdir. Hətta bunlara qissə deyilməsi də doğru deyildir. Burada məqsəd hər hansı bir hadisənin doğruluğunu göstərmək, yəhudilərin tarixini, bəşəriyyət tarixindəki yerini müəyyənləşdirməkdir. Bu isə din deyil, siyasətdir, mifik tarixidir, irqçilikdir. Ona görə də istər Tövratda, istərsə də Əhdi-ətiqin başqa kitablarında dini və şəri hökmlər qissələrdən ayrı verilmişdir.

Quran-i Kərimin qissələrində hadisələrin tarixi, təfərrüatı, yeri, zamanı, şəxsləri o qədər də önəmli deyildir. **Qissələrdə təfərrüatın yerinə ilahi mesaj önə çəkilmişdir. Çünki məqsəd ərəbləri ucaltmaq, onların və ya digər xalqların tarixini təqdim etmək deyil, Allahın vəhdaniyyətini, Allahla qul, insanla insan arasındakı sosioloji münasibətləri əxlaqi, dini dəyərlər üzərinə oturtmaqdır.** İstər ərəblərə daha öncələrdən məlum olan, istərsə də ərəblərin bilmədiyini qissələr olsun fərq etmədən ilahi mesaja xidmət etməkdə, iman-şirk, haqq-batıl mübarizəsi vurğulanmaqdadır. “De ki, “haqq gəldi və batıl zail oldu. Çünki batıl zail olmağa məhkumdur” (İsra 17/81). Burada əsas məsələ mif-qissə münasibətinə bilinən, bilinməyən nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq, onu təshih etmək deyil, Quranın məqsədinin, yəni qeyb bilgilərinin önə çəkilməsidir. Çünki Hud surəsində nəql edilənlər bunu təsdiq edir: “Bunlar sənə vəhy etdiyimiz qeyb xəbərlərindəndir. Bundan

⁴³ Şengül İdris. “Kıssa”, s.499

öncə onları nə sən bilirdin, nə də ümmətin bilirdi” (Hud 11/49). Eyni ifadələr çox kiçik əlavələrlə Ali İmran 44; Yusif 102 surələrində də vardır.

Qissələrin önəmli bir özəlliyi də bir qissənin fərqli yerlərdə təkrar edilməsidir. Burada diqqətə çatdırılması gərəkən əsas xüsüs, bu təkrarlanan qissənin tam şəkildə başqa bir yerdə verilməməsidir. Çünki bir neçə yerdə nəql edilən bir qissə, fərqli yerlərdə, fərqli şəkildə hekayə edilmişdir. Əsas məsələ qissənin hansı mühitdə ortaya çıxmasıdır, yəni qissənin kontekstidir. Quranın hidayət, öyüd, ibrət, xəbərdarlıq, müjdələmə və bu kimi məqsədlərindən biri və ya bir neçəsi fərqli yerlərdə ön plana çıxdığından nəql edilən qissə, məhz o məqsədə uyğun bir şəkildə təqdim edilmişdir⁴⁴. Məsələn, Musanın Fironla görüşməsi və onların bir-birinə və xalqa dedikləri ifadələr⁴⁵ böyük önəm daşıyan iman-şirk mübarizəsinin əsas tərəflərini üzə çıxartdığından, bir çox yerdə, ancaq fərqli icra ortamlarında, həm də fərqli ifadələrlə və fərqli məqsədlərlə təkrar edilmişdir.

Beləliklə, **təkrar edilən qissələr, əsasən tövhid mərkəzli olub, haqq-batıl mübarizəsini simvolizə edir.** Məsələn, Adəm qissəsinin ən çox təkrar edilən qissələrdən biri olması, bu qissənin təhkiyə edildiyi yerlərdə yaxşılıq və pislik qarşıdurmasının önə çıxdığının vurğulandığına görədir. Onu da demək lazımdır ki, təkrar edilən qissələr əsasən peyğəmbər qissələridir, digər qissələr, məsələn, Əshab-i Kəhf, Zülqərneyn və digər başqa qissələrdə təkrar yoxdur. Bunun səbəbi iman-şirk, haqq-batıl, xeyir-şər kimi total qarşıdurmaların önə çıxarılmasıdır.

Bəzi qissələr isə fərqli yerlərdə, fərqli şəkildə anlatılmışdır. Quran-i Kərim bunu “Biz bu Quranda insanlar üçün hər cür məsələ çəkib (mənasını) onlara izah etdik. Lakin onların (Məkkə əhlinin) əksəriyyəti küfrdən başqa bir şeyə razı olmadı” (İsra

⁴⁴ Eroğlu Ali. Kur'an Tarihi ve Kur'an İlimleri Üzerine, Erzurum, 2002, s.229

⁴⁵ Şimşek M. Sait. Kur'an Kıssalarına Giriş. İstanbul, 1993, s.113-114

17/89), ayəsində verilən bilgi də təsdiq edir. Məsələn, Lut qissəsi ilə bağlı Hud surəsində, Lut ilə xalqı arasında meydana gələn danışıq, mələklərin Allahın göndərdiyi peyğəmbərlər olduqlarını bildirmələrindən öncə həyata keçirildiyi ifadə edilmişdir. Eyni qissənin söyləndiyi Hicr surəsində isə, şəhər xalqının onlara gəlməsindən əvvəl, mələklərin Luta hər şeyi bildirdikləri, özlərinin Allahın peyğəmbərləri olduqlarını dedikləri nəql edilir.

Ancaq tarixi baxımdan bir surədə bütöv şəkildə nəql edilən qissələr də vardır. S.Yıldırımın da qeyd etdiyi kimi Yusif surəsində Hz.Yusif qissəsi geniş şəkildə anlatılmış və Quranın başqa bir yerində bir daha təkrar edilməmişdir. Hz.Musa qissəsi də Qəsas surəsində başdan sona qədər nəql edilmişdir⁴⁶. Ancaq hər iki qissə bütün özəllikləri ilə bərabər Quranın müsəlmanlara vermək istədiyi mesajın önünə keçməmişdir. Bununla bərabər Quran-i Kərimdəki qissələr vəhy edilərkən keçmiş insanlara və tayfalara aid bütün xəbərləri müsəlmanlara çatdırmaq kimi bir məqsədi qarşıya qoymamışdır. “Allah, hər şeyi əhatə edən rəhmətinə görə, insanların fitrətə tərs düşən davranışları və içində düşdükləri etiqadi, əxlaqi, sosial, siyasi kaosları dəf etmələri üçün zaman zaman elçilərin misalında mesajlar göndərmişdir. Bu mesajların əsas məqsədi müraciət etdiyi tayfanın yaradılış gayəsinə uyğun bir yaşam sürdürməsi üçün onların önünü açmaqdır”⁴⁷.

Quran tarix, bəşəri düşüncə kitabı olmadığından qissələrin məqsədi hadisələri xronoloji ardıcılıqla vermək, tarixi olduğu kimi təqdim etmək deyil, daha çox əxlaqi və ibrətamiz hekayətlərlə ilahi mesajın nə olduğunu xatırlatmaqdır. Məsələn, Əshab-ı Kəhf qissəsində, mağara əhlinin Allahın birliyinə iman gətirərək

⁴⁶ Yıldırım Suat. "Kar'an-ı Kerimde Kıssalar", s.58

⁴⁷ Yavuz Ömer Faruk. “Kur'an'ın Temel Amaçlarının İfade Edilmesinde Bir Anlatım Tekniği Olarak “Kıssa”nın Rolü”, Milet ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji, 2009, Cilt 6, Sayı 1 Ocak – Nisan, s.114

inanmayanlardan qaçaraq mağaraya sığındıqları təhkiyə edilir. Ancaq bu qissədə məsələ müşriklərin kimlər olduğu, harada yaşadıkları, Əshab-ı Kəhf adlandırılan şəxslərin adlarının nə olduğu, neçə nəfər olduqları⁴⁸ kimi xırdalıqlara yer verilməmişdir.

Dini folklorda önəmli yer tutan mənkiyə, əfsanə, zərbi-məsəl, hekayə və digər təhkiyə formaları insanın mənəvi dünyasının ehtiyaclarını qarşılıyır. Özəlliklə, hikmətli, ibrətamiz bir şey söyləmək lazım olduqda, insani davranışların, vərdişlərin izahında tez-tez dini qissələrə müraciət edilir. O baxımdan qissə və hekayələşmiş hədislər dini ədəbiyyatın, folklorun əsas mövzularından biri olmuşdur. Hətta son dövrlərdə teleseriallarda dini hekayələri nəql edən xüsusi obrazlar da vardır. (Məsələn, “Qurtlar Vadisi Pusu”da Ömər Baba, “Diriliş Ərtuğul”da uşaqlara dərs keçən imam, “Sən anlat Kara dəniz”də camii imamı, “Əkmək təknəsi”ndə Herodot və b.) Dini ədəbiyyatın, dini folklorun müxtəlif janrlarında az və ya çox dərəcədə qissələrə müraciət edilmişdir. Ancaq Qurandakı qissələrin hamısının xalqın arasında bilinmədiyini və folklorlaşaraq əfsanə, rəvayət və nağıllara dönüşmədiyini də demək lazımdır. Nəticədə, qissələrin folklorlaşması xalqın peyğəmbərlərə sevgi və hörmətinin nişanəsi, axirətə, hesab gününə və bir çox hadisələrə inancının isbatı kimi mistik, mifoloji və fəlsəfi bir örtüyə bürünərək yenidən yaşamaq haqqı qazanmışdır. Bu isə populer İslamın (xalq İslamının) rəsmi kanonik dini mətnləri anlama formasıdır.

1.6. Quran qissələrinə reformist (modernist) baxış

Qurana və Quran qissələrinə reformist yanaşma metodu tarixi baxımdan Kitab-ı Müqəddəsin tənqidi metodla öyrənilməsindən sonra Avropa elm adamları tərəfindən başlatılmış və müsəlman dünyasında Quranın və qissələrin bəzi modernist izahlarına yol açmışdır. Kitab-ı Müqəddəsin, özəlliklə də

⁴⁸ Yıldırım Suat. “Kar'an-ı Kerimde Kıssalar”, s.58

İncillərin tutarsızlıqları, ziddiyətləri, təhrif olunması haqqında Avropada yaranan fikir və tənqidi görüş Quran haqqında da tətbiq edilməyə çalışılmışdır. Batılı İslamşünaslar, şərqşünaslar Quranda ağıla, məntiqə və elmə tərs düşən çoxlu ayələrin, qissələrin olduğunu yazmışlar. Hətta bəziləri daha da irəli gedərək İslamın elm deyilən hər şeylə ziddiyyət təşkil etdiyini dilə gətirmiş, bu dinin heç bir tarixi dəyərinin olmadığını qeyd etmişlərdir. Məsələn, Sir William Muir, Ernest Renan və başqaları İslamda rəşionalizmin, elmin olmadığını, onun cəhalət aşladığını vurğulamışlardır. W.Montgomery Watt kimi şərqşünaslar isə İslamda bir çox tarixi ziddiyyətlərin olduğunu yazmışlardır. Bu düşməncəsinə münasibət Avropasentriзм və İslamafobi düşüncəsiylə bərabər Tövrata, İncilə olan münasibətin şablon kimi İslama da tətbiq edilməsi ilə əlaqəlidir⁴⁹.

Modernizmin gətirdiyi dini reform etmə səyləri, əsasən bir Ad hoc⁵⁰ səviyəsində olan elmin dinə qarşı qoyulması və ya elmin dinin yerinə qurtarıcı funksiyası ilə yüklənməsidir. Elm qutsalın təzahürünə, Tanrı və ilahi qüvvələrin işinə qarışmaq kimi bir potensiala malik deyildir. Onun sahəsi faktlara, sənətlərə əsaslanmaqla bilgi vermək, tədqiqat aparmaqdır. Elm irrasionallıqla, metafizik dünya ilə məşğul deyildir. Elm doğru, yaxud da yanlış olanları araşdıran metodlarla, hipotez-

⁴⁹ Bax. Renan Ernest. “İslamlik ve Bilim”, Nutuklar ve Konferanslar. Çeviren Z.İshan. Ankara, 1946, s.186; Turner Bryan S. Max Weber ve İslam. Çeviren Y.Aktay. Ankara, 1991, s.196; Arnaldez Roger. “Fransız Kültüründe Muhammed Peygamber’in Tasviri”, Çeviren M.Demirci, M.Şeker. Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu, İzmir: Dokuz Eylül Ü. Yayınları, 1985, s.71-75; Fazlur Rahman. İslam. Çevirenler M.Dag, M.Aydın. Ankara, 1993, s. 299; Hourani Albert. Çağdaş Arap Düşüncesi. Çevirenler L.Boyacı, H.Yılmaz. İstanbul, 1994; Watt William Montgomery. İslami Hareketler ve Modernlik. Çeviren T.Koç. İstanbul, 1997, s.127

⁵⁰ Ad hoc “xüsusi məqsədə, niyyətə, hazırkı vəziyyətə görə” mənasına gələn latınca bir ifadədir. Bir problemi həll etmək üçün müvəqqəti həll yolu kimi başa düşülür. Bəzən də bu termindən bir çatışmazlığı, ya rastgələ həll edilən məsələləri vurğulamak üçün istifadə edilir.

lərlə çalışır. Din isə irrasionalılıqla, fəvqəladəliklə məşğuldur və elmi bir konsepsiya təqdim etməz. İnancları elm tərəfindən nə təsdiq edilir, nə də rədd edilir. Ən əsası da elm inanc sistemi yaratmaqdan çox uzaqdır. Elmin şərti və ya başanlı olması inancla da əlaqəli deyildir. Elm Tanrının varlığını isbat edə bilmədiyi kimi, onu inkar edəcək dəlillər də gətirə bilmir. Ona görə də bir Ad hoc din olan elm, dini sistemləri reform etməklə özünü inanc sahəsinə də yönəltmişdir⁵¹. Dini qissələrin miflərlə bağlılığı, dinin mifologiya ilə əlaqəsinin olmadığı və ya dini qissələri demifləşdirmək din alimlərinin araşdırma sahəsidir və iki fərqli sistemi bir araya gətirməklə yaradılmışdır.

Bir məsələyə də toxunmaq lazımdır. Qissələrin ərəb yarımadası xalqlarından bəhs etdiyi də doğru qəbul edilə bilməz. Belə ki, Quran, hər ümmətə vəhy öz ana dilində göndərilmişdir deyir: “Biz hər bir peyğəmbəri öz ümmətinin dilində göndərdik ki, (Allahın əmrlərini) onlara izah etsin” (İbrahim 14/4).

Burada önəmli olan başlıca xüsus qissələrin, yəni mifoloji hekayələrin, əfsanələrin digər xalqlara da göndərilmiş olmasıdır. Ancaq ən önəmli məsələ Quran qissələrinin ərəblər və ya başqa xalqlar tərəfindən bilinip bilinməməsi deyil, Quranın həm ərəblərin, həm sonrakı digər müsəlmanların səviyyəsini nəzərə almasıdır. Bu təsbiti ilk dəfə Misirli bir türkmən olan Məhəmməd Abduh (1849-1905) irəli sürmüşdür.

M.Abduh reformist və modernist fikirlərə dayanaraq Quran qissələrinin bir çoxunun təmsili xarakter daşdığını qeyd edir. O, hətta Adəmin cənnətdən çıxarılması qissəsini müteşabihat düşüncəsi ilə izah edir və Adəmin yaradılması, mələklərin ona səcdə etməsi, İblisin onu başdan çıxarıb cənnətdən çıxmasına səbəb olmasını təmsili qissə adlandıraraq burada məqsədin insanın yaradılması və ona verilən gücləri an-

⁵¹ Bax. Luckmann Thomas. Görünməyən Din: Modern Toplumda Din Problemi. Çeviren A.Coşkun, F.Aydın. İstanbul, 2003

latmaq olduğunu bildirir. O, eyni metodla Hz.İbrahimin, ölünü necə dirildəcəyini göstərməsi üçün Allaha dua etməsini, sonra quşlarla olan əhvalatı da təmsili qissə kimi izah edir. Bu anlamda müasir dövrdə Quran qissələrinin doğruluğunu araşdıran ilahiyatçıların başında gələn Məhəmməd Abduh özündən sonrakı bütün dini düşüncə və cərəyanlara az, ya da çox dərəcədə təsir göstərmişdir. Onun əsas tezisi Qurandakı bütün qissələrin həqiqəti ifadə etdiyinin o qədər də vacib olmadığını söyləməsidir⁵². Başqa sözlə **M.Abduh qissələrin tarixi dəyər daşmadığını, əxlaqi missiya ilə yükləndiyini dilə gətirməklə Quran qissələrinin və ayələrinin yeni yorumunun əsasını qoymuşdur.** Onun bu görüşlərinin bənzərinə Əziz Əhməd Xanın (1817-1898) araşdırmalarında da rast gəlirik.

İslam modernizminin Hindistan qanadının ən önəmli təmsilçisi Abduhun çağdaşı sayıla biləcək Əhməd Xan da Quran qissələrinin tarixi gerçəkliyə uymadığı düşüncəsindədir. Belə ki, Əhməd Xan eyni ilə Abduh kimi Hz.Adəmin cənnətdən çıxarılması ilə bağlı qissənin metaforik olduğunu, **Hz.Adəmin tarixi bir şəxsiyyəti deyil, insan təbiətini təmsil etdiyini, ona görə də Adəm adında bir şəxsdən bəhs edilə bilməyəcəyini vurğulayır.** Əhməd Xana görə, Quranda belə bir üslubun seçilməsi, vəhy edildiyi insanların səviyyəsinə və bu insanlar tərəfindən başa düşülə biləcək anlayışa və qavrama görədir⁵³. Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd Xan Hz.İbrahimin atəşə atılması, Hz.İsanın atasız doğması haqqında Quranda açıq bir bilginin olmadığına dayanaraq fəvqəladə bir hadisənin olmadığını və qissələrin də söyləndiyi kimi başa düşülməsinin yanlış olduğunu bildirir⁵⁴. Yorumu M.Abduh tərəfindən də aparılan Əshab-ı Kəhf

⁵² Bax. Demir Şehmuz. Mitoloji Kur'an Kissaları ve Tarihi Çerçəklik. İstanbul, 2003, İçerik Açısından Kısaların Gerçəkliğinə Sorgulanması yarımbaşlığı

⁵³ Demir Şehmuz. Mitoloji Kur'an Kissaları

⁵⁴ Aziz Ahmed. Hindistan ve Pakistan'da İslam Modernizmi. Çeviren A.Küskün. İstanbul, 1990, s.59

surəsində verilən qissənin guya əsrlərcə gənclərin mağarada yuxuya gedib diri qaldığını söyləyən din alimlərinə qarşı çıxaraq belə bir şeyin mümkün olmadığını bildirmişdir. Əziz Əhmədin fikrincə mağaranın dar deşiyindən baxanlar çürüməmiş cəsədləri gördükdə onların yatdığını zənn etmiş və qissəni ölməyən, diri qalan xristian gənclər şəklində təfsir etmişlərdir⁵⁵.

Quran qissələrini modernist bir metodla yorumlayan və qissələrdə mifoloji ünsürləri görənlər arasında ilk alim Misirli Məhəmməd Xələfullahdır (1916-1997). Abduhun mənəvi davamçısı olan Xələfullah qissələri fərqli şəkildə araşdırmışdır. Quran qissələrini ədəbi mətn kimi araşdıran Xələfullah müasir tarix və ədəbiyyat tənqidçiliyi metodlarından da istifadə etmişdir. Quranın hidayət rəhbəri olduğuna diqqət çəkən Məhəmməd Abduh ilə Quran qissələrinin doğruluğunu sual altına alan Taha Hüseyinə aid fikirləri sintez edərək əsrlərində belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, **Qurandakı qissələrlə tarixi həqiqətləri göstərmək deyil, həvəsləndirmə, çəkəndirmə, öyüd və dərs vermə, doğru yolu göstərmə kimi yollarla Hz. peyğəmbərin təbliğinin gücləndirilməsi hədəflənmişdir.** Buna görə də Xələfullah qissələrdəki hadisələrin nə zaman, harada baş verdiyini, hətta olub olmadığını araşdırmağın mənasız olduğunu dilə gətirdi⁵⁶. Onun bu və buna bənzər fikirləri Misirdə böyük mübahisələrə səbəb oldu və hazırladığı doktorluq dissertasiyasının müdafiəsinə icazə verilmədi. Xələfullah 10 ildən sonra başqa bir mövzuda müdafiə etdi. Hazırladığı, ancaq müdafiə edə bilmədiyi dissertasiya 1950-ci ildə Misirdə kitab şəklində çap edildi.

Onun kitabında hətta mifoloji qissələr adlı bir fəsil də var⁵⁷. Xələfullah mifoloji (özünün ifadəsi ilə “üsturi qissələr”)

⁵⁵ Aziz Ahmed. Hindistan ve Pakistan'da İslam Modernizmi, s.60

⁵⁶ Sarıtaş Murat. “Muhammed Ahmed Halefullah” TDV İslâm Ansiklopedisi. EK-2. İstanbul, 2016, s.295

⁵⁷ Halefullah Muhammed Ahmed. Kur’ân’da Anlatım Sanatı. Çeviren: Ş.Karataş, Ankara, 2002, s.175-186

qissə terminini İslamşünaslığa gətirəndə ona qədərki heç bir İslam alimi Quranda mifoloji qissənin varlığından söz açmamışdı. Xələfullaha görə, bir halda ki, Quran qissələrinin məqsədi ibrət vermək, nəsihət etməkdir, o halda onun bir hissəsi mifoloji özəllik daşıyır və davam edərək bildirir ki, mifoloji qissələr deyimi İslamın haqq din olması ideyasına tərs düşür⁵⁸. Əgər Hz.Adəm qissəsinə bir də qayıtsaq Xələfullah reformist sələflərindən fərqli olaraq Adəmin cənnətdən çıxarılması və bu vaxt ərzində İblislə olan münasibətini göstərən qissəni xeyir və şərin mübarizəsinin ədəbi təsvirindən başqa bir şey olmadığını bildirir.

Xələfullah qissələri tarixi, təmsili və mifoloji⁵⁹ olmaqla üç yerə ayırır. Xələfullaha görə, tarixi qissələr peyğəmbərlərin başlarından keçən hadisələri əks etdirir ki, İslam alimləri belə qissələri, əsasən tarixdə baş vermiş real hadisə kimi öyrənmişlər. Xələfullah özü qissələrin daha çox metaforik anamlı olduğunu qeyd edir və məqsədin ədəbi çərçivədə nəsihət və ibrət dərsi verməyə xidmət etdiyini yazır. O halda qissələrin bir hissəsinin mifoloji strukturlu mətnlər olması Quranın haqq olmasına xələl gətirmir. Xələfullah bu barədə özünün fikirlərini belə yekunlaşdırır: “Bütün bunlar bəlli olunca, biz, Quranın “əsətir” olduğunu deməkdən çəkinmirik. Çünki bu fikri deməklə Quran nasslarının hər hansı birinə tərs düşən bir söz söyləmiş olmuruq”⁶⁰.

Xələfullah qissələri başa düşməkdə iki metodun olduğunu, bunlardan birinin hərfi və tarixi olub hadisənin motivlərini, ünsürlərini əsas götürən metod olduğunu, ikincisinin isə ədəbi metod olduğunu və bununla da nassın ruhuna uyğun, təhkiyə olunandan kənar qalanları başa düşmə metodunu şəklində ümumiləşdirir⁶¹. O, bu iki metod haqqında

⁵⁸ Halefullah, Kur'an'da Anlatım, s.176-177

⁵⁹ Halefullah, Kur'an'da Anlatım, s.121, s.153, s.171

⁶⁰ Halefullah, Kur'an'da Anlatım, s.184

⁶¹ Halefullah, Kur'an'da Anlatım, s.247-248

bilgi verdikdən sonra ikinci metodun qissələri doğru başa düşməkdə daha faydalı olduğunu yazır. Belə ki, Xələfullah bu metodun üstünlüyünü Quran qissələrinin Kitab-ı Müqəddəs mətniylə tərs düşdüyünü, tarixi hadisələrlə izah edilə bilməməsini Quran qissələrinin ədəbi tərzilə izah edir və Qurani tənqid edən Avropa və Yəhudi alimlərinə cavab vermiş olur. Nəhayət o, Quran qissələrinin qaynağının ilahi olması və məqsədinin ilahi mesaj olması ilə ədəbi qissələrdən fərqli olduğunu bildirir. Əslində Xələfullahın bu iki metodu, yəni qissələri ədəbi mətn və tarixi mətn bölgülərinə ayırması o qədər də doğru bir yol deyildir. Bunu onun opponentləri də dəfələrlə qeyd etmişlərdir.

Yenə bir başqa Misirli marksist filosof Həsən Hənəfi (d.1935) qutsal qəbul edilən mətnləri bəşəri bir mətn kimi izah edən Spinozadan təsirlənərək onun metodunu Qurana tətbiq etdiyini vurğulayır⁶². **H.Hənəfiyə görə, nass hadisənin özüdür, yəni hadisə soruşur, nass isə (Quran və sünnətdə təfsirə və təvilə gərək olmayan açıq hökmlər) suala cavab verir və Quran suallara verilən cavablardan ibarətdir**⁶³. 23 ildə enən Quran vertikal deyil, qorizontal, yəni hadisələrə cavab şəklində endiyindən qissələr problemlərin həlli yoludur. Bu gün İslam dünyasının qarşılaşdığı problemlərin həllində qissələr olmazsa olmazlardandır. Y.Aktayın da bildirdiyi kimi H.Hənəfi əslində Quranın bizə demək istədiklərini deyil, özünün demək istədiklərini Quranda axtarmaqdadır. Yəni Qurana öz istəklərin dedirtməyə çalışmaqdadır⁶⁴.

Nəticədə Məhəmməd Abduh, Əhməd Əziz Xan, Məhəmməd Xələfullah və Həsən Hənəfi kimi alimlər qissələri semiotik oxumada fərqli yanaşmalarına baxmayaraq bir nöq-

⁶² Polat Fethi Ahmet. Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar, İstanbul, 2009, s.51

⁶³ Polat Fethi Ahmet. Çağdaş İslam Düşüncesinde, s.46-47

⁶⁴ Polat Fethi Ahmet. Çağdaş İslam Düşüncesinde, s.45, 53

tədə birləşirlər. **O da qissələrin bütün qeyri-adililərini, möcüzəvi özəlliklərini nəzərə alaraq onların tarixi deyil, metaforik (təmsili qissələr) olduğunu bildirmələridir. Buna paralel olaraq bu alimlər qissələrin bilinən mənalarını (məsələn yüz illərlə yuxuya getmək, cənnətdən qovulmanın İblisə bağlanması, atəşdə yanmama, İsanın ölürləri diriltməsi və s.) rədd edərək, onları qeyri-adilikdən çıxaraq rəsonal ağıla tərs düşməyən ədəbi mətnlər kimi qəbul edirlər.** Qısacası adları çəkilən reformist, modernist İslam alimləri həm mifik, həm də möcüzəvi izahı qəbul etməzlər. Məsələn, Quranda axirətlə bağlı verilən məlumatların nə mif, nə də həqiqət olduğunu qəbul etməyərək hər iki izahın birtərəfli olduğunu bildirərək, axirət haqqındakı bilgilərin təsirini inanan insanların davranışlarını motivə edən, ədəbi dəyəri böyük olan bəşəri təcrübənin yansıması kimi qəbul edirlər. Adları çəkilən İslam modernistlərinin bəlkə də ən böyük metodoloji səhvi Xristianlıq-mifologiya münasibəti metodologiyasını olduğu kimi Qurana, Quran qissələrinə tətbiq etməkdən ibarətdir.

Deyilənləri yukunlaşdırmış olursak deməliyik ki, Quran (həmçinin Kitab-ı Müqəddəs də) qissələrinin daha öncəki yazılı qaynaqlarda yer alan müxtəlif miflərlə paralellik göstərməsi, bir tərəfdən Quranın mifoloji ünsürlər daşdığı, ikinci tərəfdən bunun tam əksinə ilahi dinlərin eyni kökdən gəldiyi, ilahiyyətçilərə görə də, dinin ilk insanla həmyaşlı olduğu, miflərin dinlərin pozulmuş, təhrif edilmiş şəkli olduğu elmi baxımdan qeydsiz-şərtsiz qəbul edilə bilməz. Çünki söhbət xalq yaddaşı ilə ilahi kitablardan və onların hər birinin öz obyekt, pretmeti və araşdırma metodu olduğundan gedir. Kimin kimdən nə aldığı, kimin kimə nə dərəcədə bənzədiyi ikinci dərəcəli məsələdir. **Əsas olan teoinformatif baxımdan vahid olan dini və mifoloji mətnlərin folklorlaşması və Quran qissələrinin ikinci həyat yaşamasıdır.**

Sonda, XXI yüzildə Washingtonda Müsəlman Reform Hərəkatı adı altında bir təşkilatın fəaliyyətə başladığını da bildirmək lazımdır. Bu təşkilatın məqsədi camaatçılığa, təriqətçiliyə və cəhad anlayışına qarşı çevrilmişdir. Bəzi konservativ din adamları İslam reformistlərini dinin strukturunu pozmaqda, dinə düşmanlıq etməkdə günahlandırırlar. Bütün bu məsələlər qissə mif, qissə folklor münasibətinə faydalı olmadığından həm reformistlərin Avropa Xristian təsirinə məruz qalmalarına, həm də dinçilərin görüşlərinə bu kitabda yer verilməyəcəkdir.

1.7. İslam mifologiyası baxımından qissələr

Antropoloq, folklorist və mifoloqları, din tarixçilərini və ilahiyatçıları uzun zaman məşğul edən ciddi problemlərin başında din və mifologiya məsələsi gəlməkdədir. Ancaq həm din tarixçilərini və ilahiyatçıları, həm də digər bilim adamlarını birləşdirən ortağ nöqtə mifologiyalarda və dinlərdə olduqca çox müştərək motivlərin olmasıdır. Məsələn, kainatın, ilk insanın yaradılması, cənnətdən qovulma, cənnət-cəhənnəm, mələk-şeytan anlayışları, tufan, hətta dünyanın sonu və s. bunlardan bir neçəsidir. Məsələ bu müştərək motivlərin necə qəbul edilməsindədir ki, burada iki bir-birinə zidd fikirlə qarşılaşırıq. Birinci qrupa daxil olan teoloqlardır ki, mifləri və bütövlükdə mifologiyaları dinlərin pozulmuş variantları hesab edirlər. İkinci qrupa daxil olan bilim adamlarının fikrincə mifoloji motivlər, mifoloji hekayətlər səmavi dinlərin ilk qaynağıdır, dinlər bu miflərdən məqsədləri üçün, ya eyniyə, ya da qismən dəyişiklik edərək istifadə etmişdir. “Nəticədə bir-birinə zidd iki görüş ortaya çıxmışdır ki, bunlar:

1. Mifologiyaları dinlə eyniləşdirənlər və ya miflərlə dini qissələrin eyni anda yarandığı görüşünü müdafiə edənlərdir ki, bunların da çoxu mifləri dini inancların pozulmuş variantı kimi qəbul edirlər.

2. Mifologiya ilə din arasında heç bir əlaqə görməyənlər və ya mifologiyayı dinlərin mənşəi kimi qəbul edənlər”⁶⁵.

Bu nəzəri postulata dayanaraq miflə qissə, mifologiya ilə din, konkret olaraq İslam dini arasındakı münasibəti qurmaq mümkündür.

Monoteist dinlərdə mifoloji qəhrəmanlar və hadisələr filosofları, tarixçiləri, ədəbiyyatçıları uzun zamandır düşündürən məsələlərdən biridir. Ancaq mif və mifologiya dedikdə, özəlliklə yunan mifologiyası haqqında fikir yürüdən və eramızdan öncələrə qədər gedib çıxan filosofların, ədəbiyyatçıların, din tarixçilərinin görüşləri qəsd edimişdir. E.ə. IV yüzildə yunan filosofu Evhemerosla başlayan və günümüzdə C.Levi-Straussela, M.Eliadela sonlanan mif tərifləri vardır. Bunlar ümumilikdə: mifləri tarixdə yaşamış şəxslər haqqında xalq tərəfindən uydurulan hekayələr adlandıranlar; miflərin hər birini alleqoriya (məcaz) örnəyi kimi qəbul edənlər; miflərin qaynağında tarixi həqiqətlərin xalqdan saxlanmasının olduğunu müdafiə edənlər; miflərin fəlsəfi düşüncələr, ənənələr və dini məqsədləri bildirən simvol olduqlarını müdafiə edənlər; mifləri dini adətlərin şəkil dəyişdirmiş halı kimi görənlər; mifləri xürafə ilə eyniləşdirib onları rədd edənlər; miflərdə dini ünsürlərin olduğunu qeyd edənlər; miflərin mədəniyyətin inkişafında önəmli bir yerə sahib olduğunu deyənlər; miflərin qaynağının insanın şüuraltında olduğu görüşünü önə sürənlər; mifləri ümumi və kollektif şüuraltının bir təzahürü hesab edənlər və s. şəklində dəyişiklik göstərən mif və mifologiya tərifləri səmavi dinlərin anlaşılmasında mühüm rol oynayır. Ümumi şəkildə miflərin bir tərəfdə yalan, uydurma, digər tərəfdə qutsal mətn, dini məzmunlu hekayələr olduğu fikri vardır.

⁶⁵ Bayat Fuzuli. Mitolojiye Giriş. Düzətilmiş və Yeniden İşlenmiş 3. Baskı. İstanbul, 2010, s.79

O ki, qaldı Quran mifologiyası, İslam mifologiyası termininə və anlayışına burada məsələ fərqlidir. Quranın mifoloji ünsürləri haqqında ilk elmi fikri Məhəmməd Əhməd Xələfullah “Quranda anlatım sənəti” adlı əsərində irəli sürmüşdür⁶⁶. Ancaq bu anlayışın semantik və funksional sərhədlərini Ə.Y.Ocak təyin etmişdir. Ocak bir məqaləsində İslam mifologiyası termini adı altında nəyi başa düşdüyünü belə izah edir: “Həmən bildirəlim ki, bu terminin ilk kəliməsi olan İslamdan qəsd edilən şübhə yox ki, Quran-i Kərimdə yazılı olub, peyğəmbərin təbliğ edib həyata keçirdiyi, İslamın ana inanc, ibadət, əxlaq və muaməlat qanunlarından ibarət çərçivəsi, qısaca bilavasitə İslam dini deyil, ancaq peyğəmbərin vəfatından sonra onun karizmasının ortadan qalxmasının ardından əski qövmi zehniyyətin yenidən dövrəyə girməsi ilə başlayan tarixi zaman içində yaranan İslam anlayışı və bu anlayışın yaratdığı mədəniyyətdir. O halda bu terminlə qəsd etdiyimiz İslamın yayılmaya başladığı ilk dövrlərdən etibarən, başda ərəb yarımadası ərəbləri olmaq üzərə, İslam idarəsinə daxil olan müxtəlif xalqların mədəniyyətlərindən fərqli yollar və vasitələrlə İslam mədəniyyətinə keçən, ancaq İslami rəng və qəliblərlə yenidən formalaşdırılaraq mənimsənən, özünküləşdirilən; İslam mədəniyyəti içində yayılıb “islamiləşən”, yəni müxtəlif İslam ilahiyat qaynaqlarında yer alaraq xalq arasında inanc ünsürünə çevrilən, ədəbiyyat və sənət əsərlərinə mövzu və ya ilham qaynağı olan bir “mifologiyalar bütünüdür”. Başqa bir ifadəylə “İslam mifologiyası” dediyimiz şey, tarixi zaman içində onun inanc əsaslarına əlavə edilən mifoloji dini ünsürlərin bütünüdür”⁶⁷.

Ə.Y.Ocak İslam mifologiyası adı altında nəyi qəsd edildiyini təsbit etdikdən sonra onun elmi çərçivəsini aşağıdakı

⁶⁶ Halefullah Muhammed Ahmed. Kur’ân’da Anlatım Sanatı

⁶⁷ Ocak Ahmet Yaşar. İslâm’ın Temel İnançları, s.138

kimi təyin edir: “İslâm mifologiyası termininin işlədilməsi, bu terminin özəlliklə,

1- Mifoloji ünsürlərin İslam mədəniyyətinə girərək bu dinin xalq arasında bəzi inanc əsasları halına gəldiyinə,

2- O mədəniyyətin daxilində yeni bir həyat sahəsi taparaq yeni görünümlərlə ortaya çıxmış olduğu həqiqətinə iqtibas etdiyi üçün fikrimizcə daha əhatəlidir.

Bu ikinci bölgünün çox yaxşı bilinməsi və ayırd edilməsi lazımdır. Bununla diqqət çəkmək istədiyimiz xüsus, sözünü etdiyimiz “mifoloji” ünsürlərin, hansı mənbələrdən, hansı yollar və formalarda təhkiyə edilmişlərsə, İslam toplumları və mədəniyyəti içində eyni ilə qalmadıqları, bu xalqlarda uzun bir zamanda İslami inanc ünsürlərinin başa düşülməsi ilə yenidən yaradılmaq surəti ilə dəyişərək və ya dönüşərək o inancları açıqlayıcı bir funksiya icra etdikləri üçün yeni görünümlər altında yaşamayı sürdürə bildikləri gerçəyidir. Bu gerçək eyni zamanda mifoloji ünsürlərin nədən İslam mədəniyyəti içində yaşamaq imkanı əldə etdiklərini də izah edir. Əksi halda, bu ünsürlərin yaşamaq imkanını qazana bilmələri sosioloji baxımdan imkansız olardı”⁶⁸. Bu iqtibaslardan anlaşıldığı kimi Ə.Y.Ocak qissələrin mifoloji məzmunundan deyil, İslam mədəniyyətində formalaşan mifoloji ünsürlərdən söhbət açır; qissələrin miflə yaxın bənzərliyinə çox ehtiyatla yanaşır.

Qutsal mətnlərin anlaşılması üçün mətnlərin formalaşdığı dövrün mifoloji hekayələrinin və təbii ki, bunun əksi olaraq da mifoloji söyləmlərin tamamilə başa düşülməsi üçün də qutsal mətnlərin çox yaxşı bilinməsi lazımdır. Belə ki, bir çox misallarda, Quran ayələrinə müşriklərin, büt-pərəstlərin etirazları, onların nəyə görə bəzi məsələləri başa düşmədikləri, hətta bizim də bir çox ayələri nədən başa düşmədiyimiz ağıla gəlir. Bütün bunları daha yaxşı anlamamız üçün mifoloji çağın

⁶⁸ Ocak Ahmet Yaşar. İslâm’ın Temel İnançları, s.140-141

mətnlərindən faydalana biləcəyimiz sualı ortaya çıxır⁶⁹. O halda **İslam mifologiyası dedikdə qissələrin anlaşılmasına yardımçı olan mifik hekayələr nəzərdə tutulur ki, bunlar Quranda deyil, Qurandan kənardadır. Quran qissələri ilə səsleşən mifoloji mətnlər təbliğin mahiyyəti ilə bağlıdır, çünki İslamın qutsal kitabı insanlara endiyində onların aşına olduqları bilgi və təcrübə içində haqq din öyrədilmişdir.** Mifologiya da həm ərəblərin, həm də İslamı qəbul etmiş digər xalqların kosmoqonik, antropoqonik, etnoqonik, qiyamət haqqındakı biliklərinin məcmusudur. Quran Allahın (cc) mütləq varlığının, mütləq gücünün bilinməsində əski mifləri, əfsanələri nəzərə almaya bilməzdi. Qısacası qissələrin miflə eyniliyi teoinformativ qanunauyğunluqdur.

Bir sözlə, Quran qissələri az və ya çox dərəcədə tarixi şəxslərdən bəhs etdiyi üçün onları tarixi və təmsili qissələr (folklorik, mifoloji) adı altında öyrənmək olar. Ancaq bu bölgü çox şərtidir, çünki nəql edilən hadisələrin tarixiliyini bilmək, yaxud tarixi hadisə olduğunu bildiklərimizin nə dərəcədə mifoloji ünsürlərlə örtüldüyünü ayırd etmək mümkün deyildir. O halda qissələrin mifoloji özəllikli olduğunu qəbul etmək daha məntiqli olacaqdır. Həm də sağa sola çəkmədən **mifologiya və din paradıqmasından baxdıqda İslam mifologiyası əslində teoinformativ yüklü iki mətnin Quranda və şifahi yaddaşdakı variantlarıdır. Qurandakı ilahi mesajlı qissə mifik mətnlə oxşardırsa, bu iki mətndən birinin vəhylə necə enibsə o şəkildə qorunması və ikincidə vəhyin xalq yaddaşındakı aldığı forma müstəvisindəki variantıdır.** Din alimləri də bir çox qissənin izahında şifahi mühitdə aprobasıya edilən mif və ya əfsanələrdən istifadə etmişlərsə də, məsələyə ilahi mənşə baxımdan yanaşmamışlardır.

⁶⁹ Tökel Dursun Ali. “Kutsal Metinleri Anlamada Mitolojinin Rolü”, s.173

Hətta Quran qissələrinə sadıq qalan bir çox din alimləri də Musa və bilgin qul qissəsini bütün İslam dünyasında Musa və Xızır hekayətinə dönüştürmüşdür, Hz.Yusif və ona aşiq olan Misirli qadın qissəsi də Yusif və Züleyxa hekayəti kimi şöhrət qazanmışdır. Bütün bunlar Quranın nazil olmasından öncəki miflərin, xalq hekayələrinin, dastanların təsiri nəticəsində ortaya çıxmışdır. Özəlliklə Quranda adı keçməyə də Xızır haqqında yayılan əfsanələr, Dəccal, onun fəaliyyəti, Meh-dinin zühuru⁷⁰, İslamın yenidən bərpası, Qiyamət və s. kimi mövzular dini ədəbiyyata, hədis kitablarına mifologiyadan, xalq düşüncəsindən keçmişdir. Qissəsi olmayan ancaq xalq arasında dini hekayət kimi söylənən və dini kitablara mövzu olan bir çox motiv, süjet və mövzuların inananlı insanlar arasındakı sosioloji funksiyası önəmlidir.

Erkən İslam tarixində xilafət davası nəticəsində ortaya çıxmış və Hz.Əlini mərkəzə almaqla bir teologiya yaradan Şi-əliyin İmamiyə, İsmailiyə, Nusayriyə, Zeydiyyə və başqa qollarında, hətta Sünni xalq arasında, möhtəşəm bir dini mifoloji ədəbiyyatın mövcudluğu da unudulmamalıdır. Onu da demək lazımdır ki, qaynağını tarixi hadisədən almış, sonradan onun ətrafında inanılmaz sayda mifoloji hekayələr, əfsanələr yaranmış, bu mifologiyadan hərəkət edilərək öz məntiqinə uyğun güclü bir teologiya qurulmuşdur⁷¹.

Miflər bir təsadüf nəticəsində, elə-belə yaranmazlar. Hər bir mədəniyyətin sosial-mədəni strukturu, tarixi inkişafı ilə mifləri arasında bir bağ vardır ki, bu da onların bölgədən-böl-

⁷⁰ Hz.Məhəmməd sallâllâhu aleyhi və alihi sünnetini bərpa edən, müxtəlif məzhəblərə aid əsərlərdə Hz.peyğəmbərin soyundan gələn böyük bir zətin axır zamanda zühur edərək ortaya çıxacağı, baştan başa zülm və şərlə dolmuş dünyanı ədalət və xeyirlə dolduracağına dair çoxlu sayda səhih və doğruluğu kəsin olan mütevətir hədislərin rəvayət etdiyi şəxs: On ikinci qaib imam.

⁷¹ Tarixdən Teolojiyə: İslam İnançlarında Hz.Ali. Hazırlayan A.Y.Ocak. Ankara, 2005

gəyə, xalqdan-xalqa fərqli formalarda üzə çıxmasına səbəb olur. Bir sözlə mif mənsub olduğu xalqın, sosial qrupun düşüncə dünyasını, əxlaqi və mənəvi dəyərlərini, yaşam biçimini göstərən güzgüdür. Hər nə qədər miflər tarix öncəsi zamanın məhsulu olsalar da bilinməyən və ya az bilinən tarixi dönmənin təqdim şəklidir. Miflərdəki hadisələrin tarixi kökləri araşdırıldıqda insanlıq tarixinin bir çox qaranlıq nöqtələri aydınlanacaqdır. Çünki mif, ümumilikdə Tanrı və ya ilahi qaynaqlı bir mesajı bizlərə çatdırdığını, dini-mifoloji kultu əks etdirdiyini söyləyir. Mif adresatla adresant arasında bir münasibət kodudur. Orada dinin şəri qanunlarından, sosial, hüquqi normalarına qədər hər şey vardır⁷².

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Quranda mif mənasında əsatir (usturə sözünün cəmi) termini işlədilmişdir. Quran bu terminlə nəyi qəsd etmişdir. Bu barədə Quranda doqquz yerdə adı çəkilən əsatir və ya əsatirül-əvvəlin ifadələrinə diqqət edək. Əsatirül-əvvəlin ifadəsi Ənam 25; Ənfal 31; Nəhl 24, 68; Müminun 83; Furkan 5; Əhkaf 17; Qələm 15; Mutaffifun 13; Ənal 31 rastlanır. Cahiliyyə dönməsi şeirlərində də “satr” termini ilə ifadə edilən əsatir Quranda uydurma, əsası olmayan boş söz mənasında işlədilmişdir. Quran qissələrinə əsatirül-əvvəlin deyənlər bu terminlə Qurani Hz.Məhəmmədin uydurduğunu demək, insanların axirət həyatını, ölüb yenidən dirtiləcəklərini yalanlamaq üçün istifadə etmişlərdir. Ona görə də Məkkəlilər Hz.peyğəmbəri bu qissələri Yəhudi və Xristian din adamlarından öyrənilər ərəblərə anladığı ilə ittiham etdilər. İslam dini tövhid baxımından yeni bir şey gətirmədiyini, özündən əvvəl gələn kitabları öncə təsdiq, sonra da təshih etmək üçün endirildiyini bildirir. “(Ya Rəsulum!) Biz (Qurani)

⁷² Batuk Cengiz. “Mit, Tarix ve Gerçeklik Sorunu Üzerine Notlar”, Milet ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 2009, Cilt 6, Sayı 1 Ocak – Nisan, s.33-35

sənə haqq olaraq, özündən əvvəlki kitabı (bütün ilahi kitbları) təsdiq edən və onu qoruyan (və ya onların doğruluğuna şahid) olaraq endirdik. Sən onların arasında Allahın nazil etdiyi (Quran) ilə hökm et” (Maidə 5/48).

Məkkə dönəmində nazil olmuş bir çox əyələrdə həməən həməən eyni olan ifadələrə rast gəlirik. Bu ifadə “o qədimlərin əsətiridir/əfsənələridir” şəklindədir. “O kəslər ki, hesab gününü yalan sayarlar. Bunu ancaq hökmləri çiyneyən və günah işləyən adamlar yalanlar. Ayələrimiz onlara oxununca “Bunlar qədimlərin əfsənələridir” deyərlər” (Mutəffifin 83/11-13; Ənfəl 8/31-32; Fırqan 25/5; Qələm 68/15) və ya “Rəbbiniz Məhəmmədə nə nazil etmişdir, deyə soruşduqda onlar: “Qədimlərin əfsənələri”, deyə cavab verərlər (Nəhl 16/24) Başqa bir surədə “(Keçmiş ümmətlər) belə demişdilər: “Məgər biz ölüb torpaq və sür-sümük olduqdan sonra bir də dirildiləcəyik?” Həqiqətən, bizə də, atalarımıza da öncə bu (dirilmə) vəd olunmuşdu. Bu, qədimlərin (keçmiş ümmətlərin) əfsənələrindən (uydurmalarından) başqa bir şey deyildir” (Muminun 23/81-83). “Kafirlər dedilər: “Məgər bizlər və atalarımız torpaq olduqdan sonra (dirildilib qəbirlərimizdən) çıxarılaçağıq? Andolsun ki, bu (dirilmə) bizə vəd olunduğu kimi, öncə atalarımıza da (vəd olunmuşdu). Bu, qədimlərin əfsənələrindən (yalan sözlərindən) başqa bir şey deyildir!” (Nəml 27/67-68).

“(Allaha, axirət gününə iman gətirməyə dəvət edən) atasına: “Tfu sizə! Məndən əvvəl neçə-neçə nəsillərin gəlib-gəttdiyi (öləndən sonra dirilmədiyini) halda, siz mənə (qiyamət günü dirildilib qəbirdən) çıxarılaçağımmı vəd edirsiniz?! – deyən kimsəyə, (valideynləri) Allahdan mədəd diləyərək: “Vay halına! (Ay yazıq) inan, Allahın vədi haqdır!” – deyərlər. O isə: “Bu (dedikləriniz) qədimlərin əfsənələrindən (yalan sözlərdən) başqa bir şey deyildir!” - deyə cavab verər.” (Əhqaf 46/17) Əskilərin əfsənələri (mifləri) ifadəsinin bu qədər

çox təkrarlanmasının səbəbi Allahın (cc) Qurandakı mifoloji hekayələrin həqiqət olduğunu göstərmək üçündür. Gətirilən bu qədər ayələr bir daha göstərir ki, Quranın həqiqətləri və inanmayanların əsatir adlandırdıqları miflər daha öncə həqiqət kimi enmiş, haqdan uzaqlaşanlar bunları yenidən Hz.Peyğəmbərin dilindən eşitdikdə hökmün, qissənin bildikləri mifə uyğun olduğunu gördükdə yalan hesab ettikləri əski həqiqətlərlə haqqı yalanlamağa çalışmışlar. Mifoloji qutsallığı unudanlar, imanı olmayanlar üçün bu bir xəbərdarlıqdır. **Quranda Allahın (cc) dili ilə söylənən əsatir gəliməsi qissə ilə mifin eyni teoinformativ həqiqət olduğuna şübhə yeri qoymur. Başqa bir ifadəylə Quran, ey insanlar bunlara mif deyib keçməyin, bunlar Allahın sözləridir, sizə yalan gələnərlə yox, həqiqətdə olanlarla (miflərlə) imanınızı təsdiq üçündür.**

Ancaq ayələrdən gətirilən misallardan da görüldüyü kimi əsatir termini daha çox öldükdən sonra yenidən dirilmədən söz açılarkən yalan, uydurma, əsli olmayan söz, hökm mənasında işlədilmişdir. O halda əsatir qissə mənasında işlədilməmişdir, demək mümkündür. Quran qissələri nə əsatir dediyimiz mifin, nə də əfsanə dediyimiz folklorun janrı ilə izah edilə bilməz. Məzmunun daha öncəki gil tabletlərdə, digər yazılı qaynaqlarda verilən miflə, əfsanə ilə uyğun olması onların eyni ilahi mənşəli olduğunu göstərsə də strukturu və funksiyası baxımından miflərin artıq inanmayanların leksikonunda gerçəklərə uyğun olmayan bir anlam qazanmasına səbəb olmuşdur. Ən azından Quranda verilən qissələrin müsəlmanlara, əsatir kəliməsinin isə kafirlərə müraciətdə istifadə edildiyi miflərin folklorik funksiya daşdığını fərqləndirmək üçündür. Ən əsası da Quran ölübdirilmə paradigmasında mifin də, qissənin də eyni həqiqəti dediyini bildirməklə möminlərlə kafirləri ayırmağa çalışmışdır.

XVII yüzil ilə XVIII yüzilin başlarında yaşamış Avropa antropoloq, teoloq və filosofları mifi, dini ənənənin şəkil dəyiş-

dirmiş forması kimi qəbul etmişlər⁷³. Din elmlərinin qurucusu olan Max Müller filoloji, mifoloji, antropoloji və dinlə bağlı çalışmalarında bir dini bilənin heç bir dini bilməyəcəyi fikrini irəli sürdü. Bununla da o, tarixi müqayisəli metodu qurmuş, dinə, dinlərin tarixi özəlliklərinə, eyni zamanda filologiyaya və mifologiyaya da müraciət etmişdir. Bir tərəfdən dini qutsal mətnləri, digər tərəfdən mifləri bir yerə gətirməklə Müller, dinlərə bir bütün olaraq baxmış və bütün dini ənənələrdə eyni bəşəri duyğuların varlığının olduğunu, hətta dinlərin ortaq tərəflərinin fərqliliklərdən daha çox olduğunu yazmışdır⁷⁴. Ancak onun bəzi görüşləri bu günün dinə və mifologiyaya baxışına görə əskimişdir. Belə ki, M.Müllerə görə qutsalıq fikrinin ortaya çıxması və təbiət fenomenlərinin tanrısallaşdırıldığı mifoloji dövərdə din adlı bir fenomen mövcud deyildir. Müllərə görə din, təbiət fenomenlərinin ardındakı sonsuz/sınırsız olanın qavranması ilə birlikdə ortaya çıxmışdır. Müller belə hesab edir ki, bütün mifologiyalarda ortaq yön, dini düşüncənin ilk izlərini daşmasıdır. O halda mifologiya erkən dönmə insanlıq tarixinin dini inanc və düşüncə formalarına dair bəzi elementləri özündə qorumuşdur. Çünki dini ifadələrin içində mifoloji ifadələr olduğu kimi mifologiyanın içində də dini ünsürlər vardır⁷⁵. Mifoloji hekayələrin dindən öncə var olduğunu düşünən və aradakı əlaqəni əsas sayan Max Müller, mifologiyayı tarixdəki dini düşüncələrin ilk izlərini tapmaq və onları müqayisə etmək üçün bir vasitə kimi qəbul edir.

Digər tərəfdən dini fenomenləri başa düşməyin bir yolu da qutsal kitablara tarixi perspektivdən baxmaqdır. Mif və din əlaqəsi ilə daha çox məşğul olan iki alim vardır ki, bunlardan

⁷³ Can Şefik. Klasik Yunan Mitolojisi. İstanbul, 1994, s.2

⁷⁴ Alıcı Mustafa. Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri. İstanbul, 2011, s.80

⁷⁵ Müller Max. Natural Religion-Part II, London: Longmans Green Publishing, 1889, s.169, həmçinin bax: Müller Max. Introduction to the Science of Religion, London: Longmans Green Publishing, 1873

biri Raffaele Pettazzoni, digəri də Mircea Eliadedir. “R.Pettazzoni özündən öncəki dinlər tarixinin ən yaxşı araşdırmaçısı olan Max Müllerin öncüsü olduğu tarixi müqayisəli metodu və Hollandiyalı alim G.Leeuwün əsas metodu olan fenomenoloji araşdırma metodlarını bir yerə gətirərək sintez etmiş və tarixi fenomenoloji metod yaratmış, din elminə yeni bir yön-təm qazandırmışdır”⁷⁶.

Dini fenomenlərin aşkarlanmasında məşhur İtalyan din tarixçisi R.Pettazzoni tarixlə bərabər mədəniyyət və mif kimi anlayışlara da baş vurur və bunları dində var olan əsas ünsürlər kimi araşdırır. R.Pettazzoni, mifə uydurma, dinlə əlaqəsi olmayan bir təhkiyə növü kimi baxanlardan fərqli olaraq bu ənənəvi mif anlayışının əksinə onun insanlık üçün önəmli olduğunu bildirir. R.Pettazzoninin fikrincə mifologiya “humanizm ruhu ilə yenidən canlandırılıb insanlığın ortak mirası olan miflərə simpatiya ilə yaxınlaşmağı saxlayan disiplin”dir. Pettazzoniyə görə ilahlar aləminə aid hekayələri nəql edən və bu mənada qutsal bir tarix təqdim edən miflər, məhz bu özəlliklərinə görə həqiqəti anlatır⁷⁷. O halda mifologiya insanlığa, mənəviyyətə, dinə xidmət edən bir elm və mədəniyyət sahəsidir. Ancaq burada saxta hekayələri dinin bir forması olan miflərdən ayırmaq lazımdır. R.Pettazzoniyə görə miflər qutsal və gerçək olduğu üçün din, belə bir özəlliyə sahib olan anlatılardan ayrı tutulmamalıdır. Bu ünsürlər tarixi baxımdan dini hadisələrin doğru anlaşılmasında müraciət edilən əsas struktur elementlərdir⁷⁸. **Çünki mifin həqiqəti ağıln deyil, imanın**

⁷⁶ Mete Duygu. “Eskilerin Masalları: Klasik ve Modern Mitolojiden Postmodern Anlatıya Din Bilimlerinde Mitoloji”, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, 2020, C. 8, S.21, s.81

⁷⁷ Pettazzoni Raffaele. Tanrıya Dair. Çeviren F.Aydın. İstanbul, 2002, s.70-74

⁷⁸ Alıcı Mustafa. Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri. İstanbul, 2011, s.526-527

həqiqətdir. Yəni mifin həqiqiliyi məntiqi qaynaqdan deyil, sehri və dini qaynaqdan gəlməkdir⁷⁹.

Dinlər tarixçisi M.Eliadeyə görə din və mifologiya əlaqəsinə həsr olunmuş tədqiqatlar üç istiqamətli - tarix, fenomenoloji və hermenevtika şəklində olmalıdır. O halda qutsal bir hadisəni və hekayəni bildirən mif, fəvqəladə varlıqların fəaliyyətlərinin tarixidir. Bu hekayələr, təhkiyə edilən həqiqətlərlə eyni səviyyədə olduğu üçün gerçək və ilahi aləmə aid hadisələrdən bəhs etdiyi üçün qutsaldır. Bir hadisənin, əşyanın, bir davranış tərzinin, bir qurumun necə var olduğunu dilə gətirən miflər eyni zamanda bir yaradılış hekayəsidir. M.Eliade miflərin dini təcrübələrin bir variantı olduğunu və dini inancı formalaşdırdığını, buna görə də dini düşüncə və ya davranışı doğruladığını ifadə edir⁸⁰. Miflər inananlar üçün qutsal olub gerçəkliyi bildirdiyi üçün ən çox din sahəsinə xidmət edir.

Dinlər tarixçiləri dinin varlığını ilk insanın yaşadığı zamanlara qədər aparıb çıxarırlar. Hz.Adəmin həm ilk insan, həm də ilk peyğəmbər olması dinin başlanğıcdan var olduğunu deməyə imkan verir. Ona görə də XX yüzilin bəzi İslam alimləri dinlərin miflərdən daha öncə var olduğunu və miflər də daxil olmaqla bir çox mədəniyyət aktına təsir etdiyini qeyd etməkdədirlər. Bu görüşə görə, miflər dinlərin və dini inancların qalıntıları olub tövhid inancının pozulması nəticəsində müxtəlif tanrıların və inancların meydana gəlməsi və bunların şifahi şəkildə variantlaşmasıdır. **Mif, əslində dinin şifahi ədəbiyyata keçmiş və yeni məna qazanmış formasıdır.**

Mifologiya xalqın dini etiqad və inanclarını idrak etmək, onları öyrənmək üçün əsas qaynaqdır⁸¹. Ona görə də hər bir mif ilahi və ilahi olmayan fəvqəlbəşər varlıqların fəaliyyəti

⁷⁹ Pettazzoni R. Tanrıya Dair, s. 80-88

⁸⁰ Eliade Mircea. Mitlerin Özellikleri. Çeviren S.Rifat. İstanbul, 2018, s.32-34

⁸¹ Bayat Fuzuli. Mitolojiye Giriş, s.84

yətindən bəhs etdiyi üçün qutsallıqla iç-içədir. Məzmun planında mif dini qissələrdə və dini hadisələrdə varlığını qoruduğu üçün də qutsal hesab edilir. O halda **miflərin əsas funksiyası qutsalı, metafizik aləmi anlamaya xidmət edir. İnsanlar da metafizik aləmə aid olan Tanrı, ilahi varlıqlar, ruh, insanın və dünyanın yaradılışı, esxatoloji düşüncə və s. kimi məsələləri miflərin köməyi ilə başa düşürlər.** “Miflər və də mifoloji metod, geniş mənada dünya mədəniyyətlərini, konkret olaraq dünya toplumlarını və inanclarını analiz etməkdə, anlamaqda və anlamlandırmaqda ihmal edilə bilməyəcək bir vasitədir. Yəni miflərin, bir mənada dinlər tarixinin də baş materiallarından olduğu unudulmalıdır”⁸². Bir şeyin, ya da bir davranış formasının necə yaradıldığını bildirdiyinə görə mifin əsas mövzusu təbii ki, yaradılışdır.

Miflər ən bilinən halı ilə ilk elmi və ya elmdən qabaqkı zamanın məhsuludur, qənaəti təbii olaraq mifə qarşı çıxan din adamlarının, praqmatik düşüncə adamlarının ən böyük silahıdır. Çünki buradan çıxan nəticəyə görə miflər heç bir elmi gerçəkliyi olmayan hekayələrdir, buna görə də miflər elmin əksinə olaraq tanrıların nəzarətində olan bir dünyadan söz açmaqdadır. Məsələn, mifin elmi bir gerçəkliyi yansıtmaması deyil, mifin elmlə hansı nöqtələrdə ortaq olduğu, ibtidai insanın ilk elmi düşüncələrinin izlərini hansı səviyyədə qoruduğu məsələsi önəmlidir. Mifin metaforik dili, aleqorik yorumu bir çox təbiət hadisələrinin antropomorflaşdırılaraq insanlığı tərbiyə etdiyi, onlara mikrokosmos, makrokosmos haqqında bilgi verdiyi unudulmamalıdır. Tanrıların sirri, təbiətin gizli tərəfləri adlarda saxlanmışdır. Bir sözlə, **mif insanlara metaforik bir dillə tarixdən öncəki tarix, müasir elmdən öncəki sivilizasiya, müasir mədəniyyətdən öncəki əxlaq haqqında bilgi verməkdədir.**

⁸² Ocak Ahmet Yaşar, İslâm'ın Temel İnançları, s.145

Miflə qissə arasındakı fərq də islamşünas alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur və onlar fərqləri aşağıdakı kimi özətləmişlər. Ö.Yavuz bir məqaləsində Mircea Eliademin⁸³ əsərindən yararlanaraq bunları, bizim ayırd edərək nömrələdiyimiz maddələrlə aşağıdakı kimi fərqləndirir:

1) Zaman baxımından qissələr ümumiyyətlə tarixdə gerçəkləmiş hadisələri təhkiyə edərkən, miflər özünəməxsus şəkildə tarixəncəsi bir zamanda baş verən hadisələri nəql edir.

2) Miflər yaradılış haqqında məlumat verərkən, qissələr ümumiyyətlə insanın düzənli bir aləm içində müxtəlif reaksiyaları, davranış və tutumları haqqındakı mövzuları işləyir.

3) Miflərdəki obrazlar, personajlar əsasən tanrısal özəlliklərə sahib fəvqəladə varlıqlarkən, qissələrdəki personajlar əsasən insanlardan, az halda isə mələk, İblis, cin və s. kimi qeyri-adi varlıqlardan ibarətdir.

4) Miflərdəki hadisələr əsasən qeyri-adiliyi ilə bilinərkən, qissələrdəki hadisələr daha çox insanların təbii yaşamlarında gerçəkləşən hadisələrdir. Qissələrdə rast gəldiyimiz qeyri-adi hadisələr isə möcüzə və ya əzab şəklində insanlarda qutsalın bir təzahürü kimi ortaya çıxır.

5) Qissələrlə miflər arasındakı başqa önəmli bir fərq miflərin fərdi, ya da kollektiv şüura dayanması, qissələrin isə əsasən tarixi hadisə kimi özəlliyə sahib olmasıdır. Başqa sözlə,

6) Miflərin fərdi, ya da kollektiv şüurun yaratdığı xəyali hadisə və qəhrəmanlardan bəhs etməsi, qissələrin isə tarixi bir hadisə olub olmaması mübahisə obyektini olmaqla bərabər, ümumilikdə tarixi bir hadisə özəlliyinə sahib olmasıdır. Bütün bunlar diqqətə alındığında

7) Qissələrin bəşər tarixində insanın yanı-başında olan gerçəkliklər içində həyata keçirildiyini, miflərin isə tarixin kənarında nağıl, ya da yuxu zamanı deyə biləcəyimiz zaman

⁸³ Mircea Eliade. Mitlərin Özəllikləri, s.13

özəlliyi daşıyan bir vaxtda cərəyan etdiyini, yəni tarixöncəsi hadisələrin tarixi gerçəkliklərini ifadə etmək üçün qurğulandıqlarını deyə bilərik. Bu səbəblə qissələrin bəşəriyyət üçün bir model olduğu ifadə edilərkən, miflərin insanın öyrənib də həyata keçirəcəyi tarixi dəyərə sahib heç bir model rolunu oynamadığına diqqət edilmişdir”⁸⁴.

Ancaq mifologiya dünyanın mükəmməl modelini, yaşamın ideal formasını, toplumsal düzəndə inisiyasiyaların tənzimləyici rolunu, yoldan çıxmaların, əxlaqi dəyərlərin ayaq altına alınmasının qiyaməti gətirəcəyi düşüncəsini və s. sunduğunu nəzərə alsaq miflərin heç də bəsit bir hekayə olmadığını görürük. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Qurandakı qissələr ilə İslamın yayıldığı yerlərdə mövcud olan əfsanələrin mücadiləsi hər zaman Quran qissələrinin zəfəri ilə nəticələnməmiş, daha doğrusu bu problem qissələrin şifahi anlatımında çarpazlaşmış, yaxud da Quran qissələri çox zaman yerli əfsanələr hesabına anlaşılandırılmağa və də izah edilməyə çalışılmışdır. Daha sonrakı prosesdə bu çarpazlaşma Quran qissələrinin sözlü nəqli nəticəsində yeni mifoloji əfsanələrin yaranmasına da səbəb olmuşdur.

Bütün bunları nəzərə alaraq “Mifologiyaya giriş” kitabında bu mövzu ilə bağlı görüşlərimi burada olduğu kimi verməyi uyğun hesab etdim.

• Mif və din arasında ən böyük bənzərlik hər ikisinin normal məntiqə uyğun gəlməməsi, hər ikisinin əsasında inancın var olmasıdır. Mifoloji çağda yaşayanlar üçün mifik hadisələr mübahisəyə yer vermədən həqiqət kimi başa düşülür. Din də ortaya çıktığı andan qeydsiz-şərtsiz inanılan qanunlarla mövcuddur.

⁸⁴ Yavuz Ömer Faruk. “Kur’an’ın Temel Amaçlarının İfade Edilmesinde Bir Anlatım Tekniği Olarak “Kıssa”nın Rolü”, Milet ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 2009, Cilt 6, Sayı 1 Ocak – Nisan, s.124

- Din, insanları Allaha doğru götürən yol, miflər isə əski insanın ətraf aləm və özü haqqında olan ibtidai bilimin bütünüdür.

- Dində sistemlilik, yəni yaradan Allah, Allahın əmr və vəhyələrini insanlara çatdıran peyğəmbər və ölüb yenidən dirilmə, axirət inancı əsasdır. Mifologiyada isə yaradılış, törəyiş mifləri didaktik funksiya daşımaqdadır.

- Din insanları xoşbəxt gələcək ümidi ilə tərbiyə edərəkən, mif keçmişi və yaşanılanları təqdim etməklə başlangıcı idealizə etməklə kifayətlənir.

- Din yalnız maddi olanı deyil, uhrəvi olanı da ihya etməklə həyatın sərhədlərini yalnız bu dünya ilə bağlamaz, həm də o biri aləmin cəzalandırıcı və ya mükafatlandırıcı funksiyasını göstərməklə tərbiyə etmə işini başqa bir müstəvi üzərinə keçirir.

- Dində hökm və irrasional etiqad, mifdə isə bağlılıq və ibtidai rəşional bilgi vardır.

- Dində mövcud olan bütün qanunlar qutsal və profan dioxotamiası üzərində qurulur. Qutsal mərkəzdə, profan olanlar da periferiyalarda yerləşdirilmişdir. Mifdə isə qutsal olanla qutsal olmayan bir-birindən açıq və bəlli bir şəkildə ayrılmaz.

- Din cəmiyyətin strukturuna, maddi və mənəvi yaşam sahələrinə hüquqi dəyər verən və onları şəriət hökmləri ilə qaydaya salan bir düşüncə sistemidir.

- Din strukturu, düşüncə sistemi baxımından dövlətlərin iqtidar məsələsində, idarəetmədə müraciət etdikləri əsas dayanaqdır. Miflərin və mifologiyanın belə bir funksiyası yoxdur.

- Din mifdən fərqli olaraq konkret və yazılı olaraq sistemləşdirilmişdir. O baxımdan mifoloji düşüncə də onun içində ərimişdir.

- Miflər dinin materiallarıdır, yəni zaman-zaman dinlər daha əvvəllərdən bilinən, inanılan mifoloji hekayələrə müraciət etmiş, xalqın səviyyəsini nəzərə alaraq onlardan istifadə etmişdir.

Zaman-zaman miflərin də məzmunu dəyişmiş dini özəllik qazanmışsa da mif heç bir zaman dinin yerinə keçə bilməmişdir.

- Həm miflərin, həm də dini hekayətlərin doğruluğunu məntiqi yolla, tarixi qaynaqlarla araşdırmaq, isbata çalışmaq heç bir fayda verməz.

- Dində mistisizm, miflərdə konkretlik güclüdür. Buna baxmayaraq bəzən mifoloji hekayələrdə də mistisizm ünsürlərinə rast gəlmək mümkündür⁸⁵.

1.8. Miflərin fəlsəfəsindən qissələrin fəlsəfəsinə

Tarixi rolu, məqsədi nə olursa olsun insanları Haqqa dəvət edən bütün dinlərin inanç təməlləri eynidir, çünki qutsalın təzahür yolları hər yerdə və hər zaman eyni olmuşdur. Ancaq təzahürün şəkilləri, üsulları xalqdan xalqa, mədəniyyətdən mədəniyyətə dəyişir. O baxımdan istər səmavi dinlər dediyimiz monoteist və ya İbrahimi dinlər, istərsə də fəlsəfi dinlər dediyimiz politeist görünümlü dinlər olsun qutsalın qaynağı paradoksal da olsa ilahi mənşəlidir. Pozulmalar, təhriflər, zaman içində aşınmalar ilahi qaynağı silməkdə gücsüz olmuşdur. Bunu bütün dinlərin təməlində qorunan qutsalın ifadə forması olan mifoloji hekayələr də göstərir. Çünki ilk fəlsəfi düşüncələrin miflərdən çıxdığını nəzərə almaqla kosmoqoniyanın nəql etdiyi dünyanın yaranmasını, başlanğıcı təyin edib onu anlamağa, yaradılışın sirr pərdəsini qaldırmağa çalışan da yenə dinin mifologiyasıdır. Ancaq mifologiyanın bəhs etdiyi tarixəncəsi bəlisiz, bir az da xaotik dünya, səmavi dinlərdə yeni rəng və məzmun qazanmışdır. Ona görə də **mifoloji düşüncə modelinin və eyni zamanda mifoloji dünya modelinin qalıcı olmamasının, inanc sistemi yarada bilməməsinin tək səbəbi insanın varlıq və yaradılış səhnəsinin tarixi şüurdan uzaq tarixəncəsi zamana həbs edilməsindədir.**

⁸⁵ Bayat Fuzuli. Mitolojiye Giriş, s.86-87

Belə olduqda mifologiyanın fəlsəfəsi dinamik olmaqdan çox statik özəllik daşıyır, inkişafa və eninə yayılmağa əlverişli deyildir. Bunu nəzərə alan bir çox araşdırmaçılar mifologiyanı keçmişin, başlangıcın hekayəsi, mifoloji zamanın dünya-görüşü adlandırmışlar. Çünki mifoloji fəlsəfə sürətlə dəyişən zamana, inkişaf edən elmə, yeni kəşflərə, texnologiyaya o qədər də ayaq uydura bilməməkdədir. Bu isə onun bütün müsbət tərəflərinə baxmayaraq sistemli, qurtuluşu vəd edən bir din yarada bilməməsi, bəşəriyyətdən daha çox bölgəsəl xarakterli olması ilə düzmütənasibdir.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, mif haqqındakı düşüncələrimiz əsasən Yunan əsətlərinə görə formalaşmışdır. Buna baxmayaraq mifin fəlsəfəsi onun ibtidai və ya primitiv düşüncənin, ilk bilginin qaynağı, ilk metafizik təlimin yansıması olmasındadır. İnanca dayandığından, inancı yansıtdığından, geniş mənada qutsalın təzahürü olduğundan miflər sadəcə keçmişin, tarixöncəsinin məhsulu kimi yox, insanlığı qiyamətə qədər izləyəcək mədəniyyət hadisəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Quran qissələrinin mifik görünümü də keçmişdən verilən örnəklərə görədir. Quranın ən əsas özəlliyi hər ayənin başqa bir ayə ilə açıqlanması, bu zaman misal kimi verilən qissələrin missiyasının nə olduğunu bilmək üçün bütünün bir yerə gətirməsilə mümkünlüyüdür. Allahın (cc) hüccətindən başqa heç kimin Quran ayələrini açıqlamaq kimi bir səlahiyyəti yoxdur. Hətta peyğəmbər də vəhylə aldığı ayəni açıqlamamışdır, çünki Quran özü öz ayəsini açıqlayır. Bir ayəyə taxılıb qalmaq oxuyanı yanlışlığa sürüklədiyindən dinin çətinliyi ortaya çıxır. Ona görə də Quranda təkrar kimi görünən ayələr və qissələr əslində açıqlayıcı xarakterlidir.

Qissələr bir çox yerdə təkrarlanmaqla mücərrəd qavramları konkret misallarla açıqlayır. Həm də Quran endiyi bölgə və müraciət etdiyi xalqın cahiliyyə dönməmində yaşadıklarını,

hər şeyi konkretləşdirdiklərini, hətta Tanrının və ya tanrıların heykəllərini düzəltməklə konkret bir düşüncə yaratdıqlarını da nəzərə almışdır. Belə bir tarixi dövəndə Quran ayələrində verilən mesajın daha konkret anlaşılması üçün anlaşılmayı başa düşülə bilənlə anlamaq metodundan istifadə edilmişdir ki, bu da Quran qissələrinin fəlsəfi bazasını təşkil edir. “Anlaşıqlar əsla özü özlüyündə başa düşülməzlər və onlar ancaq tarixi hadisələr içində konkret olaraq tətbiq edilə bildikləri ölçüdə anlam qazanırlar. Bu nöqtəni bəlkə ən doğru şəkildə, insanoğlunun ən böyük hekayəsi olan Hz.Adəm və Həvvanın yasaq ağaca yaxınlaşmaları və sonra özlərini dünyada yeni bir həyat tərzi içində görmələriylə əlaqəli olan qissə göstərməkdədir. Elə görünür ki, istər Hz.Adəm, istərsə Həvva, Allahın onlara qoyduğu yasağın anlamını, gerçək, yəni konkret halı ilə ancaq özlərini dünya həyatı içinə düşdükdən sonra fərq etmişlərdir”⁸⁶. Buradan məlum olduğu qədəriylə qissələrin hadisə və hadisələrə işarə edən qavramları aydınlaşdırdığı, insanların başa düşəcəkləri səviyyəyə gətirdiyi mifoloji hikayətlər qəsd edilmişdir.

Digər tərəfdən Quran qissələrinin ən əsas funksiyası, İslamın sıfır nöqtəsinin hadisə və fəaliyyətlər təşkil etdiyinə işarə edərək qissələrini İslam dininin mənimsənilməsində əsas kriteriya kimi təqdim etmələridir. Qissələrin əsas məntiqi və funksiyası öyrənilmədən Quranda başda tövhid inancı olmaqla digər məsələləri, dini hökmləri, əmr və qadağaları kifayət qədər başa düşüb öyrənmək mümkün deyildir. Çünki Quran əsas hadisə və fəaliyyətə (bu hadisələrin daimi məkanı olan qissələrə) görə özünəməxsus simvollarını yaratmaqda və ancaq bu simvollar vasitəsi ilə tövhid kimi anlayışları, əmr və

⁸⁶ Tatar Burhanettin. “Kur’an’da Kİssaların Temel Anlamları Üzerine Felsefi Notlar”, Mİlel ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji Araştırmaları Dergisi, 2009, Cilt 6, Sayı 1 Ocak – Nisan, s.103

qadağaları dilə gətirməkdədir⁸⁷. **Qissələrin əsas fəlsəfi dəyəri də həqiqətləri izah etməklə deyil, məhz konkret misallarla haqqı öyrətməkdədir.** O baxımdan Qurana hermenevtik bir yanaşma ilə qissələrin fəlsəfi dəyərini üzə çıxartmağa çalışsaq.

Qissələrin hermenevtik təhlili Ş.Gündüzün də vurğuladığı kimi, onun fəlsəfi təməlində özünü göstərir. Bu təməldə sadəcə mifoloji hadisələr deyil, eyni zamanda yoruma və şərhə açıq bir çox məsələlər də yer almaqdadır. Hətta Batı dünyasında qutsal mətnlərlə məşğul olan araşdırmaçılar da Hz.İbrahimi, Hz.İshaqı və digər dini şəxsləri və peyğəmbərləri tarixi şəxsiyyət deyil, mifoloji kult qəhrəmanları adlandırırırlar⁸⁸. Bu durumda Kitab-ı Müqəddəslə paralellik göstərən qissə və peyğəmbər adlarını eyni mifoloji kökə bağlamaq lazımdır, yoxsa buradaki xitabət fərqi ilə bərabər, həm də fəlsəfi bir fərqi var sualı ağıla gəlir. Ancaq yazıdan çox, şifahi mədəniyyətin güclü olduğu bir zamanda ortaya çıxan Quran-i Kərimdəki qissələr yazılı Yəhudi və Xristian ənənəsindən deyil, adları çəkilən mədəniyyətlərin də bəhrələndiyi Mezopotamiya folklorundan, yəni Sümer, Akkad, Assur şifahi mətnlərindən alınmış miflərlə paralellik göstərir. Yəni “hər halikərdə Kitab-ı Müqəddəsin (özelliklə Tövratin) və Quran-i Kərimin peyğəmbər qissələrində şəklini çəkdiyi coğrafi bölgənin Ortadoğunun xaricinə çıxmadığı çox açıq bir şəkildə görünür”⁸⁹. Həm də səmavi dinlərin kitabları ilə paralellik yaradan Quran qissələrinin özündə belə məzmun və missiya baxımından fərqlər vardır.

S.Hookeun: “Xristianlığın mifik ünsürlərdən təmizləmə cəhdlərinin nə zamansa müvəffəqiyyətlə nəticələnəcəyi gözlə-

⁸⁷ Tatar Burhanettin. “Kur’an’da Kıssaların Temel”, s.108

⁸⁸ Gündüz Şinasi. “Kur’an Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi? Yapı, Muhteva ve Kaynak Açısından Torah Kıssaları”, Kur’an Kıssalarının Anlam ve Değeri, IV Kur’an Kıssalarının Anlam ve Değeri, Kur’an Sempozyumu, Ankara, 1998, s. 60

⁸⁹ Ocak Ahmet Yaşar. “İslâm’ın Temel İnançları, s.155

nilmir”⁹⁰ ifadəsi qutsal kitabların süni şəkildə başqa bir tərəfə çəkilməsinə qarşı etirazdır. Əslində həm mifin, həm də qutsal kitabların metaforik səciyyəsi mif-din bağının təbii olduğunu isbatlayır. Çünki məsələ bənzərlikdə deyil, verilən mesajın metaforikliyində, qissələrin həqiqət bütününün simvolik təqdimindədir.

Qissələrin tarixi təməlinin olmaması, yəni ədəbi, təmsili, simvolik struktura malik olması kimi fikrin ortaya atılması, təbii ki, qissələrin hamısının və ya bir qisminin, konkret olaraq hansıların simvolik olduğu sualını və problemini qarşımıza qoyur⁹¹.

Yekun olaraq onu demək mümkündür ki, Quran qissələrinin əsas fəlsəfi özəlliyi onun əxlaqi mesajdan çox, uhrəvi missiya daşmasına görədir.

Ümumi bir dəyərləndirmə

Dini qissələrin folklorlaşması özlüyündə yeni bir hadisə olmasa da onun elmi-nəzəri və populer İslam baxımdan öyrənilməsi Azərbaycan folklorunda ilkdir. XX yüzilin bəzi İslamçı reformistlərinin qissələrə baxışı qissə-folklor münasibətinin hansı müstəvidə öyrənilməsinə də aktuallaşdırmışdır. Qissələrin dini folklorun başlıca mövzusu olması, qissə mif münasibəti nəzəri baxımdan bir çox məsələnin aydınlanması saxlamaqdadır. Dini qissələrlə miflərin əlaqəsi və ya daha geniş mənada din mif münasibəti antik çağdan üzü bəri mədəniyyət araşdırmalarının bir qolu səviyyəsinə qaldırılmışdır. Mifin dinmi, dinin mifik hekayələrmə olduğu məsələsi ikili xarakteri ilə seçilmişdir: dinlə mifi eyniləşdirənlər və bunları ayrı-ayrı fenomenlər kimi qəbul edənlər.

⁹⁰ Hooke Samuel Henry. Ortadoğu Mitolojisi - Mezopotamya Mısır Filistin Hitit Musevi Hristiyan Mitosları. Çeviren A.Şenel. İstanbul, 1993, s.198

⁹¹ Bak. Demir Şehmuz. Mitoloji Kuran Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik. İstanbul, 2003

Qissələrin mifik anlatılarla paralelliyi qutsalın, ezoterik olanın xalq yaddaşında təzahür şəklidir. Başqa sözlə vahid bir teoinformasiyanın mif, folklor variantlaşmasıdır. İlahi informasiyanın vəhy, mif və folklor variantları yanlış bir baxış açısıyla biri digərinin qaynağı, birinin digərinə təsiri, çevrilməsi kimi başa düşülmüş, dini, mifi, folkloru vahid informasiyanın ötürücüləri olduğu fikrindən uzaqlaşdırmaqla qutsalın düşüşünü, təhrifini deyil, avtoxtonluğunu önə çıxarmışlardır. Təbii ki, mifi, mifologiyayı bilmədən qissələrin metaforasını, simvolik yorumunu başa düşməmiş mümkün kimi görünür. Çünki koqnitiv mənada mif əsrarəngiz hadisələrin, qeyri-adiliklərin izahıdır. İnsan zehni məlum olan və olmayan fenomenlərlə əlaqə qura bilmək üçün kosmosdakı bir çox şeyləri anlayışlara bağlayır. Ona görə də miflərin özünəməxsus qaydaları, qanunları, formaları, anlayışları vardır.

Bütün bunlar bizim şüurumuzda dünyanın simvolik əks-sədası kimi canlanır. Şüuraltımızda teoinformasiyanın daşıyıcısı olan mif telepatik olaraq bütün insanlar tərəfindən paylaşılır. Necə ki, yuxu insanın şüuraltındakı informasiyasının üzə çıxmasıdır, mif də oyanıq anımızda şüuraltının üzə çıxmasıdır. Özünəməxsus dünyagörüşü, dünyanı qavrama forması olan mif, dini sistemlərdə olduğu kimi insanları həyata bağlayır, necə və hansı formada yaşamağı öyrədir. **Mif dünyanı modelləşdirdiyi üçün insanlara davranış qaydalarını öyrədir, bununla da sosial institutları təsis edir, onları model rolunda təqdim edir və ənənəvi olan hər şeyin qorunmasına çalışır. Din isə dünyanı vahid bir gücə aid etməklə mifləri və folkloru tövhid inancı baxımından insanlıq tarixinin yaşadığı ibrətamiz hadisələr kimi dəyərləndirir.** Burada folklorun əsas ideyası məhz profan dünya ilə qutsal aləm arasındakı əlaqəni sadə şəkildə sərgiləməkdir.

Qissə ilə mif, geniş mənada folklor münasibəti nə birinin o birinə qaynaqlıq etməsi, nə də qutsal kitabın uydurma kimi başa düşülən miflərlə heç bir əlaqəsi yoxdur, folklor mətnləri xalqın dini zəif bilməsinin, batil inancların dinin içinə girməsinin nəticəsidir şəklində qurula bilməz. Bu inkarçılıq və ya birinin rolunu kiçiltmə, qutsal kitabları, özəlliklə də Qurani mifə bağlamaqla Allah kəlamının müqəddəsliyini şübhə altına almaqla da mümkün deyildir. Ən doğru yol mifin mesajı ilə qissələrin missiyasının ilahi mənşəli olması nöqtəsində birləşməsidir. Mifin, folklor mətnlərinin din, dinin də mif və ya folklor olmadığını bilmək araşdırmanın təməl metodologiyası, əsas prinsipidir.

Qissələrin Quranın dördüdə birini və ya üçüdə birini, yaxud üçüdə ikisini, hətta dördüdə üçünü təşkil etdiyi, tək kəliməylə Allah kəlamında önəmli bir yer tutduğu, insanlara mesaj verdiyi, bununla da Quranın məqsədinin nə olduğu yenə də Quranın özü ilə aydınlatılmışdır. “Sənə endirdiyimizdən şübhə edirsənsə, səndən öncə kitab oxuyanlardan soruş. Andolsun ki, sənə Rəbbindən haqq gəldi, aman şübhə edənlərdən olma!” (Yunus 10/94). Buradan anlaşıldığı kimi Quran qissələrinin birinci vəzifəsi tövhid inancını, haqq-batıl mübarizəsini möhkəmlətmək və bunun üçün öncəki peyğəmbərlərin başlarından keçənləri, nəbilik missiyalarını yerinə yetirərkən qarşılaşdıqları çətinlikləri, Allah yolundan bir an da olsun dönməmələri, asi olanları yola gətirmək üçün bütün sıxıntılara dözdükləri, Quranda verilən qissələrlə sonuncu peyğəmbərə və onun ümmətinə çatdırılmışdır. Keçib gəldiyimiz inanc yolunun nə qədər təbəddülatlı olduğu sonuncu dinlə, sonuncu peyğəmbərə gələn vəhy ilə insanlığa mal edilmişdir. Çünki Quran-i Kərimdə də deyildi ki “Peyğəmbərlərin xəbərlərindən, sənin qəlbini sağlamaşdıracaq hər şeyi sənə söylədik.” (Hud 11/120)

XIX yüzildə modernlik axımı dinin bir çox problemi həll edə bilmədiyini düşündüyü üçün onun qarşısına elmi çıxartmış oldu. Ancaq insanlığın təqribən iki yüz illik inkişaf tarixi, elmi-nəzəri və təcrübi bilgiləri dini sosial həyatın kənarına çıxara bilmədi. Bu elmi, ideoloji, siyasi və sosial qarşıdurma dinin olmadığı bir dünya qura bilmədiyi kimi, insanlara barış, dinclik, bolluq, mutluluq da gətirə bilmədi. Dünya hələ də mifik, metafizik problem və qayğılardan, narahatlıqlardan uzaqlaşa bilməyib. Batı dünyasında başlayan dinin reformu, İslam dininin redaktə edilməsi, qissələrin yeni oxunuşu, dini mifologiyadan uzaq tutmaq cəhdləri də baş tutmadı. Bir sözlə modern və postmodern cərəyanların səhnəyə sürdüyü yeni süni dinlərin və əslində öncə Xristianlığın, sonra da bütün dinlərin qarşısına elm adı verilən yeni bir Ad hoc (ideoloji, keçici və modavari) din anlayışının heç bir işə yaramaması və iflası ilə nəticələndi.

XIX-XX yüzillərdə ortaya çıxan kapitalizm, kommunizm, faşizm, imperializm, qlobalizm kimi insan həyatına daxil olan anlayışlar, özü ilə bərabər gətirdiyi siyasi, ideoloji qurumlar, rəşional cəmiyyət strukturu digər dəyərləri, məsələn, metafizik aləmi qəbul etmədiyi üçün Ad hoc səviyyəsində olan dünya görüşləri yaratdı. Bu isə sadəcə ağılı və materialist dünyanı, seküler elmi ideologiyayı qəbul etməklə, belə bir dünyada yaşamaqla insanların minillərlə həll edə bilmədiyi problemlərin həll edilmədiyini göstərdi. Bunalan insanlıq yenidən inanc alanına, duyğu və könül dünyasına, metafizik aləmə qayıtmağa məcbur oldu. New Age, Vika (Wicca)⁹² dinlərinin də insanlığı qurtaramayacağı aydın oldu.

⁹² New Age (Yeni Çağ) - sinkretik strukturlu bir qrup gizli cərəyan olup, ruhi və mənəvi mövzulara bağlı fərdi eklektik münasibətlə formule edilən çağdaş Avropada XX yüzilin sonlarında ortaya çıxan dini anlayışdır. Hər hansı dəyişməyən, mütləq mətn, dini qurum və din adamları olmayan New Age'ə elmi ədəbiyyatda yarı dini bir cərəyan deyilir.

Din-mifologiya əlaqəsi kompleks yanaşma tələb edən və bilinəndən daha çox bilinməyən, mübahisə doğuran, bənzərliklərin fərqli izahına səbəb olan bir çox məsələləri də bərabərində araşdırmağı tələb edir. Belə ki, miflərin tarixi, fəlsəfi, sosioloji, psixoloji, inanc və təbii ki, folklorik tərəflərinin olması onu həm dinə yaxınlaşdırır, həm də ondan fərqləndirir. Anlaşılan o ki, **dini qissələr vəhbi xarakter daşdığı halda miflər, əfsanələr, nağıllar, mənkiyələr əqli xarakter daşıyır. Dinin etiqad tərəfi ilə mifin qutsal tərəfi və folklorun sosial tərəfi başlı başına bir problemdir.** Bir də İslam dininin əsas inanc kanonları ilə bağlı çərçivədə meydana gələn dini mifologiya termini də vardır ki, əsas hədəfi əski Mezopotamiya, türk, fars, hind, İndoneziya və Afrika qitəsi xalqlarının miflərini qissələrlə müqayisəli şəkildə öyrənməkdir.

Ancaq yenə də təkrarlamaq lazımdır ki, Quran qissələrinin fərqli bir üslubla, fərqli bir bələğətlə, fərqli bir quruluşda nəql edilməsi Allah kəlamının hikməti, ibrəti, nəsihəti, dərsi ilə bərabər həm də sonuncu kitabın bənzərsiz olduğunu göstərən amildir.

Vika cadılıqla bağlı, ancaq cadılıqdan çox sonraları var olmuş bir inanc sistemidir. Wicca (Vika) anlayışı, bir yaşam tərzini, gediləcək yol mənasındadır. Müasir cadılıq olan Vika, təbiət təməlli bir inanış şəkli. Wikalar Şeytanın varlığına inanmazlar və satanist deyillər. Onlar Tanrı və Tanrıçaya inanırlar. Yəni vika tərəfdarlarının teoloji duoteistik bir Tanrı və Tanrıça inancı üzərində qurulmuşdur.

İKİNCİ FƏSİL

NUH TUFANI QİSSƏSİ VƏ QƏDİM TÜRKLERDƏN GÜNÜMÜZƏ ESXATOLOJİ ASPEKTLİ TUFAN (YAYIK)

2.1. Mifologiyada, Qurana və Tövrət Qissələrinə Nuh (Noah) Tufanı

Dünyanın bir çox mifoloji sistemində bu və ya digər şəkildə mövcud olan tufan hadisəsi həm səmavi (monotesit), həm də digər dinlərdə geniş yayılmışdır. Tufan və dünyanın sonu haqqındakı miflər qədim türklərin Altay dönəmi mifologiyasında da mühüm yer tutur. Yazıya gec alınması səbəbiylə bu mifoloji hekayətlər türklərin zamanla qəbul etdikləri dinlərin, xüsusən də mifin yazıya alındığı bölgəni göz önündə tutduqda Xristian redaktəsinə məruz qalmışdır. Ancaq bu mövzunu uzun uzadıya araşdıran Sir James George Frazerə görə tufan hər tərəfi su ilə əhatə olunmuş Afrika xalqlarında, Sibir və Orta Asiyada demək olar ki, bilinməz⁹³. G.Frazerin araşdırmaları bir çox cəhətdən əksikdir. Əvvəlan Mezopotamiyada dəniz və okeanın olmamasına baxmayaraq tufan hadisəsi yaygın olmuş, hətta Kitab-ı Müqəddəsin tufan qissəsinin formalaşmasında əsas rol oynadığı fikri də ortaya atılmışdır. O halda tufan hadisəsinin yer üzünün indiki şəklini almadan öncə baş verdiyini qəbul etməmiz lazımdır. Filistin və ərəb səhrası da tufan mifləri ilə zəngindir. Türklərdə də XIX yüzilin toplama materiallarına əsasən tufan mifinin var olduğunu demək mümkündür.

⁹³ Bax. Frazer James George. *Folklore in the Old Testament: Studies in Comparative Religion, Legend, and Law*. London: Macmillan and Co. Vol I. 1919; Frazer James George. *Folklore in the Old Testament: Studies in Comparative Religion, Legend, and Law*. London: Macmillan and Co. Vol II. 1919; Frazer James George. *Folklore in the Old Testament: Studies in Comparative Religion, Legend, and Law*. London: Macmillan and Co. Vol III. 1919

Tufan mifinə ümumi bir baxışdan onun gəzərgi folklor motivi olduğunu görmək mümkündür. Tufan qissəsi Nuh (Noah) peyğəmbərin adı ilə anılırsa, Tufan mifi də özlüyündə insanlığın ikinci atası olan qurtarıcı bir qəhrəmanın ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Dini kitablarda qurtarıcı rolunda yəhudicə ismi Noah (Quranda Nuh) olan peyğəmbədirsə, sümerlərdə bu Ziusudra, türklərdə Yayık Xan və ya Yayıçi, Babilərdə Ksisutrus, Akkaddlarda Utnapişti və ya Atrahasisdir. Hindlilərin mifik inancında xilaskar və insan oğlunun atalarından biri də Manudur. Miflərə görə bir balıq Manuya tufanın olacağını, bir gəmi düzəltməsinə, bütün canlıların toxumlarını gəmiyə almasını söyləyir. Tufan bütün canlıları məhv edir, yalnız Manu sağ qalır⁹⁴. Çin mifologiyasına görə isə tufandan qurtulan Yu adlı insandır, ona da tufanın olacağını bir balıq xəbər verir⁹⁵. Yapon mifologiyasında ainuların tufan əfsanəsinə görə insanların boğularaq öldüyü böyük bir tufandan yalnız bir adam xilas ola bilmişdir⁹⁶. Bu siyahını uzatmaq mümkündür, ancaq örnəklərdən də görüldüyü kimi tufan əfsanəsi bir-birinə bənzəməkdədir. Tufan mifinə görə gəminin ilk yanaşdığı yer dağdır. Bu dağ, dini kitablarda Cudi və ya Ağrı dağı, mifologiyalarda isə tufan harada baş veribsə o bölgənin ən yüksək dağdır. Türk mifologiyasında gəminin ilişib qaldığı dağ kutsal Adıgan dağdır. Ancaq zamanla İbrahimi dinlərin təsiriylə Mezopotamiya bölgəsində bütün tufan mifləri Nuh ətrafında cərəyan etmiş və Ağrı dağı mərkəz olmaq üzərə funksionallaşmışdır.

Tövrat və Qurandakı tufan qissəsi türk mifologiyasındakı eyni hadisə ilə çox yaxın bənzərlik göstərməkdədir. Ümu-

⁹⁴ O'Flaherty Wendy Doniger. Hindu Mitolojisi. Çeviren K.Emiroğlu. Ankara, 1996, s.153-155

⁹⁵ Donald A. Mackenzie. Çin ve Japon Mitolojisi. Çeviren K.Akten. Ankara, 1996, s.236

⁹⁶ Donald A. Mackenzie. Çin ve Japon Mitolojisi, s.277

miyyətlə, qissələr Quranda böyük bir yer tutsa da Quran, Tövratda olduğu kimi hadisələrdən tarixi qaynaq kimi bəhs etməz. Quranda Nuh qissəsində verilən tufan hadisəsində tarix elmi üçün əsas olan yer və zaman kimi ünsürlərdən söz edil-məməkdədir⁹⁷. Onu da qeyd etmək lazımdır ki Quran-i Kərimdə Nuhla bağlı əhvalat 28 surədə verilmişdir. Quranda tufan qissəsi fərqli yerlərdə təkrar edilməsinə baxmayaraq (Əraf 59-71; Hud 25-49; Muminun 23-41; Şuara 105-122; Qəmər 9-15; Nuh 1-28), bunların heç birində ətraflı bilgi verilməməklə oxuyanın zəhnini fərqli yerlərə çəkəcək gərəksiz elementlərə də yer verilmir. Tufanın ümumi olub olmadığı, “təndir”in mahiyyətinin nə olduğu, gəmiyə minənlərin kim olduqları, gəmidə nə qədər qaldıqları, gəmidən nə zaman və necə çıxdıqları, Tufanın nə qədər davam etdiyi kimi elementlər haqqında söz açılmamışdır⁹⁸. Bu isə Quranda tarixi məlumat vermənin əsas məqsəd olmadığını göstərir.

Quranda, konkret olaraq tufan qissəsində coğrafi məkan, tarix göstərilməməsi qissələrinin tarixi həqiqətləri əks etdir-mədiyi nəticəsini çıxartmağa əsas verməz. Düzdür təmsili qis-sələrdə tarixi gerçəklik yox, allegorik məzmun əsasdır. Ancaq Quranın məqsədi tarix danışmaq olmasa da hadisələrin bir ço-xunun həqiqətən baş verdiyini inkar etmək mümkün deyildir. Ona görə də iki fərqli qutsal kitabda verilən Nuh tufanı hadi-səsi birində (Əhdi-ətiqdə) tarixi hekayə, Quranda isə dərs alınması lazım olan qissə, folklorda ibrət, hikmət xarakterli əfsanə və nağıl formasında həyata keçirilir. Ortaq nöqtələr isə struktur-semantik planda olub mahiyyətə təsir etməməkdədir. Həm dini, həm də türk mifoloji mətnlərində Nuh tufanı, bütün canlıların məhv edilməsi ilə nəticələnmiş, yalnız bir adam ai-

⁹⁷ Kılıç Sadık. “Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar”, I. Kur'an Sempozyumu. Ankara, 1994, s.88

⁹⁸ Şengül İdris. Kur'an Kıssaları Üzerine. İzmir, 1994, s.140

ləsi və istədiyi heyvanlarla qurtula bilir. Qaynağı dini və mifoloji olan bu iki mətnə qurtarıcı quşu/quşları suların çəkildiyi quru torpaq parçasını tapmaq üçün göndərir və gəmidən yer üzünə çıxdıqdan sonra Tanrıya şükr qurbanı kəsir. Ən önəmli ortağ nöqtə hər iki mətn növündə tufanın mənəvi-etik səbəblərə bağlanmasıdır.

Daha öncə ərəblərə, özəlliklə də peyğəmbərə məlum olmayan Nuh tufanı bir ibrət alma dərəsi, bir vəhy mövzudur. “Bunlar sənə vəhy etdiyimiz qeyb xəbərlərindəndir. Nə sən, nə də qövmün, daha öncə bunları bilmirdiniz” (Hud 11/49). O baxımdan Nuh tufanı qissəsi istər səmavi dinlərdə, özəlliklə də Quranda, istərsə də mifologiyalarda, özəlliklə də türk mifologiyasında haqq-batıl mübarizəsində zəfərin inananların, möminlərin, Haqqın yolunda yürüyənlərin olacağı mesajının hekayətidir.

2.2. Türk mifologiyasında Tufan

Səmavi kitabların təsiriylə sözlü mədəniyyətdə simvollaşan Nuh tufanı su basması (türk mifologiyasında daşqın) və qurtarıcı qəhrəman müstəvisində əski türk mifologiyasının anlatılan ən rəngarəng əfsanələrindən birinə çevrilmişdir. Türk mifoloji əfsanələri bizə qədər əsasən şaman söyləmələrində gəlib çatsa da, unudulmaqda olan tufan mifi Kitab-ı Müqəddəs təsirində qalaraq yenidən rekonstruksiya edilmişdir. Tufan hadisəsinin toplanıb yazıya keçirildiyi bölgə Xristianlığı qəbul etmiş türklərin yaşadığı Sayan-Altay dağları ətrafıdır. Bu bölgədən Xristian missionerləri və bilim adamları tərəfindən yazıya alınan mətnin orijinalı əldə olmadığı üçün mövcud rusça tərcümələrdə Kitab-ı Müqəddəs Nuh qissəsinin təsiri sezilir.

Türk mifologiyasına görə böyük bir fəlakət olan tufandan xilas olan yeddi qardaşdır ki, bunlardan da biri/ən büyüyü Erlik, digəri/ən kiçiyi isə Ülğendir. Ancaq yazıya gec alınmasına görə

bu mifoloji hekayətlər türklərin zamanla qəbul etdikləri dinlərin, özəlliklə də Xristian mifləri ilə çarpazlaşaraq yenidən qurulmuşdur. Əski türklərin “taşkın” dedikləri tufan hadisəsi sonralar qonşu xalqlara da təsir göstərmişsə də Əhdi-ətiqin Təqvin (Yaradılış) kitabındakı tufan və Nuhun gəmisi bir çox tərəfi ilə türk mifologiyasına da təsirsiz ötürməmişdir. XIX yüzildə rus missionerləri və bilim adamları tərəfindən yazıya alınan bu hekayətlərə görə türklər tufana “yayık/yaik” və ya “cayık” deyirlərmiş. Dünya tufanından xilas olan ilk insan Xristianlığın təsirində daha çox qalmış varianta görə Ülgenin təlimatlandığı, Tanrının yolundan çıxmayan Nama adlı bilgin bir adamdır.

Bəzi miflərdə Nama kitab əhli bir insan kimi də təqdim edilir ki, bu da onu Nuh peyğəmbərlə eyniləşdirir. O, tufanın olacağını Ülğendən öyrənir. Bu da Altay mifini səmavi dinlərin Nuh peyğəmbərinə bənzədən bir başqa özəllikdir. Tövrətin Nuh tufanı bəzi tərəfləri ilə yazıya alınan mətnlərə yansımış, Nuh peyğəmbər kimi Nama da düzəltdiyi gəmiyə hər canlıdan sevdiyi heyvanları almaqla həm insanlığı, həm də canlı varlıqları xilas etmişdir. Mifə görə bu xidmətinə görə Yayıçı və ya Yayık Xan adı ilə şərəfləndirilən qurtarıcı, sonradan göylərə qaldırılmış və Ülgenin ən böyük xidmətçisinə (bəzi variantlarda oğlu) dönüşmüşdür. Orta Asiya və Azərbaycandan toplanan mifoloji anlatılarda isə İslamiyyətin təsiri açıq görünür. Beləliklə, Nuh peyğəmbər kimi Yayıçı/Yayık Xan da insanlığın ikinci atası sayılmaqdadır.

Vasiliy Verbitskiy, Qrigori Potanin və Andrey Anoxin tərəfindən müxtəlif Altay tayfalarından toplanıb qeyd altına alınan, ancaq orijinaları bu gün əlimizdə olmayan mifoloji hekayətlərdə tufan haqqında geniş məlumat verilmir. Buna baxmayaraq bütün dünyanın ortaq bir hekayəsi halına gələn və qədim xalqların əksəriyyətinin mifologiyasında mövcud olan tufan inancı mənəvi-etik tərəfiylə birlikdə, fiziki bir ha-

disə olması ilə də diqqəti çəkir. Tufan hadisəsi türk mifologiyasında özünəməxsus bir formada və məzmununda yer üzünün yenidən ilk başlangıcdakı sularla örtülü halına gəlməsini simvollaşdırır. Belə ki, türk yaradılış mifində kosmosun başlangıcı su ilə əlaqəli göstərilir. Torpağın, işıqın olmadığı, hər şeyin suların altında olduğu xaosdan yaradılan kosmos, esxatoloji aspektli tufan əfsanəsində yenidən sulara və bunun müqabilində qaranlığa qərq olacaqdır. Ancaq hər şey deyil, yalnız Tanrının qəzəbinə uğrayanlar və ya sadəcə xilas olmağı bilməyənlər, xilas olma haqqı olmayanlar, suların dağları da udacağına inanmayanlar məhv olacaqdır. Türk Tufan miflərindən çıxarılan fəlsəfi qənaətə görə baş verəcəklər dünyanın ikinci yaşama dövrünə daxil olmaqla ən azından qiyaməti (mütləq sonu) bir müddətə təxirə salmış olacaqdır.

Zülmə, fəsadla, yalanla, təkəbbürlə dolu dünyanın yenilənməsi türk mifologiyasında Ülgen və ya Nama/Yayık adına bağlanır ki, bu da köhnəlmiş, təxribata məruz qalmış dünyanın başlanğıca – əsl qaynağa dönüşüdür. Qapanan çevrə yenidən hərəkətə keçərək müəyyən bir zamana qədər varlığını sürdürəcəkdir. Türk mifologiyasına görə bu esxatoloji düşüncə Kalgançı Çağ, yəni qiyamət adlanan zamana qədərki müddətdir. Türk mədəniyyətinin Nuh/Yayık tufanı ilə xaosun bu dəfə böyük bir fəlakətlə, yəni daşqınla da olsa qarşısı alınmış, kosmosun tamamilən məhv olması başqa bir vaxta keçirilmişdir. O baxımdan yeddi qardaş və ya başqa bir variantla görə Nama bir gəmi düzəldərək bütün canlılardan bir cüt almaqla tufandan xilas olur. Burada yeddi qardaş motivi tufan mifinin şaman dünyagörüşünün adaptasyonu nəticəsində ortaya çıxdığını sübut edir və bu, yazıya alındığı zamanda şamanlıqla Xristianlığın türk mifinə təsirini göstərir.

Tufan hadisəsi mifoloji hekayətdən başqa əski türklərin bir çox inanclarında da özünü göstərir. Belə ki, Sayan-Altay

türklərinin kosmoqonik miflərində kosmosun sabitliyi, onun dəmir zəncirlə göbəyindən bir dirəyə bağlanmış olmasına dayanır. Bu dirək, həm də səmadan yerə gələ biləcək soyuğun, suyun qarşısını almaqdadır. Bizim dünyamız isə balığın üstünə yerləşdirilmişdir və balığın başının tərpənməsi, yəni dünya oxunun yerini dəyişməsi ilə tufan qopacağına, böyük subasmalar olacağına inanılır.

Əski türklərin anlatdıqlarına görə bizim yaşadığımız dünya, əslində ikinci dövrəsini yaşayır. Sayan-Altay türklərinin miflərində bu ikinci dövrə tufandan sonrakı zamandır. Tufan mifi V.Verbitskiy, V.Radloff, Q.Potanin və A.Anoxin tərəfindən bir-birinə çox yaxın bir variantda söyləyicilərdən yazıya alınmışdır. Tufan hadisəsinin klassik variantına görə Tanrının özündən bədgüman, Haqqı danmış, bir-birini öldürməkdən zövq alan insanları cəzalandırmaq üçün tufan göndərəcəyi xəbərini ilk bilən dəmir buyuzlu, göy rənkli təkə olmuşdur⁹⁹. Ancaq insanlar göy rəngli təkənin bu xəbərdarlığına aldırılmazlar. V.Verbitskiydən 40-50 il sonra, XX yüzilin başlarında Sayan-Altay bölgəsində A.Anoxinin söyləyicidən yazıya aldığı başqa bir varianta görə yenə də yeddi qardaş hadisəsi ilə qarşılaşırıq. A.Anoxin variantına görə “O zamanlarda yeddi qutsanmış qardaş vardı. Onlar dünyanı alt-üst edəcək çox böyük bir tufanın olacağını anladılar. Tufanın olacağını bilən bu qutsanmış yeddi qardaşdan ən böyüyü Erlik, ən kiçiyi də Ülgen idi. Qardaşların ən kiçiyi olan Ülgen ilahi bir qüdrətə sahib idi və nomçı (müqəddəs kitabın sahibi) adı ilə bilinirdi. Yeddi qardaş bir gəmi düzəltdi. Bu gəmiyə hər heyvandan bir cüt aldılar. Tufan başladı, göylər dəlindi, yerdən isə su fişqırmağa başladı, hər tərəf su ilə örtüldü. Dağlar belə suyun altında görünməz

⁹⁹ Вах. Анохин Андрей Викторович. Материалы по Шаманству у Алтайцев, Ленинград, 1924; İnan Abdülkadir. Makaleler ve İncelemeler. C.1, Ankara, 1987, s.418-419

oldu. Bütün canlılar məhv oldu. Yalnız gəmidə olanlar xilas oldular”¹⁰⁰. Bu varianta görə insanlara böyük bir daşqının olacağını göy rəngli təkə (temir müüstü kök-teke) xəbər verir. Əski türklərə görə dəmir buynuzlu göy rəngli təkə yeddi gün yer üzünü gəzib mələməyə başladı:

Yeddi gün zəlzələ, sarsıntı oldu,
Yeddi gün dağlar atəş püskürdü,
Yeddi gün fasiləsiz yağış yağdı,
Yeddi gün fırtına oldu və dolu yağdı,
Yeddi gün qar yağdı, çovğun oldu.

Yeddi günün tamamında havalar kəsgin şəkildə soyudu¹⁰¹.

Tufan mifinin daha geniş olan V.Verbitskiy variantına görə qutsanmış yeddi qardaşdan ikisi Erliklə Ülgen idi. Verbitskiynin yazıya aldığı mifə görə “Dünyanı su basmadan öncə yerdə Tenis Xan adlı bir hökmdar yaşayırdı. Bu Xanın hökmdarlığı zamanı Nama adlı çox bilgin, ağıllı, şöhrəti hər tərəfə yayılmış, Tanrının yolundan çıxmayan bir adam peyda oldu. Nama, Namu və ya Yıma variantlarında adlandırılan bu bilgin, hikmət sahibi adam Nuh peyğəmbərin özəlliklərini daşıyan biridir. Yeddi qutsanmış qardaşdan ən qüdrətli olan Ülgen Namanı yaxınlaşmaqda olan tufandan xəbərdar etdi və ona böyük bir gəmi – kerep yapmağı əmr etdi. Nama, Soozun-uulu, Sar-uulu və Balıxsıp adlı üç oğluna dağda bir gəmi düzəltməyi əmr etdi. Namanın gözləri zəif gördüyündən gəminin düzəldilməsi ilə onun böyük oğlu Soozun-uulu məşğul idi. Ülgenin təlimatı ilə gəmini içdən və çöldən qırla suvadılar ki, gəmi su almasın. Nəhayət, Nama ona deyilənləri yerinə yetirdi və gəmiyə üç oğlunu, sevdiyi insanları və hər heyvandan da bir cüt aldı. Çünki Ülgen ona belə demişdi:

- Sən insanlardan, heyvanlardan kimi sevirənsə gəmiyə al.

¹⁰⁰ Bayat Fuzuli. Kadim Türklerin Mifoloji Hikayeleri. İstanbul, 2017, s.69

¹⁰¹ Bayat Fuzuli. Kadim Türklerin Mifoloji Hikayeleri, s.69

Bütün canlılar gəmiyə mindikdən sonra Nama onlardan soruşdu:

- Bir şeylər görürsünüz?

Ona belə cavab verdilər:

- Hər tərəfi bürüyən duman və qaranlıqdan başqa heç bir şey görünmür.

Yerin altından sular çıxmağa başladıqda, göylərdən də sel tökülməyə başladı. Su 80 sajen qalxdı və dağların zirvəsi suyun altında qaldı. Hər tərəfi su basdıqdan sonra bütün canlılar və Tanrının yolundan şaşmış insanlar boğularaq öldülər. Tufandan on dörd gün keçdi. Nama böyük oğluna gəmidə bir dəlik açaraq, dəlikdən ətrafa baxmağı əmr etdi. Soozun-uul hər tərəfə baxdıqdan sonra dedi:

- Səmadan və sudan başqa heç bir şey görünmür.

Nəhayət, gəmi iki dağın arasında durdu. Nama dəlikdən qarğanı çölə buraxdı. Qarğa geri dönmədi. Nama, ikinci gün saxsağanı torpaq varını deyə göndərdi. Saxsağan da geri gəlmədi. Üçüncü gün o, göyərçini göndərdi. Göyərçin dimdiyində ağac budağı ilə geri döndü. Nama göyərçindən daha öncə göndərdiyi quşları soruşdu. Göyərçin belə dedi:

- Qarğa, ölmüş maral tapıb onun gözlərini dimdikləyir. Saxsağan da ölmüş atın belini dimdiyi ilə döyəcləyir.

Nama bu quşları lənətləyərək dedi:

- İndi onlar nə ilə məşğuldurlarsa, dünyanın sonuna qədər də onunla yaşasınlar. Mən səni təqdir edirəm, dünyanın sonuna qədər mənim soyumla birlikdə yaşa”¹⁰².

Başqa bir varaintda isə deyilir ki, sular çəkilməyə, dənizlər alçalmağa başlayıb gəmissi bir dağa oturduğunda Nama (qurtarıcı/peyğəmbər) ilk öncə bir quzğunu/tavşancılı/qartalı gəmidən buraxır ki, qurunun hansı tərəfdə olduğunu öyrənsin,

¹⁰² Вербицкий Василий Иванович. Алтайские Инородцы: Сборник Этнографических Статей и Исследований. Москва, 1893, s.126

ilk göndərilən quş geri dönmür. İkinci gün ala qarğanı göndərir, o da gəlməyincə, üçüncü gün saxsağanı, dördüncü gün də göyərçini göndərir. Göyərçin ağzında torpaq, bir varianta görə ağaç budağıyla gəmiyə qayıdır. Nama, bu quşu qutlu etməsi üçün Tanrıya yalvarır. Mifə görə o gündən sonra göyərçinlər insanların evlərində, onlarla bərabər yaşamağa başlayırlar. Yayuci quzğunu, ala qarğanı və saxsağanı qarğadığından onlardan birincisi ölmüş heyvanların leşlərini yeməyə başladı, o biri isə zir-zibilləri qarışdıraraq yemək tapmağa çalışdı, sonuncusu da oğurluqla məşğul oldu.

Verbitskiy və Anoxin variantlarında gəminin oturduğu dağın adı yoxdur. Ancaq Q.Potanində bu dağın qutsal Adıqan/Ataqan/Ediqan dağı olduğu məlum olur. Altaylıların inancına görə gəmi bu dağın təpəsinə ilişib qalmışdır. Həm də Potanində Qütb ulduzu bir paya kimi göydəki deşiyi bağlamışdır. Bu deşik açılırsa dünyanı su basacağına inanılır¹⁰³. Bu payaya qədim türklər Dəmir Kazık və ya Altın Kazık deyirlər. Dünyaları bir-birinə bağlayan, onları oxun ətrafında dönməyə məcbur edən bu paya soyuğun, suyun qarşını alan, keçidi tutan dirəkdir. Bu dirəkdən yalnız şamanlar istifadə edərək göylərə qalxa və ya yer altına enə bilirlər.

Tufandan sonra xalq Namanı yaradıcı mənasında Yayuçi (Yayık Xan) adlandırdı. Altaylılar mərasim zamanı Yayuçi Xana qanlı qurban verirlər. Müxtəlif mifoloji hekayətlərdə insanları Erlikin zalım ruhlarından qoruyan Yayık, Ülgenin oğlu və ya ən yaxın köməkçisi kimi təqdim edilir. Bu da onun qurtarıcılıq funksiyası ilə bağlıdır.

¹⁰³ Потанин Григорий Николаевич. Восточные Мотивы в Средневековом Европейском Эпосе. Москва, 1899, s.240, 363

2.3. Yaygın digər mədəniyyətlərdəki Tufan hadisəsi ilə bağlantısı. Tufan elementləri

On minlərlə kilometr bir-birindən uzaqda yerləşən xalqların mifologiyasında, folklorunda mövcud olan tufan əfsanəsi elmi qənaətlərə görə yer üzünü basan su anlamında 8-10 min il öncə olmuşdur və ya olma ehtimalı üzərində durulur. Olması mümkün olan bu tufanın bütün dünyanı deyil, müəyyən bir bölgəni su altında qoyduğu elmi həqiqətdir. Ancaq tufan haqqındakı miflərin Afrika xalqlarında, Mərkəzi və Quzey Asiyada, bundan başqa Avropanın bir çox xalqlarında, Amerika aborigenlərində, Maya və Azteklərdə bilinməsi ilk olaraq ağıla bu hadisənin bütün bu dəyişik coğrafi özəlliyə və iqlimə malik bölgələrdə eyni anda və ya fasilələrlə baş verdiyini deyil, tək qaynaqdan çıxdığını göstərir. Zamanla esxatoloji mif, tufanı yanqınla, zəlzələ və başqa fəlakətlərlə əvəzləmişdir. Tufanın həqiqiliyi, yəni tarixiliyi haqqında ortaya atılan müxtəlif nəzəriyyələrdən ağıla, məntiqə və arxeoloji faktlara uyğun olanı yerbilimçilərin (geoloq) düşüncələridir. Məsələn, Kolumbiya Universiteti elm adamlarının hesablamalarına görə tufanın tarixi əslində yer üzünün 71 faizini əhatə edən dünya okeanının səviyyəsinin qalxmasının miflərə, oradan da səmavi dinlərə keçməsidir¹⁰⁴.

Tufan məsələsinə geoloq Mümin Köksoy 2002-ci ildə çapdan çıxan əsərində¹⁰⁵ toxunmuşdur. O, Nuh tufanının həqiqətən baş vermiş tarixi-geoloji hadisə olduğunu, ancaq qutsal kitabların yanlış yorum və tərcümələri səbəbi ilə bu hadisənin əfsanələşərək gerçəkdən uzaqlaşdırıldığını iddia edir. Nuh tu-

¹⁰⁴ Bkz. Косидовский Зенон. Библейские Сказания. Перевод с Польского Э.Гессен, Ю.Мирский. Москва, 1978

¹⁰⁵ Köksoy Mümin. Yerbilimlərinin Katkısıyla Nuh Tufanı və Sümerlərin Kökeni. İstanbul, 2002

fanı ilə bağlı olaraq, gerçək olmasını mümkün görmədiyi bəzi faktları isə aşağıdakı kimi maddələşdirir:

- Nuh tufanı e.ə. 2900-cü illərdə Aşağı Mezopotamiyada meydana gəlmiş təbii və yerli bir sel basmasıdır. Suların bütün dünyanı və torpağı basması mümkün və doğru deyildir.

- Gəminin qalıntılarının Ağrı dağının və ya Cudi dağının təpəsində olması mümkün deyildir. Gəminin ya Bəsrə Körfəzində bir qum təpəsinə ilişib qalması və ya “Dağlıq bölgə” (Cudi=Ararat) deyə xatırlanan Yuxarı Mezopotamiyada, Dəclə çayı kənarında sahilə oturması daha çox mümkün variantlar arasındadır.

- Gəminin Ağrı dağında axtarılması, Xristianların, özəlliklə də ermənilərin dini, siyasi, etnik və ideoloji təbliğatının bir vasitəsidir. Ağrı dağında tapıldığı iddia edilən gəmiyə bənzər görüntülər o yerə aid geomorfoloji yer üzü şəkilləridir.

- Gəmiyə hər heyvandan bir cütün götürülməsi; digərlərinin tufanda boğulub yox olması; daha sonra bütün canlıların və insanların gəmidəkilərdən törəmiş olması doğru deyildir. Çünki ən azından Aşağı Mezopotamiyanın başqa yerlərində həyat fasiləsiz davam etməkdəydi¹⁰⁶.

Tufan hadisəsi barədə Quran qissələri digər mədəniyyətlərdəki və hətta Kitab-ı Müqəddəsdəki eyni adlı hadisədən fərqli məlumat verir, türk mifologiyası da bəzi tərəfləri ilə təsiri altında qaldığı Xristianlıqdan fərqlilik göstərir. Belə ki, bir tarix görünümü sərgiləyən Tövratda Nuh və tufan qissəsinin nəql edilməsində ən incə məsələlərə qədər məlumat verilməklə, Nuhun gəmini necə düzəltdiyi bütün incəliklərinə qədər yazılmışdır. Bununla bərabər tufan zamanında və tufan sonrasında meydana gələn hadisələr konkret və geniş şəkildə nəql edilməkdədir. Daha sonra Nuhun soyundan törəyən tay-

¹⁰⁶ Budak Feyzullah. “Nuh tufanı və Sümerlərin kökeni”. <https://www.biroybil.com/showthread.php?4053-Nuh-Tufan%FD-ve-S%FCmerlerin-K%F6ken>

faların və xalqların siyahısı iki fərqli variantda təqdim edilməkdədir (Təqvin 6/11)¹⁰⁷. Quranda isə tufan qissəsi bir ibrət dərsi mahiyyətindədir və texniki detallara girilməməkdədir. Türklərin esxatoloji kontekstli tufan mifi ilk baxışda həm dünya, həm də Tövratdakı eyni hadisə ilə şəkil baxımından oxşarlıq göstərir. Ancaq tufan və ondan xilas olanlar haqqındakı mövcud əfsanələr tədqiq edildikdə daxili struktur baxımından bir çox önəmli fərqlərin olduğunu təsbit etmək mümkündür.

Başqa mifologiyaların əksinə türklərin tufan hekayətləri əxlaqi kodlara müncər edilir. Belə ki, nə Verbitskiy və Potanin, nə də Radlov və Anoxin variantlarında Tanrının, tufanı ərköyün, Haqqı danmış, bir-birini öldürməkdən zövq alan insanları cəzalandırmaq üçün göndərməsi hadisəsinə işarə edilmir. Bu sonucu mətnin verdiyi mesajdan anlamaq mümkündür. Əxlaqi kod Namanın və ya yeddi qutsanmış qardaşın bilgili, doğruçu, kitab əhli olmaları ilə ihya edilə bilər. Digər tərəfdən türk mifologiyasında tufan hadisəsini bilən və xilas olan bir adam deyil, yeddi qutsanmış qardaşdır. Mifdə bu haqda açıq bilgiler mövcuddur. Belə ki, yeddi qardaşın qutsanmış adlanması, dünyanı təhrیب edəcək çox böyük bir tufanın olacağını öncədən bilmələri, ən kiçik qardaşın, yəni Ülgenin ilahi bir qüdrətə sahib olması və nomçı - qutsal kitabın sahibi adını daşması və tufandan qurtulmaq üçün gəmi düzəltmələri, bu gəmiyə hər heyvandan bir cüt almaları və s. gizli bir əxlaqi məsələyə işarə etməkdədir. Və ya başqa bir variantda yeddi qardaş tufanın olacağını yer üzündəki Nama adlı ağıllı, əxlaqlı, bilgin birinə söyləmələri də türk tufanının əxlaqi tərəflərinin ağır olduğunu göstərir. Bundan başqa türk mifologiyasında tufan, dünya tufanı və ya dünya daşqını adlanır.

¹⁰⁷ Berger Peter L. Dinin Sosial Gerçəkliyi. Çeviren A.Coşkun. İstanbul, 1993, s.175-176; Eroğlu Ali. Kur'an Tarihi ve Kur'an İlimleri Üzerine, Erzurum, 2002, s.230

Kitab-ı Müqəddəs və Qurandakı Nuhun yaşı ilə əlaqədar olan yerlər Babil və sümerlərin tufan hekayələri Gilgamış/Bilqamiş dastanındakı Ziusudra/Utnapiştım obrazları ilə böyük bənzərliklər göstərir. Əslində yəhudilərin Babil sürgünü zamanı Sümer-Akkad-Babil mifologiyasındakı tufan hadisəsini eşidərək sürgündən qayıtdıqdan sonra yazıya alaraq Tövrata daxil etdikləri və ya mövcud olanlara əlavələr etdiyi düşünülür. Bunu Z.Kasidovski, George Smithin sümer gil tabletlərində Nuh tufanının bənzərini tapmasından sonra Əhdi-ətiqi ilahi kəlam adlandıranların gözündə tarixin mifə dönüşməsi ilə izah edir¹⁰⁸. Ancaq bu istifadələr, mənimsəmələr hər mədəniyyətdə və coğrafi bölgədə yeni və bölgəsəl özəlliklər ilə dəyişdirilərək yenedən yazılı şəkildə həyata keçirilmişdir¹⁰⁹. Yəni əski qəbilələrdə tufan bir dövrün bitəsi, başqa bir dövrün başlaması mənasında daha çox astroloji anlam qazanır. Bütün bu araşdırmalarda yanlış olan tufanın həm miflərdə, həm gil tabletlərdə, həm də dini kitablarda ilahi qaynaqlı olmasını görə bilməməkdədir.

Tufanın nə qədər davam etməsi fərqli mədəniyyətlərdə fərqli rəqəmlərlə göstərilə də bu heç də onun kökündə olan fərqlilik kimi başa düşülməməlidir. Belə ki, Tövratda tufan 40 gün, 40 gecə, Quran-i Kərimdə rəcəb ayından məhərrəm ayının 10-a kimi, əski yunan əfsanələrində 9 gün, 9 gecə, Aztek və Tolteclərdə 52 il davam etmişdir. İnkə əfsanələrində 60 gecə, Quzey Amerikadakı Huron qızıldərililərinin əfsanəsində aylarla, Litva əfsanələrində 12 gün, 12 gecə, Sümer-Akkad mifologiyasında 7 gün, 7 gecə sürür. Türk mifologiyasında isə Tufan 14 gün sürür. Bütün bunlar tufanın xalqların şifahi nəql şəklində söylənən miflərindən qaynaqlanır. O ki, qaldı dini kitablara burada vəziyyət fərqlidir. Əhdi-ətiq hadisələrin təfərrüatına varır, Quran isə məhv olan qəbilələr, xalqlar baxımından tufan

¹⁰⁸ Косидовский Зенон. Библиейские Сказания, с.18

¹⁰⁹ <https://books.google.com.tr/books?>

qissəsiylə haqq-batıl mübarizəsini təhkiyə edir, müsəlmanlara nəsihət verir, örnək hadisəni ümumiləşdirməklə alınacaq dərsləri insanlığa çatdırır. **İlahi mənşəli bilginin (teoinformasiya) bu qədər çeşidlənməsi, əslində normal olub ilahi qaynaqdan uzaqlaşmaqla əsl mesajın zəifləməsi kimi başa düşülməlidir.**

Nəticə olaraq qədim mədəniyyətlərdə tufan hadisəsi bir az mifoloji, bir az mistik örtü altında, Kitab-ı Müqəddəsdə tarixi gerçəklik şəklində, Quranda alınası dərslər kimi, türk mifologiyasında isə xəbərdarlıq formasında verilmişdir. **Ancaq bütün mədəniyyətlərdə tufan, dünyanın sonu deyildir, dünyanı yeniləməklə mütləq sonu, yəni qiyamətin qarşısını alan esxatoloji elementlərdən biridir.**

Nuh tufanı qissəsini və onunla bağlı mitoloji əfsanələri teoinfirmativ paradıqmada həlak olan qövmlər baxımından dəyərləndirmək lazımdırsa bu mətnlərdə ortaq nöqtələrin olacağı qaçınılmazdır. Dünya xalqlarının sözlü ədəbiyyatı üçün ortaq bir mövzu olan tufan və qurtarıcı qəhrəman (səməvi dinlərə görə peyğəmbər) əfsanəsində bənzər ünsürlər o qədər çoxdur ki, bunları ilahi məlumatın gəzərgi motivə dönüşməsi kimi düşünmək lazımdır. Bu problemə dini baxımdan yaxınlaşanlar bənzərliklərin səbəbini belə izah edirlər: “Allah Nuh tufanını insanlara bir ibrət dərsləri olmasın üçün, fərqli xalqlara göndərdiyi peyğəmbərlər və kitablar yolu ilə çatdırmışdır. Ancaq hər dəfə mətnlər təhrif olunaraq orijinalından uzaqlaşdırılmış və tufan hekayətinə mistik, mifoloji elementlər qarışdırılmışdır. Arxeoloji tapıntılarla təsdiq olunan və onları dəstəkləyən tək qaynaq isə Qurandır. Bunun səbəbi Allahın Quranı ən kiçik bir dəyişikliyə uğramadan qorumuş olması və əslinin pozulmasına izn verməməsidir”¹¹⁰.

Ancaq ilahi bilginin bu ezoterik variantı insanlığın ortaq mirası olub gizli xəbərdarlıq şəklində bütün xalqların ədalətli

¹¹⁰ Yahya Harun. Kavimlərin Helakı. İstanbul, 2009, s.32

və bilgili olması ilə seçilən insanlarına bildirilmişdir. Ona görə də coğrafi baxımdan bir-birindən çox uzaqlarda yaşamalarına baxmayaraq tufan mifi bir çox bənzərliklərlə doludur. Bu bənzərlikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

a. Bənzər motivlərdən ən birincisi tufanın türk mifologiyası da daxil olmaqla bütün əski mədəniyyətlərdə və səmavi dinlərdə bir cəza növü kimi təqdim edilməsidir. Bu cəza ya açıq (İbrahimi dinlərdə), ya da gizli şəkildə (əski mədəniyyətlərdə) təzahür edir. Ona görə də tufanın olacağı qərarını paqan mədəniyyətlərdə tanrılar, yaxud demiurqlar, səmavi dinlərdə isə Tanrı verir.

b. Əski xalqların çoxunda bu esxatoloji mif bir xəbərdarlıq funksiyasını yerinə yetirdiyindən dünyanın sonu deyil, bir dövrün qapanması, yeni bir çağın açılmasıdır. Təbii ki, Tanrı və ya tanrılar bütün canlıları məhv etmək deyil, Ona/onlara baş qaldırmayacaq yeni canlılar yaratmaq niyyətində olduqlarından insanların içindən ən fəzilətli olanının birini seçirlər. Seçilmiş insana tufanın vaxtını bildirib gəmi (qayıq, ağaç koğuşu, sal və s.) düzəltmək (həm də necə düzəltmək) təlimatını verirlər. Bəzi mədəniyyətlərdə tufanın təbii fəlakət formasında baş verməsi, onun xəbərdar etmə funksiyasını arxa plana keçirməz.

c. Bütün dünya miflərində tufanın ən müştərək motivi gəmidir/saldır/ağaç koğuşudur və s. Yazıya alınan miflərdə gəmi və gəmiyə minərək tufandan xilas olan canlılar motivi vardır. Gəminin düzəldilməsində, böyüklüyündə, materiallarında bəzi böyük və ya kiçik fərqlər görünsə də ümumən gəmi/sal/ağaç koğuşu tufanın başlıca elementi olaraq qalır.

d. Tufan bütün qurunu su altına aldığından gəmidəkilərdən başqa bütün canlılar məhv olmuşdur.

e. Tufanın başa çatması gəminin bir dağın (Cudi (Quran), Ararat (Tövrat), Adqan/Ataqan/Ediqan dağı (əski türk),

Ağrı dağı (xalq ənənəsi), Nisir dağı (sümer), Parnasos dağı (yunan) və s.) təpəsinə oturması ilə eyni mənədadır. Dağ ün-sürü tufanın əsas elementidir.

f. İbrahimi dinlərdə Nuh (Noah), digər mədəniyyətlərdə isə fərqli adlar taşıyan qurtarıcı/peyğəmbər tufandan sonra mükafatlandırılır. Təktanrılı dinlərdə Nuh insanlığın ikinci atası və ulul-əzm peyğəmbər olmaq şərəfinə nail olur, mifolojiyalarda xilaskar qəhrəman ölümsüzlüklə, tanrılar arasına qatılmaqla mükafatlandırılır.

g. Gəminin quruya çıxması və ya qurunun tapılması üçün quş/quşlar motivi oxşar və ortaq dəyərdir. Gəmidən buraxılan vəhşi quşlar ölmüş heyvanların leşlərini yeməklə məşğul olduqlarından geri dönmədikləri halda ot yiyən bir quş qurunun göründüyünü gəmidəkilərə xəbər verir. Türk mifologiyasında quşlar elementi daha da konkretləşmişdir.

h. Etnik mərkəzli bütün mədəniyyətlərdə tufandan insanları, heyvanları, quşları xilas edən insanlığın ikinci atası sayılır.

Tufan elementləri bəzi fərqlərinə baxmayaraq verdiyi missiyaya, daşdığı funksional semantikasına görə eynidir. Əski xalqların tufanı algılayışlarındakı fərq dünyagörüşlə, milli psixologiyayla bağlıdır. Ancaq hər mədəniyyətdə verilən mesaj eynidir, ilahi mənşəlidir, önəmli olanı da budur.

2.4. Folklorlaşan Nuh tufanı qissəsi

Azərbaycan folklorunda geniş yayılan Nuh tufanı Kitabı Müqəddəsdə və özəlliklə də Quran-i Kərimdə eyni adlı qissənin zamanla sadəcə folklorlaşması ilə məhdudlaşmayıb həm də müqəddəs kitaba uyğun gəlməyən yeni motivli əfsanələrin və nağılların yaranmasına səbəb olmuşdur. Mifoloji dünyagörüşü özündə əks etdirən və qissənin haqq-batıl mübarizəsini yansıdan tufan qissəsi şifahi nəqlətməyə dönüşərək yaddaşlarda saxlanmışdır. Ancaq Quranda bir çox surədə haqqında

məlumat verilən Nuh peyğəmbər və tufan hadisəsi folklor araşdırması kimi öyrənilməmişdir. Bunun tam əksinə Yəhudi və Xrisitan dini kitablarında verilən Nuh tufanı folklor mətni kimi tədqiq edilmişdir.

Kitab-ı Müqəddəs, özəlliklə də Əhdi-ətiqin folklor kimi öyrənilməsi Amerika və Avropa folklor elmində yüz ildən çoxdur ki, davam edir. Bu problemi ən son araşdıranlardan biri Alan Dundes bir kitabında həm özündən əvvəlki tədqiqatçıların əsərlərinə müraciət etmiş, həm də Afrika xalqlarının miflərini Tövrat mətnləri ilə müqayisə etmişdir¹¹¹.

Hər nə qədər qaynağını Sümer mifologiyasına dayandır-salar da Nuh tufanı haqqında geniş məlumata Kitab-ı Müqəddəsdə rast gəlirik. Tövratda Nuh tufanı belə təqdim edilir:

“Nuhun hekayəsi belədir: Nuh doğru bir insandı. Çağdaşları arasında qüsursuz biriydi. Tanrı yolunda idi. Üç oğlu vardı: Sam, Ham, Yafət. Tanrının gözündə yer üzü pozulmuş, zorbalıqla dolmuşdu. Tanrı yer üzünə baxdı və hər şeyin nə qədər də pozulduğunu gördü. Çünki insanlar yoldan çıxmışdı. Tanrı Nuha: “İnsanlığa son verəcəyəm” dedi, “Çünki onların üzündən yer üzü zorbalıqla doldu. Onlarla birlikdə yer üzünü də yox edəcəyəm. Özünə qofer ağacından bir gəmi düzəlt. İçini çölünü qırla, içində otaqlar düzəlt. Gəmini belə düzəldəcəksən: Uzunluğu üç yüz, eni əlli, hündürlüyü otuz arşın olacaq. Pəncərə də düzəlt, boyu yuxarıya doğru bir arşın olsun. Qapını gəminin yan tərəfinə qoy. Alt, orta və üst göyərtələr düzəlt. Yer üzünə tufan göndərəcəyəm. Göllərin altında nəfəs alan bütün canlıları məhv edəcəyəm. Yer üzündəki hər canlı öləcək. Ancaq sənənlə bir sözləşmə bağlayacağam. Oğulların, arvadın, gəlinlərlə birlikdə gəmiyə min. Sağ qalmaları və artmaları üçün hər canlı növündən bir erkək, bir dişi olmaqla

¹¹¹ Dundes Alan. Holy Writ as Oral Lit: The Bible as Folklore. New York-Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 2000

bir cüt gəmiyə al. Müxtəlif quşlar, heyvanlar, sürüngenlər sağ qalmaq üçün cüt-cüt sənin yanına gələcəklər. Yanına həm özün, həm də onlar üçün yeyilə biləcək nə varsa al, daha sonra yemək üçün anbara yığ.” Nuh Tanrının bütün əmrlərini yerinə yetirdi” (Təqvin 6/9-22).

Tövrət bu hekayənin adınca belə deyir: “Rəb Nuha “Bütün ailənlə birlikdə gəmiyə min” dedi, “Çünki bu nəşilin içində yalnız sən doğrusan. Yer üzündə nəşilləri tükənməsin deyə yanına təmiz sayılan heyvanlardan erkək və dişi olmaqla yeddi cüt, kirli sayılan heyvanlardan iki cüt, quşlardan yeddi cüt al. Çünki yeddi gün sonra yer üzünə qırx gün qırx gecə yağış yağdıracağam. Yaratdığım hər canlıyı yer üzündən yox edəcəyəm”. Nuh Rəbbin bütün əmrlərini yerinə yetirdi. Yer üzündə tufan qoptuğu zaman Nuh altı yüz yaşındaydı. Nuhun oğulları, arvadı, gəlinləri tufandan xilas olmaq üçün bir yerdə gəmiyə mindilər. Tanrının Nuha əmr etdiyi kimi təmiz və kirli hesab edilən hər növ heyvan, quş və sürüngəndən erkək və dişi olmaqla bir cüt Nuhun yanına gəlib gəmiyə mindilər. Rəb Nuhun arxasından qapını bağladı.

Tufan qırx gün sürdü. Artan sular gəmini yerdən yuxarı qaldırdı. Sular yüksəldi, çoxaldıqca çoxaldı; gəmi suyun üstündə üzməyə başladı. Sular o qədər yüksəldi ki, yer üzündəki bütün yüksək dağlar su altında qaldı. Yüksələn sular dağları on beş arşın aşdı. Yer üzündə yaşayan bütün canlılar yox oldu; quşlar, evcil və vəhşi heyvanlar, sürünənlər, insanlar, nəfəs alan bütün canlılar öldü. Rəb insanlardan evcil heyvanlara, sürünənlərdən quşlara qədər bütün canlıları yox etdi, yer üzündəki hər şey silinib getdi. Yalnız Nuhla gəmidəkilər qaldı. Sular yüz əlli gün boyunca yer üzünü örtüdü” (Təqvin 7/1-24).

Təqvinin səkkizinci fəslində də Nuh tufanı hekayəsi davam edir. “Sonra Tanrı Nuhu və gəmidəki evcil heyvanlarla vəhşi heyvanları xatırladı. Yer üzündə bir külək əsdirdi, sular

alçalmağa başladı. Dərin suların qaynaqları və göylərin qapaqları bağlandı. Yağış durdu. Sular yer üzündən çəkilməyə başladı. Yüz əlli gün geçdikdən sonra sular azaldı. Gəmi yeddinci ayın on yeddinci günü Ararat dağlarına oturdu. Sular onuncu aya qədər azalmağa davam etdi. Onuncu ayın birində dağların təpəsi göründü. Qırx gün sonra Nuh gəminin pəncərəsini açdı. Quzğunu çölə buraxdı. Quzğun sular quruyuncaya qədər dönmədi, uçub durdu. Bundan sonra Nuh suların yer üzündən çəkilib çəkilmədiyini anlamaq üçün göyərçini göndərdi. Göyərçin qonacaq bir yer tapmadı, çünki hər yer suyla örtülmüşdü. Gəmiyə, Nuhun yanına döndü. Nuh uzanıb göyərçini tutdu və gəmiyə, yanına aldı. Yeddi gün daha gözlədi, sonra göyərçini yenə çölə buraxdı. Göyərçin dimdiyində yeni qopmuş bir zeytun yarpağı ilə axşam üstü geri döndü. O zaman Nuh suların yer üzündən çəkildiyini başa düşdü. Yeddi gün daha gözlədikdən sonra göyərçini yenə göndərdi. Bu dəfə göyərçin geri dönmədi” (Təqvin 8/1-12).

Tövrata görə Nuhun qəmidən çıxması da Tanrı əmrinə görədir və sanki Tanrı tufan göndərib canlıları məhv etməsinə görə peşiman olur: “Nuh altı yüz bir yaşında ikən birinci ayın birində yer üzündəki sular qurudu. Nuh gəminin üstündəki qapağı qaldırınca torpağın qurumuş olduğunu gördü. İkinci ayın iyirmi yeddinci günü torpaq tamamiylə qurumuşdu. Tanrı Nuha: “Arvadın, oğulların və gəlinlərlə birlikdə qəmidən çıx” dedi, “Özünlə bütün canlıları, quşları, heyvanları, sürüngənləri də çıxart. Törəsinlər, artsınlar və yer üzündə çoxalsınlar”. Sonra Nuh Rəbinə bir sunak düzəltdi. Gözəl qoxudan xoşnud olan Rəb öz-özünə belə dedi: “İnsanların üzündən yer üzünü bir daha lənətləməyəcəyəm. Çünki insanın ürəyindəki sapmalar uşaqlığından etibarən vardır. İndi etdiyim kimi bütün canlıları bir daha yox etməyəcəyəm. “Dünya durdukcə, əkib biçmək, isti, soyuq, yay, qış, gecə, gündüz həmişə var

olacaqdır” (Təqvin 8/13-22). Hətta Tanrı bir daha tufan göndərməyəcəyinə söz də verir. Bu isə dini kanonik mətndən daha çox xalq əfsanəsini xatırladır. Çünki şifahi şəkildə ötürülən tufan əfsanəsi sonradan yəhudi kahinlər tərəfindən Əhdi-ətiqə salınmışdır. Buradan çıxarılan nəticəyə görə Tanrı sadəcə yaxşı, əməli saleh insanları deyil, bütün insanları qorumaq vəzifəsini üzərinə almış olur. Tövrat mətnində təqdim olunan tufan hekayəsi ilə həm də əxlaqın çökməsi, əxlaqi dəyərlərin pozulması vurğulanmaq istənmişdir.

Quran-i Kərimin bir çox surə və ayələrində Nuh qissəsi verilmişdir ki, onlardan birində Kitab-ı Müqəddəsdə verilən tufan hadisəsi belə təsvir edilir: “Həqiqətən, Biz Nuhu öz qövmünə peyğəmbər göndərdik. O belə dedi: “Ey qövmüm! Allaha ibadət edin. Sizin Ondan başqa heç bir tanrınız yoxdur. Məgər qorxmursunuz?” (Nuh) qövmünün kafir başçıları dedilər: “Bu sizin kimi yalnız adi bir insandır. (Peyğəmbərlik iddiası ilə) sizə böyüklük etmək istəyir. Əgər Allah (Ondan başqasına ibadət etməməyimizi) istəsəydi, (bizə peyğəmbər olaraq insan deyil) mələklər göndərərdi. Biz bunu (Nuhun təbliğ etdiyi tövhidi) ulu babalarımızdan (keçmiş ümmətlərdən) eşitməmişik. Bu adamda sadəcə olaraq bir dəlilik var. Hələ bir müddət gözləyin!”. (Nuh onların bu sözlərindən və iman gətirməyəcəklərindən məyus olub) belə dedi: “Ey Rəbbim! Onların məni yalançı hesab etmələrinə qarşı mənə kömək et! Biz Nuha belə vəhy etdik: “Gözlərimiz önündə və vəhyimiz üzrə gəmini düzəlt. Nəhayət, əmrimiz gəldiyi və təndir qaynadığı zaman hər heyvandan biri erkək, biri diş olmaqla bir cüt, həmçinin əleyhinə əvvəlcədən hökm verilmiş kimsələr, istisna olmaqla, ailə üzvlərini gəmiyə mindir. Sən yanında olanlarla birlikdə gəmiyə minən kimi: “Bizi zalım tayfanın əlindən qurtaran Allaha həmd olsun!” de. Həmçinin (gəmidən enəndə) belə de: “Ey Rəbbim! Məni mübarək bir

yerə endir. Sən sığınacaq verənlərin ən yaxşısısan!” Şübhəsiz ki, bunda (insanlar üçün) ibrətlər vardır. Həqiqətən, Biz (bəla, müsibət göndərməklə bəndələrimizi) imtahana çəkirik!” (Muminun 23/23-30). Ümumiyyətlə əl-Muminun surəsi möminlərə edilən xəbərdarlıqla zəngindir.

Tövratda Nuh sadəcə tufandan Tanrının yolundan gədənləri xilas edən, insanlığın ikinci atası deyil, həm də insanları qurtuluşa səsləyən və bunun üçün 7 əsas qanun qoyan peyğəmbərdir. Buna Nuhun ümumbəşəri qanunları da deyilir ki, aşağıdakılardır.

1. Bütlərə tapmamaq
2. Tanrının ismini mübarək bilib onunla lənət oxumamaq
3. Cinayət etməmək
4. Cinsəl əxlaqsızlıqdan uzaq durmaq
5. Oğurluq etməmək
6. Ədalətli məhkəmə sistemi yaratmaq və əməl edilməsinə səy göstərmək

7. Canlı bir heyvanın ətinə qoparıb yeməmək

Ancaq müsəlman xalq arasında Nuh daha çox tufan hadisəsi ilə bilinir. Folklor ənənəsində tufandan başqa Nuhla bağlı bəzi bilgiler də verilir: “Nuh peyğəmbər min doqquz yüz il yaşayırdı. Bir gün dağda gəzirmiş. Bir gözəl mənzərəli yerdə qəfildən bir səs gəlir. Ayna baxır, bayna baxır, görmür heş kimi. Bir də baxır ki, yekə insandı. Deyir:

- Pismillah, pismillah, sən kimsən?

Deyir:

- Azreyiləm.

Deyir:

- Nəyə gəlmişən sən bəs?

Deyir:

- Mən gəlmişəm sənin canını alam.

Deyir:

- Ya Azreyil, mənim canımı alma, evimə çatım.

Deyir:

- Yox, sənin canını alajam.

Deyir:

- O dey, o gədih var ey, aşırım. Bax, orata mənim canımı alma. Ora çatannan sora alsan razıyam.

Nəysə, bu başdıyır iki günə, üç günə bu gədiyə gəlir çadır. Azreyil deyir ki, bax, bu nə mənə bildirir. Deyir ki, yaşamışam min dokuz yüz il. O illəri mən ömrümə saymıram. Amma bu iki günü ki, mən o dağdan bu gədiyə gəldim ha, yaşayışın qiymətin, qədrin indi bildim. İndi bildim ki, həyat nə qədər şirin şeydi”. Başqa bir əfsanədə də “Nuha deyillər min üç yüz il ömür sürmüşən. Bir danış görəh nə gördün, nə bildin. Deyir: Başına döndüyüm qoydu gözümü açam? Bu qarıdan girdim, ordan çıxdım”¹¹². deyilir.

Xüsusən, dini kitablardakı Cudi dağı ilə Ararat dağı folklor ənənəsində Ağrı dağı adı ilə məşhur olmuşdur. O baxımdan tufan miflərinin çoxu Ağrı dağı ilə bağlıdır və bu dağın bir hissəsinin Naxçıvan ərazisində olmasına görə tufan əfsanələrinin çoxu bu bölgədən yazıya alınmışdır. Ancaq toplanan materiallarda başqa dağ adlarına da rast gəlirik. “Deyilənə görə, Nuhun gəmisini, deməh, gedif Ələngəz dağının hansısa bir yerində ilişif qalır. Qalannan sohra su quruyuf, quruyan sohra qıraxdan baxanda görüflər ki, əəndən bir tüsdü gəlir. Gedif görüflər ki, bir qoja arvatdı, bir inəhdi, ojax qalıyır, bir də bilmirəm, yanında nədi, oturuflar ojağın yanında”¹¹³.

İnsanlığın ikinci atası olan Hz.Nuhun başından keçənlər Kitab-ı Müqəddəsdə və Quranda verilmiş variantdan başqa, gəzərgi motiv kimi Yaxın və Orta Şərq xalqları arasında dəyi-

¹¹² Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. II Kitab. Bərdə və Ağcabədi Rayonlarından Toplanmış Folklor Örnəkləri. Bakı, 2012, s.33-34

¹¹³ Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. I Kitab. Bakı, 2012, s.49

şik formalarda yayılmışdır. Bu mifin mənşəyini S.H.Kramer sümer əfsanələrinə bağlayır¹¹⁴. Hər nə olursa olsun folklorlaşan tufan qissəsi yeni-yeni mövzuların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Əfsanələrdə Nuh peyğəmbər sadəcə qurtarıcı deyil, həm də dağlara ad verməklə mədəni qəhrəmalıq funksiyasını üzərinə götürən demiurqdur. Məsələn, bir əfsanəyə görə, Hz.Nuh tufan baş verəcəyini və yer üzünü su alacağını bildiyi üçün böyük bir gəmi düzəltdirir. Gəminin keçdiyi yerlərə, görünən dağlara ad verir.

Xalq arasından toplanmış Nuh tufanı əfsanəsində Ağrı, İlandağ, Kəmki dağlarının adları çəkilir və bunların adlandırılması Hz.Nuha bağlanır. Dili süni şəkildə bədiləşdirilmiş bir əfsanədə deyilir ki: “Qırx gün, qırx gecə yağış yağdı. Bir yağış ki, tut ucundan çıx göyü. Su qalxdı, dünyanın üzünü almağa başladı. Gəmi də suyun üzünə qalxdı. Uca dağlar görünməz oldu. Axırı-sonu görünməyən bir dərya yarandı. Nə qədər canlı vardsa tələf oldu.

Gəmi Məğribdən Məşriqə üz qoydu. Günlər, həftələr dolandı. Gəmi bir gün nəyəsə toxunub keçdi. Gövdəsi bərk yırgalandı. Nuh Nəbi bildi ki, gəmi dağa toxundu.

- Pəh, nə ağır dağdı, - dedi. Başından heç qarın əskik olmasın.

Odu-budu, dağın adı Ağrıdağ qaldı. Başından da qar əskik olmadı.

Bir həftə də keçdi. Gəmi yenə silkələndi. Nuh Nəbi gəmidəkilərə:

- Bu da inan dağdı, - dedi.

Bu dağın da adı İlandağ oldu. Zirvəsi də zərbədən iki yerə haçalandı.

Gəmi səfərə davam etdi. Bir az getmişdilər ki, təkrar silkələndi. Nuh gəmidəkilərdən soruşdu:

¹¹⁴ Крамер Сэмюэл Ной. История Начинается в Шумере. Москва, 1965, s.175

- Bu dağ o dağdan kəm ki deyil?
Dağın adına Kəmki dedilər”¹¹⁵.

Tövratdaki bəzi mətnlər əxlaqi baxımdan qəbul edilməz olduğundan həm Quran, həm də türk şifahi ədəbiyyatı bu tip mövzulara yer verməmişdir. Burada həm Kitab-ı Müqəddəs-də, həm də Quranda Allahın (cc) Nuhu hidayətlə vəzifələndirməsinə baxmayaraq, xalqının ona inanmaması, Allahın tufanı yalnız Nuha bildirməsi, onu qurtarması, bütün insanlara ikinci ata kimi seçməsi ilə bərabər Tövratda yenə də Nuhun bəzi hərəkətləri İslami baxımdan peyğəmbərə yaraşmayacaq şəkildədir. “Nuh əkinçi idi, ilk bağı o tikdi. Şərab içib sərxoş oldu, çadırının içində çırımçılpaq uzandı. Kənanın atası Ham atasının çılpaq olduğunu görəncə çölə çıxıb olanları iki qardaşına dedi. Samla Yafət bir paltar götürüb çiyinlərinə atdılar, geri geri yeriyərək çılpaq atalarının üstünü örtüldər. Atalarının lüt olduğunu görməmək üçün üzlerini o tərəfə çevirdilər. Nuh ayılınca kiçik oğlunun nə etdiyini bildi, belə dedi: “Kənana lənət olsun, kölələr köləsi olsun qardaşlarına. Təriflər olsun Samın Tanrısı Rəbbə, Kənan Sama qul olsun. Tanrı Yafətə bolluq versin, Samın çadırlarında yaşasın, Kənan Yafətə qul olsun.” Nuh tufandan sonra üç yüz əlli il daha yaşadı. Doqquz yüz əlli il yaşadıqdan sonra öldü” (Təqvin 9/20-29).

Cənab Allah (cc) ona inanmayanları doğru yola dəvət etmək üçün Nuhu peyğəmbər olaraq göndərir: “Biz Nuhu öz tayfasına peyğəmbər göndərdik. Nuh onların arasında min ildən əlli əskik qaldı. Onlar zülm edərkən tufan onları yaxaladı” (Ənkəbut 29/14). Quranda verilən bu qissə əfsanədə aşağıdakı formaya bürünmüşdür: “Mərdimazar adamlar olur da həmmişə, görürsən cəmiyyətin içində birin firitdiyif güdaza verir. Bular firitdədi cavan-cavan uşaxları:

¹¹⁵ Azərbaycan Folkloru Antologiyası. Naxçıvan Folkloru, s.67-68

- Ə, Nuhun başı xarab oluf, götürün onu daşdıym, salın evinə.

Götdü hərə bir daş, Nuhu qava-qava apardılar saldılar darvazasının içəri, qayıtdılar. Bir gün belə, beş gün belə, Nuh çölə çıxası olmadı. O qədərənə buna əzab verdilər ki, axırda dözmədi. Bir dəfə də başın belə çıxarırdı darvazadan, görünüşə-muşax yoxdu ki. Elə belə çıxartmaq isdiyəndə daşın biri düz burasının tutdu, başı yarıldı. Əlin belə tutdu, gördü qan gözünün üsdünü örtür. Belə sildi, başını qaldırdı dedi:

- Başına dönüm, mənə bunnan ötrü peyğəmbərli verirdin? Görürsən ki, bular yola gəlmir da, mən neyniyim?

Dedi:

- Get bir gəmi qayır. Az vaxda olara nə olajağın göstərəjəm.

Bu başdadı ağaşdan gətirdi. Öz inandığı adamlar vardı, hansı ki, bunun dediklərin qəbul eliyirdi, buları çağırırdı yığdı. Meşədən ağaş gətirdi, başdadı gəmini hazırramağa¹¹⁶.

Ancaq peyğəmbərin onları gözləyən cəza haqda dəfələrlə xəbərdarlıq etməsinə və həqiqi dinin ardınca getmək çağırışlarına baxmayaraq insanlar öz tanrılarına inanmaqda israr edirlər. Nəhayətində tufanla cəzalandırıldılar. Burada dini ədəbiyyatdan məlum olan təndir elementinə toplanan əfsanələrdə də rast gəlirik. Məsələn, bir əfsanədə deyilir ki, bir gün Nuhun arvadı söfrə açıb xəmir yoğururdu. Durub təndirə od salmaq istədi. Duvağı qaldıranda quruyub qaldı. Təndir yarıya kimi suyla dolmuşdu. Arvad gedib əhvalatı ərinə söylədi¹¹⁷. Başqa bir əfsanədə Nuha inanmayanlar, ona əziyyət verənlər, Allahın qüdrətini görsələr (cüzam xəstəliyinə tutulanları öz nəcisləri ilə sağaltmaq) də inadlarından əl çəkmirlər. Burada təndirlə bərabər təzək elementinə də rast gəlirik: “Nuh elan

¹¹⁶ Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. II Kitab, s.12

¹¹⁷ Azərbaycan Folkloru Antologiyası. I Kitab. Naxçıvan Folkloru. Bakı, 1994, s.67

verdi ki, bütün canlılardan hərəsinnən bir cüt gəmiyə minsin. Kim mana inanırsa, gəlsin gəmiyə, yoxsa dünyanın üzün su alajax, məhv olajax. Rəvayətə görə, qarı da çörəh bişirirdi. Onun elçisinə dedi ki, başına dönüm, peyğəmbərə denən məni də gözdəsin, çörəyi qurtaran kimi gəlirəm. Su gəldi, gəmi qalxdı, qarı qaldımı? Rəvayətə görə oğlunyan ayləsi də boğuldu öldü. Orda Nuh peyğəmbər əlin qaldırdı hak dərğahına ki, ilahi, axı bu mənim özümkü idi. Dedi:

- Yox, sənnən törəsə də, sənnən döylü. Ona görə də onun hakkında xayış eləmə, olar qərğ olmalıdı. Ona görə oğlunyan arvadı boğuldu məhv oldu. Deyilənə görə, neçə min illər keşdi, Nuhun gəmişi gəldi Ağrı dağında dayandı... O dək-qə də peyğəmbər gördü kü, qarı əl-ətəyin yığışdırıf ayannan bəri gəlir. Özü də məhətdəl qaldı.

- Ya peyğəmbər, getmirih?

Dedi:

- Gedif gəlmişih.

Dedi:

- Nətəri gedif gəlmişih?

Dedi:

- Sənin xəbərin olmadı?

Dedi:

- Vallah, mən çörəh bişirirdim, heş nədən xəbərim olmadı.

Deyir:

- Heş nə hiss eləmədin?

Dedi:

- Təzəh yığirdım, gedirdim təzəyi qaldıranda görürdüm altı yaşdı. Deyirdim quru yerdə nətər olur təzəyin altı yaş olur"¹¹⁸.

Burada qarının imanının dərəcəsi göstərilir, hər kəs suda boğulub ölsə də qarı tufanın olduğunu bilmir. Nuh tufanı ilə bağlı əfsanələrin çoxunda qarı obrazı var və bəzilərinde qarı

¹¹⁸ Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. II Kitab, s.12-13

Nuha hər gün süd gətirən biri kimi təqdim edilir və dünyanı basan tufandan xəbər tutmur. Türk mifoloji görüşlərində qarı dünya obrazıdır ki, bir çox əfsanə və nağıllarda rast gəlinir.

Bu əhvalata bənzər başqa bir əfsanədə də qarı suda boğulmur. “Dünya daşqını” adlı əfsanədə deyilir ki: “Peyqumbər bilirmiş ki, dünyanı su alajax. Gəmi düzəldif ki, hər şeydən bir nəsil götürsün. Xamırrıyif, müşəmməliyif. Bir qarının bir inəyi varmış. Peyqumbərə qonşu imiş. Gündə peyqumbərə bir isdəkan süt verirmiş. Bir gün peyqumbər qarıya deyir ki, qarı nənə, bəs dünyanı su alajax. Onda gələrsən, səni götürərəm gəmiyə. İnəyə də dəymə. Gələjeyih, inəyi də salamat tapajeyih. Qarı nənə gedif gəmiyə yetmiyif. Gəmi qalxıf, İrəvannan bəri Haçadağ var, ora. Qarı qayıdıf gəlif daxmasına. Tufan olanda peyqumbər ilanı götürməmişdi ki, toxumu kəsilsin. İlan da xəlvətcə dolaşdı gəminin altına, qalxdı getdi. Siçan gəminin müşəmməsini yedi, dəldi. Gəmiyə su çıxanda bilmədilər nağarsınnar. İlan dedi ki, mən onu kəsərəm. Gördülər ki, ilan bulardan beyxəbər minif. İlan çıxdı gəldi, o siçan dələn yerə quyruğunu tıxadı, başını qoydu yatdı. Su çoxaldı, yer üzündə camaat hamısı qırıldı. Getdilər bular durdular dağın başında. Ay gəldi, gün gəldi. Bir gün peyqumbər qəjiri (ət yeyən quş) yolladı ki, get bir xəbər gəti. Qəjir gəldi leşdən yedi, yedi, qalxa bilmədi. Gözdədi, qəjir gəlmədi. Ayrı bir quşu göndərdi. Quş xəbər apardı ki, dünya ala-babat quruyuf. Qəjir də leşdən yeyif qalxa bilmir. Gəmidə olannar yəndi gəldi. Peyqumbər qəjirə qarğış elədi ki, sənin yeməyin həmişə leş olsun. İndi qəjir qanadına baxır, görür ki, bir gilə qan var, o qan hara əyilsə, o gün axşama kimi ora gedif gərəy o leşi tapa. İndi qəjirin peyqumbərin qarğışınnan sora yediyi ancax mindar leşdi.

Peyqumbər gəldi gördü ki, qarının daxmasının dörd bir tərəfi su görmüyüf. İnəyi gedif örüşə, axşam-axşam gələndə görür ki, inəyi suya bılanmış gəlif. Ancax qarının gözünə su görün-

müyyüf. Tufan bir ay çəkif. Ona görə deyillər ki: Dağlar özələndi, Qar yağdı, təzələndi. Nuh peyqumbər gəldi, Dünya təzələndi”¹¹⁹.

Türklərin tarix səhnəsinə çıxmaları da insanlığın ikinci atası Nuhla, tufanla əlaqələndirilir. Belə ki, Rəşidəddin Oğuznaməsinə görə “Nuh yer üzünü oğlanları arasında böləndə Şərq ölkələrini, Türkistanı və ona yaxın yurdları böyük oğlu Yafətə/Yafəsə verir. Yafət (Yafəs) türklərin təbirincə Olcay xan ləqəbini aldı”¹²⁰. Quran qissəsinin məzmununa görə yolunu azmış, yaradanına itaət etməyən insanların hərəkətləri Allahı o qədər qəzəbləndirir ki, O, daha öncə də məhv etdiyi xalqlar kimi Nuhun qövmini də məhv etmək qərarına gəlir. Məhv etmədən öncə Allah Nuh peyğəmbərə sonuncu dəfə insanları haqq, iman yoluna dəvət etməyə icazə verir. Ancaq qulaqları kar olmuş, gözləri və qəlbləri möhürlənmiş insanlar peyğəmbəri dinləmirlər. Quran bütün bunları gizli və açıq şəkildə təqdim edir: “O dedi: “Ey Rəbbim! Mən qövümümü gecə-gündüz (imana, haqq yola) dəvət etdim! Lakin dəvətim onların (imandan) qaçmalarını daha da artırmaqdan başqa bir şeyə yaramadı. Sənin onları bağışlamağın üçün mən nə zaman onları (imana) dəvət etdimsə, onlar (eşitməsinlər deyə) barmaqlarını qularlarına tıxadılar, (görməsinlər deyə) libaslarına büründülər, (küfrlərində) israr edib durdular və təkəbbür göstərdilər. Sonra mən onları uca səsle (açıq-açığına haqqa) dəvət etdim. Daha sonra onlara (iman gətirmək lazım olduğunu) aşkar söylədim və gizli bildirdim”. Və dedim: “Rəbbinizdən bağışlanmağınızı diləyin. Çünki O, çox bağışlayandır!” (Nuh 71/5-10).

Qissələrdə olmayan bir çox hadisələr vardır ki, folklorlaşan Nuhun adına bağlanmışdır: “Bir gün Nuh peyğəmbər, deyillər, yolnan gedirmiş. Özü də susamışmış. Səhrada da su hardadı? Özü də bı qurban olduğum özünən bir dərman apararmış

¹¹⁹ Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. I Kitab, s.47-48

¹²⁰ Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı, 1992, s.10

ki, bı dərmanı adamlara verəjeymiş, adamlar ölmüyəjeymiş. Nuh səhrada bir bulağa ras gəlir. Fikirrəşir ki, qurban olduğum, lap yaxşı oldu. Susuzdan ölürdüm. Bir az burdan su içim. Gəlir bulağa yaxınlaşır, elə əyilir ki, su işsin, bir ilan fişiltıynan bının qabağına çıxır. Nə qədər eliyir canım qurban olan, ilan imkan vermir ki, bı su işsin. Axırda ilan bına deyir ki, nə verərsən ki, səni qoyum su işməyə. Nuh peyğəmbər də deyir ki, bəs mənim heş nəyim yoxdu, bir dərmanın başqa. Deyir:

- O nə dərmanı helə?

Deyir ki,

- Bəs belə-belə, bı dərmanı aparıram insannara, insannar bı dərmanı içənnən sohra ölmüyəjəh, qabıqlarını dəyişif cavannaşajaxlar.

Deyir:

- O dərmanı ver mənə, səni qoyum su içəsən. Nuh qurban olduğum verməh isdəmir, amma nələj qalır verir. Verənnən sohra da deyir:

- Ay lənətə gəlmiş, bı dərmanı da saa verdim, saa baş ağrısı da verdim. Başın ağrısız olmasın.

Suyu içir gedir. Odu-bıdı, ilanı öldürməsən, ölmür. O dərmanı uduf, elə həməşə qabıqını dəyişir, cavan qalır. Amma həməşə də onun başı ağrıyır¹²¹.

Nuhla bağlı bir nağılda onun adının Əbu Qaffar olduğu, Allahın Əbu Qaffara inanmayanları suda qər q etdiyi, ancaq Əbu Qaffarın düzəltdiyi qırx küpdən üçünü Allahın əmrinə boyun əyməyərək qırmaq istəməməsi, Cəbrailin, Allahın sənin xatirinə böyük bir vilayəti xalqı ilə bərabər qırması və Allahın ondan üz döndərməsi sözünə görə Əbu Qaffarın qırx il ağlaması və Allahın ona Nuh adını verməsi anlatılır. Bu nağılda Ucu-bılıxın Adəmin oğlu olduğu, Nuhla görüşdüyü də söylənir¹²².

¹²¹ Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. I Kitab, s.49-50

¹²² Şərur Folklor Örnəkləri. I Kitab. Bakı, 2016, s.62-65

Həm dini qissələrdə, həm də əfsanələrdə mifoloji təfəkkürlə örtüşən ilahi bir qanun vardır ki, o da nizam yaradan, tarazlığı tutan mütləq iradənin varlığıdır. Bu iradə hər şeydə təbiətdə, cəmiyyətdə və dünyada özünü göstərir. Bu idarənin yer üzərindəki təmsilçisi dini kitablara görə peyğəmbərlər, mifologiyaya görə xilaskar əcdad qəhrəmanlardır. **Məqsəd hamını deyil, doğruları, Haqqın yolunda yürüyənləri, cəmiyyətdə, təbiətdə faydalı olanları və ən əsası da qurtarılmışa layiq olanları qurtarmaqdır.** Əfsanələrdə, dini nağıllarda tufandan xilas olmanın məqsədi Allahın birliyinə, mütləq iradəsinə inamı möhkəmlətməkdir. Bir tərəfdə xilas olanlar, digər tərəfdə cəzalandırılanlar mütləq imanın əsasını təşkil edir.

Sonuc

Hər nə qədər tufan bütün qəbilələrdə və xalqlarda Tanrı tərəfindən bir xalqı, ya da bütün insanları cəzalandırmaq məqsədilə göndərilmiş böyük fəlakətlərdən (zəlzələ, yanğın) biri olsa da, onunla bağlı müxtəlif miflər, əfsanələr, nağıllar yaradılsa da, qutsal kitablardan folklara keçən qissələrdən ən çox bilinəni Nuhun tufanıdır. F.Brattona görə həmənlə həmənlə bütün mifologiyalar tufan hadisəsini Tövratdan almışlardır¹²³. Bu qənaət təbii ki, doğru deyildir. Tufan qissəsinin Kitab-ı Müqəddəsin yazılmasından öncə Sumer ölkəsində bilinməsi, Tövrat və İncillərdən xəbərsiz, Amerika yerlilərində, Yaponiyada və Afrikada mövcudluğunu iqtibas nəzəriyyəsi ilə açıqlamaq mümkün deyildir. Çünki bu oxşarlığın səbəbi ilahi mənşənin eyni olmasına görədir. Hər xalqa göndərilən elçilərin tufan əhvalatını örnək kimi anlatması, bu anlatılanların mifik təfəkkürü formalaşdırması, daha sonra folklorik örtüyə

¹²³ Bratton Fred Gladstone. Yakın Doğu Mitolojisi. Çeviren N.Muallimoğlu. İstanbul, 1995, s.21

bürünməsi onu bəşəri bir mövzuya çevirmişdir. Əgər mifologiyalar tufan hadisəsini Kitab-ı Müqəddəsdən alsaydılar qur-tarıcının adı, tufanın yeri eyni olardı. Tufan arxetipinin fərqli-liyi bu mövzunun hər xalqda müstəqil olaraq ortaya çıxdığını göstərir. Belə ki, ən azından Kitab-ı Müqəddəsin, digər mifo-logiyaların və Qurandakı eyni adlı qissənin qaynağı olmaya-cağı bir çox elmi dəlillərlə də isbat edilir, çünki Əhdi-ətiqdə tarix bilgisi ön plana çıxarılmış, yer və zaman haqqında dəqiq məlumat verilməyə çalışılmışdır. Bu özəllik Kitab-ı Müqəd-dəsin digər qissələri üçün də xarakterikdir. Belə ki, Tövratda gedən qissələrdə tarix, yer, şəxs adları kimi ünsürlərin bütün incəlikləri ilə verilməsi və hətta heç bir tarixi təfərrüatın göz-dən qaçırılmaması şərtir¹²⁴. Ona görə də Hz.Nuh və tufan ha-disəsinin təhkiyəsində ən kiçik məsələlərə də önəm verilmək-də, Nuhun gəmini necə düzəltdiyi bütün detalları ilə təqdim edilməkdədir. Ardınca tufan zamanı və tufandan sonra ortaya çıxan problemlər və nəhayət, Nuh peyğəmbərin üç oğlunun (Sam, Ham və Yafət) soyundan törəyən insanların siyahısı da verilmişdir (Təqvin 10/1-32).

Quran-i Kərimin qissələri oxuyanlara və dinləyənlərə ta-rix öyrətmək məqsədi ilə verilməmişdir. Quranın əsas məqsədi dərs vermək, ibrətli bir hadisəni göstərməklə insanları doğru yoldan çıxmamayağa səsləməkdir. Elə buna görədir ki, tufan qis-səsində gərəksiz tarixi faktlar, yer və şəxslər haqqında geniş bilgi verilməmiş, əsas mesajın çatdırılması üçün Nuh peyğəm-bərin təbliğindən, tufan hadisəsindən hissələr təqdim edilmiş-dir. İstər əski mədəniyyətlərdə, istər Tövrət və Quranda, istərsə də türk mifologiyasında tufan əfsanəsi dünyanın Mütləq bir güc tərəfindən idarə olunduğu mesajını verir. Bu mesaj Mu-səvilikdə, Xristianlıqda və Müsəlmanlıqda açıq formada, mo-noteist dinlərə qədərki mədəniyyətlərdə isə metaforik şəkildə

¹²⁴ Demir Şehmus. Mitoloji, Kur'ân Kıssaları, s.89

dir. Tufan hekayəti olmayan bir mifologiya demək olar ki, yoxdur. Miflərə görə insan nəsli çoğaldıqca onların günahlarının, Tanrıya/tanrılara üz çevirmələrinin cəzası olaraq göndərilən tufan yer üzünün suların altında qalmasına səbəb olmuşdur.

Bilimin yeni yeni ulaşmağa çalışdığı dünyanın, geniş mənədə kosmosun bir neçə mədəniyyət dövrəsi yaşadığı fikri esxatoloji aspektli tufan hadisəsində sadə bir hökm şəklində təqdim edilmişdir. Tufan miflərinin hamısında qeyd edilib edilməməsinə baxmayaraq xilas olanlar yalnız əxlaqlı, ədalətli, doğru yaşayanlardır. Dini kitablarda, xüsusən də Quranda bunlar Allahın yolundan çıxmayanlar, tövhid inancını daşıyanlar, göndərilən peyğəmbərlərə inananlar, dinlərə qədərki mədəniyyətlərdə doğruluğu həm də bilgəliyi ilə seçilənlərdir. **Bilgəlik də, peyğəmbərlik də yalnız əxlaqi dəyərlərə əməl edildiyi zaman qiymətlidir, yoxsa əlahiddə nə bilgəlik, nə peyğəmbərlik, nə qurtarıcılıq anlam kazanar. Esxatoloji kontekstli tufanla insanlıq yenilənmiş, daha neçə min illər varlığını davam etdirmək fürsəti qazanmışdır və Mütləq gücün imtanından layiq olanlar çıxa bilmişdir.** Dünya tufanının tarixiliyi, elmi faktlarla ispatı kimi məsələlər, yenilənən insanlığa verilən dərsin, çıxarılan nəticənin yanında mənasız sual kimi görünür.

Tufan mifi dünya xalqlarının mifologiyaları ilə müqayisədə bir çox elementlərin müştərək olduğu, tufanla verilən mesajın da bir-birinə yaxın olduğu görünməkdədir. Qutsalı ifadə etməsi baxımından tufan hadisəsi Mezopotamiya mifologiyasından başlayaraq dünyanın müxtəlif xalqlarında vardır. Bunu XIX-XX yüzillərin elmi araşdırmaları da təsdiqləyir. Bütün hallarda tufan qissəsinin fəlsəfi cövhəri esxatoloji düşüncələrə bağlanmış, türk mifologiyasında su ilə başlayan kosmik bütünün su ilə də sona çatacağı, dairənin qapanacağı düşüncəsi vurğulanmışdır. Folklorlaşan Hz.Nuh və tufan qissəsi yeni bir həyatın, yeni bir düzənin, yeni bir nəslin ortaya çıxmasının mesajıdır.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

İBRAHİMİ DİNLƏRİN ATASI HZ.İBRAHİM

3.1. İbrahimi dinlərə görə İbrahimin (Abram/Abraham) tarixi və dini kimliyi

Yəhudi dini qaynaqlarına baxılırsa e.ə. II minillikdə (təqribən e.ə.1813-1638) yaşadığına inanılan İbrahim Kitab-ı Müqəddəsə görə din böyüyü, yəhudilərin və peyğəmbərlərin atası, Qurana görə Allahdan vəhy alan peyğəmbərdir. Hətta Quran onu ulul-əzm peyğəmbərlərdən biri kimi təqdim edir. O, sadəcə peyğəmbər deyil, həm də vəlililik sifəti ilə digər peyğəmbərlərdən, hətta ulul-əzm peyğəmbərlərdən də seçilir və Hz.Məhəmmədin ulu atası hesab edilir. Hz.İbrahimin yaşadığı dövr haqqında tam məlumat yoxdur. Dini kitablara görə Mezopotamiya bölgəsində yaşadığı bilinən İbrahim İshaqla İsmailin atasıdır. İslam ənənəsində İshaq yəhudilərin, İsmail isə ərəblərin cəddi hesab edilir. Yəhudilər İsmaili də öz ataları adlandırır və onun ərəblərin atası olduğu fikrini qəbul etmirlər. Yəhudi dini inancına görə İbrahimin adı Tövrənin bəzi kitablarında Avram/Abram (Təqvin 11/26-17/4; Nehemya 9/7; I. Tarihlər 1/27), Əhdi-ətiqdə isə Avraham/Abraham kimi yazılmışdır. Avram/Abram “ulu ata” mənasına gəlirsə, Abraham “xalqların atası” mənasına gəlir. Əhdi-ətiqdə (Təqvin 11/26; Qalatyalılara məktub 3/7-9; Yaqubun məktubu 2/23) kitablarda İbrahimin xalqların atası olduğuna diqqət çəkilir.

Yəhudilər İbrahimə qan bağlılığı duyduqları halda, xristianlar ona iman bağı ilə bağlıdırlar. Müsəlman ərəblər də Hz.İbrahimi həm ulu ataları, həm də hanif dininin¹²⁵ iman babası kimi tanıyırlar.

¹²⁵ Sami dilləri üçün ortaq olan “hnr” kökündən olan bu söz ərəbcədən başqa, digər sami dillərində mənfi mənada işlədilmişdir. Ancaq Quranda bu kəlimə

İbrahim Nuhun nəslindən olan Terahın oğlu, Tanrının dostu, yəhudilərin atası və inanların lideridir. Tövratda onun nəsil şəcərəsi Nuh, Sam, Arpaqşad, Şelah, Eber, Pelek, Reu, Seruc, Nahor, Terah və Abram şəklində göstərilir (Təqvin 11/10-26; I. Tarihələr, 1/24-27). “Yetmiş yaşından sonra Terahın Avram, Nahor və Haran adlı oğulları oldu. Terahın nəslə belədir: Terah Avram, Nahor və Haranın atası idi. Haranın Lut adlı bir oğlu oldu. Haran atası Terahın sağlığında, anadan olduğu ölkədə, keldanilərin Ur şəhərində öldü. Avramla Nahor hər ikisi evləndilər. Avramın arvadının adı Saray, Nahorun arvadının adı Milkaydı. Milka, Yiskanın atası Haranın qızı idi. Saray qısırdı, uşağı olmurdu. Terah oğlu Avramı, Haranın oğlu olan nəvəsi Lutu və Avramın arvadını - gəlini Sarayı yanına alıb Kənan ölkəsinə getmək üçün keldanilərin Ur şəhərindən ayrıldı. Harrana gedib oraya yerləşdilər. Terah iki yüz beş il yaşadıqdan sonra Harranda öldü” (Təqvin 11/26-32). Quranda isə İbrahimin atasının adı Azərdir və onun bütperəst olduğu bildirilməkdədir: “(Ya Rəsulum) Xatırla ki, bir zaman İbrahim, atası Azərə demişdi: “Sən bütləri tanrıları qəbul edirsən? Mən səni və sənin tayfanı açıq-aydın zəlalət içində görürəm!” (Ənam 6/74). Buna baxmayaraq Kitab-ı Müqəddəs təsiri ilə İslam alimləri onun nəsil şəcərəsindən danışarkən atasının adını Tarih (Terah) olaraq göstərirlər və soyağacını Tövratə yaxın bir şəkildə təqdim edirlər.

Yenə Yəhudi dini ənənəsinə görə Avram 75 yaşında ikən Tanrının əmri ilə Ur şəhərindən Kənan ölkəsinə¹²⁶ gələ-

insanın yalnız bir olan Allahın yoluna təslim olması mənasındadır. Qurana görə tək Tanrı inancında olan bütün insanlara hanif deyilirdi. Ümumi qənaətə görə hanif dininə inanlar İbrahim peyğəmbərin yolundan gedənlərdir.

¹²⁶ Kənan (ibranicə Kənaan) ibranilərin Ürdün çayının qərbində yerləşən qədim Fələstin torpaqlarına verdikləri ad. Kənan diyarına indiki İsrail, Fələstin və Livan əraziləri və İordaniya, Misir və Suriyanın sahil əraziləri daxildir. İbrahimi dinlərə görə bu bölgə İsrailoğullarına vəd edilmiş torpaqlardır. İndiki

rək burada yaşamışdır. Ancaq Kənanada qıtlıq çıxdığına görə oradan Misirə göçmüşdür. Misirdə çoxlu sərvət əldə edərək yenidən Kənana qayıtmışdır. Yəhidi dini əfsanələrinə görə həm qardaşı oğlu Lutun, həm də özünün heyvanlarının həddən artıq çox olduğuna görə bir-birilərindən ayrılmalı oldular. Lut Sodom və Qomora, İbrahim isə əks istiqamətə getdi.

Hz.İbrahimplə bağlı Tövrət bilgiləri Yahvist, Elohist və Ruhban¹²⁷ mətnlərinə dayanır. Yahvist mətn e.ə. 950-ci ildə,

yəhudilərin ataları Kənan diyarına e.ə. 1500 ilə 1000 illəri arasında gəlmişlər. Quranda Kənan adı keçməz, ancaq İsrailoğulları üçün qutsal torpaqdan bəhs edilir. Kənan ölkəsində yaşayanların dili olan Kənanca qərb sami dilləri ailəsinə çox yaxın bir dildir. Kənan xalqı Əhdi-ətiq və Tanah, Mezopotamiya və Qədim Misir mətnlərində xatırlanır.

¹²⁷ Yahvist (və ya Yehovist, Yahwist, Jahwist) və ya qısaca olaraq J, sənədli fərziyyəyə görə Tövrəti meydana gətirən dörd əsas mənbədən biridir. Təqvinin yarısını, Çıxışın ilk yarısını və Sayıların bəzi hissələrini təşkil edən mənbələrin ən qədimidir. J-də Tanrı bir humanoid kimi təsvir olunur və adı Yahwehdir (Yehova); Yahuda Krallığına və bu krallıqdakı insanların tarixinə xüsusi maraq göstərir. Hesab olunur ki, J eramızdan əvvəl 950-ci ildə tərtib edilmiş və eramızdan əvvəl 400-cü ildə Tövrətlə birləşdirilmişdir. Mənbədə, Tanrının adı YHWH olaraq xatırlanır, bu ad Yehovanın ən əski ismidir. Kitab-ı Müqəddəsə bu ad üçün "Rəbb" sözündən istifadə olunur. YHWH sözündə işlədilən "w" səsi bu günkü müasir ibrani (ivrit) dilində istifadə edilmir. Elohist (E) Tövrətin sənədli hipotezdə xatırlanan dörd qaynaq əsərindən biridir. Bu mənbənin adı Tanrı üçün istifadə olunan Elohim teonimindən gəlir. Burada Tanrı Yahvist (J) mənbəyi ilə müqayisədə daha az humanoiddir. Elohist (E) e.ə. 850-ci illərdə şimali İsraildə tərtib edildikdə, Yahvist qaynaqla birləşdirildi. E.ə. 750-ci illərdə bu iki qaynaq və e.ə. 400-cü illərdəki Ruhbani qaynaq Tövrətin son formasının yaranmasına səbəb oldu. Nəzəriyyəyə görə, E qədim İsrailin, buradakı qəbilələrin (Dan, Naftali, Qad, Aşer, İssakar, Zebulun, Efraim, Menaşe, Benyamin) və Levililərin hekayələrini toplayıb tərtib etməklə meydana gəlmişdir. Xüsusilə, İsrail krallarının çıxdığı Efraim qəbiləsinin əhəmiyyəti vurğulanır. Ruhbani qaynaq (P) (və ya Ruhbani mətn), sənədli fərziyyəyə görə, Tövrəti meydana gətirən dörd mənbədən biri olub qaynaqların sonuncusudur və Harun keşişlərinin məhsuludur. Burada kahinlərin xüsusiyyətləri, sayları və nəsil şəcərələri haqqında ətraflı məlumat verilir. Babil sürgünü və sonrakı vəziyyəti (e.ə. 550-400) izah etdiyinə görə Tövrətin e.ə. 400-cü illərdə tərtib edildiyi düşünülür. Sənədli fərziyyəyə görə P-in İsrailin İkinci Krallığının süqutundan sonra yazılmışdır.

Elohist mətn e.ə. VIII yüzildə, Ruhban mətni isə e.ə. 400-cü illərdə yazılmışdır. Tövratda Hz.İbrahimlə bağlı bilgilərin Babil əsarəti dövrünə aid rəvayətlər olduğu, əsarətdən sonrakı dövrdə Ruhban mətnini yazanların buna bəzi əlavələr etdiyi, şərq kralları ilə əlaqəli Təqvinin 14-cü babındakı bilgilərin isə çox daha sonra Helenistik dövrdə əlavə edildiyi fikri irəli sürülməkdədir¹²⁸.

Yenə Tövrata görə Hz.İbrahimə ilk vəhy Ur şəhərində gəlmişdir. Burada tanrıların ən böyüyü hesab edilən Sin adına inşa edilmiş bir çox məbəd vardı. Sin kultu Babilistanda da geniş yayılmışdı. “Çayın (Fərat) o biri sahilində yaşayan” İbrahimin atası da bütprəstdi” (Yeşu 24/2). Belə bir zamanda Allah İbrahimi seçmiş; ona böyük millət olacağı, mübarək olacağı, adının böyük olacağı, yer üzünün bütün xalqlarının onunla mübarək olacağı müjdəsini vermişdir (Təqvin 12/1-3; 18/18). Yenə Tövrata görə ona və nəslinə miras olaraq verilən ölkəyə getməsi əmr edilmişdir (Təqvin 15/7; Rəsulların işləri 7/2-3)¹²⁹. Tövratin Təqvin kitabında onun Kənan ölkəsinə gəlişi aşağıdakı şəkildə nəql edilir: “Rəbb Avrama, “Ölkəni, qohumlarını, ata evini burax, sənə göstərəcəyim ölkəyə get” dedi, “Səni böyük bir millət edərəm, Sənə xeyir verəcək, səni məşhur edəcəyəm. Bərəkət mənbəyi olacaqsan. Sənə xeyir-dua verənlərə xeyir-dua verəcək, sənə lənət oxuyanlara lənət edəcəyəm. Yer üzündəki bütün xalqlar sənin vasitənlə xeyir-dua alacaqdır.” Avram Rəbbin əmr etdiyi kimi yola düşdü. Lut da onunla getdi. Avram Harrandan çıxanda yetmiş beş yaşında idi. Arvadı Sarayı, qardaşı oğlu Lutu, Harranda qazandıqları mallarını, xidmətçilərini yanına alıb Kənan ölkəsinə getdilər.

(<https://tr.wikipedia.org/wiki/Yahvist>; <https://tr.wikipedia.org/wiki/Elohist>;
https://www.wikiwand.com/tr/Ruhbani_kaynak)

¹²⁸ Harman Ömer Faruk. “İbrahim”, TDV İslam Ansiklopedisi Cilt 21. İstanbul, 2000, s.266

¹²⁹ Harman Ömer Faruk. “İbrahim”, s.266

Oraya çatdılar. Avram ölkə daxilində Şəkəmdəki More meşəsinə qədər getdi. Kənanlılar o günlərdə orada yaşayırdılar. Rəbb Avrama göründü və dedi: “Bu torpağı sənin nəslinə verəcəyəm”. Avram orada görünən Rəbbə bir qurbangah düzəltdi. Oradan Betelin şərqindəki dağlıq bölgəyə getdi. Çadırını qərbdə Beytel ilə şərqdəki Ay şəhəri arasında qurdu. Orada Rəbbə bir qurbangah düzəltdi və Rəbbi çağırdı” (Təqvin 12/1-8).

Hə.İbrahimin Tanrı ilə dialoqu məsələsi fərqli baxışların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu məsələ ilə bağlı E.Frommun fikirləri də önəmlidir. “Fromma görə Nuh zamanında əsası qoyulan və İbrahimin dialoquyla ümumbəşəriyyət qazanan Tanrı ilə müqavilə bağlama nəticəsində əldə edilən azadlıq, insanın mərhələ-mərhələ Tanrı olmağa yaxınlaşdığını göstərir. Belə ki, bu ikinci dövrdə Tanrı mütləqlikdən, monarxist bir quruluşa çevrilir və bununla da onun mütləq qanun yaratması sona çatır. Buna görə də Tanrının sonsuz azadlığı azaldıqca insanın azadlıq və müstəqillik sahəsi daha da genişlənir. Fromm bu vəziyyəti Tanrı anlayışının dönüşən mənası baxımından da qiymətləndirir və bu konsepsiyanın azalma deyil, inkişaf edən və mükəmməlləşən bir məna və funksiya yaratmağa başladığını bildirir.

İbrahim-Tanrı dialoqu və razılığı nəticəsində Tanrı təkamül keçirərək təməl dəyişmələrə məruz qaldı. Bu dəyişiklikdə ən vacib məqam Tanrının ədalət prinsipləri ilə tamamlanmasıdır. Fromma görə, İbrahimin bu dialoqu ilə birlikdə Əhdi-ətiqə və Əhdi-cədidə Tanrının ədalət və sevgi ilə qurulduğu və insanın əsirliyin uzun sürməyəcəyi və Tanrıdan azadlığa gədən yolun açıldığını izah edən motivlər girdi”¹³⁰.

Adına nisbətə İbrahimi dinlər adlandırılan İslamın, Müsəviliyin, Xristianlığın atası kimi qəbul edilən Hə.İbrahim hər üç monotesit dində haqqında ən çox danışılan, qissəsi olan peyğəmbər və ya din böyüyüdür. Əhdi-ətiqdə İbrahimin arvadları,

¹³⁰ Karacoşkun Mustafə Doğan. “Fromm’un Hümanistik Psixoloji Kuramı, s.94

uşaqları, nəslə, hardan gəlib haraya getdiyi ətraflıca xronoloji ardıcılıqla təqdim edilir. Quranda Hz.İbrahimin adı altmış doqquz yerdə zikr edilir ki, bu bilgilərdən bir çoxu da Əhdi-ətiqdə verilən məlumatlarla eynidir, ancaq Quranda İbrahimin həyat hekayəsi, informasiya verməklə deyil, ibrət vermək məqsədi ilə təhkiyə edilir. Məsələn, Tövratda İbrahimin Sara və Həcərlə evliliyi və bu evlilikdən olan uşaqları haqqında deyilir:

“Həyat yoldaşı Saray, Avrama uşaq verə bilmədi. Sarayın da Həcər adlı Misirli bir kənizi vardı. Saray, Avrama dedi: “Rəbb mənim uşaq doğmamın qarşısını aldı”. “Xahiş edirəm, mənim kənizimlə yat. Bəlkə bu şəkildə övlad sahibi ola bilərəm”. Avram Sarayın sözlərini dinlədi. Saray, Misirli kənizi Həcəri əri Avrama verdi. Bu, Avram Kənanada on il yaşadıqdan sonra baş verdi. Avram Həcər ilə yatdı, Həcər hamilə oldu. Həcər hamilə olduğunu biləndə xanımına yuxarıdan aşağı baxmağa başladı. Saray, Avrama dedi: “Bu haqsızlıq sənə görə baş verdi! Kənizimi sənə qucağına qoydum. Hamilə olduğunu biləndə mənə yuxarıdan aşağı baxmağa başladı. Qoy Rəbb sənənlə mənim aramda qərar versin”. Avram: “Sənənin kənizini sənənlə ələndədir” dedi: “Nəyi uyğun görürsən onu da et”. Belə olduqda Saray kənizinə qarşı sərt davranmağa başladı. Həcər ondan qaçdı. Rəbbin mələyi Həcəri səhrada, Şuraya gedən yolda, bulağın başında tapdı. Ona dedi: “Sarayın kənizi Həcər, haradan gəlib hara gedirsən?” deyər soruşdu. Həcər “Xanımım Saraydan qaçıram” cavabını verdi. Rəbbin mələyi dedi: “Xanımının yanına qayıt və ona tabe ol”. Bax, hamiləsən, bir oğlun olacaq, Adını İsmail qoyacaqsan. Çünki Rəbb sıxıntı içində olduğun zaman etdiyin yalvarışları eşitdi. Oğlun vəhşi eşşək kimi bir insan olacaq. Hər kəsə qarşı olacaq və hamı ona qarşı olacaq. Bütün qardaşları ilə mübahisə içində yaşayacaq. Həcər, “Doğrudan da məni görənlər Allahı gördümmü?” Onunla danışan Rəbbi “El-Roi” adlandırdı. Buna görə Kədəş ilə Beret

arasındaki quyu Beer-Lahay-Roi adlandı. Həcər Avrama bir oğlan doğdu. Abram oğlana İsmail adını verdi. İsmail doğulanda Avram səksən altı yaşında idi” (Təqvin 16/1-16).

Bundan sonrakı hadisələri Tövrət belə nəql edir ki, İbrahim 86 yaşındaykən ikinci arvaı Həcərdən ilk oğlu İsmail doğdu. Daha sonra İbrahim 100, Saray 90 yaşında olarkən ikinci oğlu İshaq anadan oldu (Təqvin 17/17-27). Sonra İbrahim Sarayın israrı üzərinə Həcəri və oğlu İsmaili Parana göndərdi. Tövrata görə Paran Sina dağıdır. Buradan da görüldüyü kimi İsmail Sina yəhudilərinin atasıdır.

Eyni qissə Quranda məqsədə uyğun olaraq müxtəlif yerlərdə qısa xatırlatmalar şəklində verilmişdir. İbrahimin Həcərlə evlənməsinə toxunmadan onun oğlu olması qissəsi belədir: “Biz də ona həlim xasiyyətli bir oğlan uşağı olacağını müjdə verdik. O, yüyürüb qaçmaq (atasına kömək edə bilmək) çağına (on üç yaşına) çatdıqda (İbrahim) dedi: “Oğlum! Yuxuda gördüm ki, səni qurban kəsirəm. Bax gör (bu barədə) nə fikirləşirsən!” O dedi: “Atacan! Sənə nə əmr olunursa, onu da et. İnşallah, mənim səbirlilərdən olduğumu görəcəksən!” (Saffat 37/101-102). Ümumilikdə Quranda Hz.İbrahimin ağıl yolu ilə Allahın (cc) varlığını və birliyini anlaması, bütləri qırmaqla bütperəstlərə qarşı müharibə etməsi, oda atılması, Hz.İsmail-lə, İshaqın doğulması, oğlunu Allaha qurban verməklə sınağa çəkilməsi, Həcərin oğlu ilə Hicaza getməsi, orada zəməzəm suyunu tapması və s. kimi qissələri vardır.

Hz.İbrahim Yəhudi dini ənənəsində çox önəmli bir yerə sahibdir. Hətta Yəhudi dini mətnlərində Yahve “İbrahimin Tanrısı” adlandırılır (bax. Çıxış 3/6, 15, 16; 4/5; Ester 13/15; 14/18; Məzmur 46/10). Yəhudilər Rəbbin Kənan ölkəsini İbrahimə vəd etməsini müxtəlif yerlərdə və ayrı-ayrı peyğəmbərlərin (Musa, Yeşu, İlya, Davud, Nehemya) adları ilə xatır-

latmaları şəklində dəfələrlə vurğulayırlar (Çıxış 2/24; 6/3, 8; 32/13; Təsniyə 34/4; Sayılar 32/11).

Bununla bərabər Quranda Kitab-ı Müqəddəsdə olmayan bəzi məlumatlar da vardır. Məsələn, “(Ya Rəsulum!) Yadına sal ki, Biz evi (Kəbəni) insanlar üçün savab (ziyarətgah) və əmin-amanlıq yeri etdik. “İbrahimin durduğu yeri (özünü) namazgah edin!” - (dedik). İbrahimə və İsmailə də: “Evimi (Kəbəni) təvaf edənlər, orada qalıb həmişə ibadətdə olanlar, rüku və səcdə ilə namaz qılanlar üçün (bütldən) təmizləyin! – deyə tövsiyə etdik. Yadına sal ki, İbrahim: “Ey Rəbbim, buranı bələdan asudə (uzaq) bir şəhər et, əhalisindən Allaha və axirət gününə inananlara cürbəcür meyvələrdən ruzi ver!” – deyə dua etdikdə, O (Allah): “Kafir olanlara da bir qədər (ömürləri boyu) ruzi verərəm, lakin sonra da cəhənnəm əzabına düşər edərəm. Amma ora (cəhənnəm) nə fəna bir yerdir!” – deyə buyurdu. Onu da yadına sal ki, İbrahim və İsmail evin (Kəbənin) bünövrəsini ucaldıqları zaman: “Ey Rəbbimiz! (Bu xeyirli işi) bizdən qəbul et, Sən, doğrudan da, (hər şeyi) eşidənsən, bilənsən!” - deyə dua etdilər” (Bəqərə 2/125-127).

Kitab-ı Müqəddəsdən fərqli olaraq Quranda Cənab Allah nə İbrahimə, nə Yaquba, nə də Musaya torpaq vəd etməmişdir. Bu da yəhudilərin etnik dininin ortaya qoyduğu seçilmişlik ideyasına xidmət edən dəlilin doğru olmadığını göstərir. Nəzərə alsaq ki, Tövrat bir neçə dəfə yazılmış, redaktə olunmuş, fərqli mənbələr əsasında formalaşdırılmışdır, o zaman **vəd olunan torpaq və seçilmiş xalq sindromunun fikir mərkəzinin ilahi mesaj deyil, etnik kökə bağlı olduğu aydın olar.** Quranın Hz.İbrahimə özəl bir yer ayırması yəhudilərin patriarxı olduğuna, Allahla müqavilə bağladığına görə deyil, Haqq dinə sonuna qədər sadıq qalmasına görədir.

Buna baxmayaraq yəhudilər tarixlərini də, dini inanclarını da, milli kimliklərini də İbrahim mərkəzli bir kult üzərin-

də qurmuşlardır. “İsrailoğullarının tarixi Tövrata görə e.ə. 1750-ci illərdən başlayır. Tövratin yaradılışa aid olan ilk kitabı Yaradılış/Təqvinə görə, yəhudi qəbiləsinin başlanğıcı ibranlıqlardır və Yəhudi dininin kurucusu da İbrahim (Abraham və ya Abram) dir. Quzey sami qəbilələrinin atası sayılan və Hz.İbrahimin soyundan gəldiyi qəbul edilən ibranlıqlar, özlərini “Tanrının seçilmiş xalqı” kimi təqdim etmişlərdir. Bu xalqın inancına görə Tanrı Hz.İbrahimin şəxsində İsrailoğulları ilə gerçəkləşdirdiyi müqavilə ilə onları yalnız özünə sitayiş etməklə vəzifələndirmiş, Hz.İbrahimi ilahi həqiqətləri dünyanın bütün xalqları arasında yayması üçün seçmişdir (Təqvin 17). Bu anlayış Yəhudiliyin sadəcə bu xalqa aid bir din olma özəlliyinə inanaraq varlığını sürdürmüşdür”¹³¹.

Quranda Hz.İbrahimin ailəsi Allahın seçdiyi və üstünlük verdiyi ailədir. “Allah Adəmi, Nuhu, İbrahim övladını və İmran ailəsini aləmlər üzərində seçilmiş (üstün) etdi” (Ali İmran 3/33). deyilir. İmranın ailəsi dedikdə arvadı, qızı Məryəm və nəvəsi Hz.İsa nəzərdə tutulur. İbrahimin ailəsi isə daha genişdir. Arvadı Sara və Həcər, oğlanları İsmail və İshaq və təbii ki, bu ikisindən törəyən peyğəmbərlər. “(Ya Rəsulum) Xatırla ki, bir zaman İbrahim atası Azərə demişdi: “Sən bütlləri tanrıların qəbul edirsən? Mən səni və sənin tayfanı açıq-aydın zəlalət içində görürəm!” Beləcə, İbrahime göylərin və yerin mülkünü (səltənətini, oradakı qəribəlikləri və gözəllikləri, onların Allah qüdrəti ilə yaradılmasını) göstərdik ki, tam qənaətlə inananlardan olsun! Gecə qaranlığı (onu) bürüdükdə o, bir ulduz görüb: “Bu mənim Rəbbimdir!” dedi. (Ulduz) batdıqda isə: “Mən batanları sevmirəm”, söylədi. (Sonra) doğan ayı görüb: “Bu mənim Rəbbimdir!” - dedi. (Ay) batdıqda isə: “Doğrudan

¹³¹ Kızıloğlu Sedat. “İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi”, Sosyal Bilimler. 2012, Cilt 2, Sayı 1 (Ocak 2012), s.37

da, əgər Rəbbim məni doğru yola yönəltməsəydi, mən zəlalətə düşənlərdən olardım”, - söylədi. (Daha sonra) doğan günəşi görüb: “Bu mənim Rəbbimdir, bu, daha böyükdür!” – dedi. (Günəş) batdıqda isə dedi: “Ey camaatım, mən, həqiqətən, sizin Allaha şərikinizdən (bütəldən, səma cislərindən) uzağam! Mən, həqiqətən, batıldən haqqa tapınaraq (dönərək) üzümü göyləri və yeri yaradana çevirdim. Mən (Allaha) şərikinizdən deyiləm!” Tayfası onunla (İbrahimlə) mübahisəyə girdi. (İbrahim) dedi: “Allah məni doğru yola saldığı halda, siz Onun barəsində mənimlə mübahisə edirsiniz? Rəbbimin istədiyi hər hansı bir şey (bəla, müsibət) istisna olmaqla, mən sizin Ona şərikinizdən qoşduğunuz bütəldən qorxmuram. Rəbbim hər şeyi elmlə ehtiva etmişdir. Məgər düşünüb ibrət almırsınız? Allahın sizə (ibadət edilməsi barədə) heç bir dəlil endirmədiyi bütəli Ona şərikinizdən qorxmadığınız halda, mən niyə sizin şərikinizdən qorxmalıyam? Əgər bilirsinizsə, (deyin görək) bu iki dəstədən hansı (qiyamət əzabından) əmin olmağa daha layiqdir?” (Ənam 6/74-81). **Quranda zikr edilən imana dayanan belə bir üstünlük konsepti Kitab-ı Müqəddəsdə yoxdur. Oradakı üstünlük bir dini-milliyə əsaslanan üstünlük sindiromudur.**

Bu sürənin sonrakı ayələrində Allahın hidayətə ulaşırdığı peyğəmbərin adları çəkilir ki, anlaşıldığı qədəriylə bunlar ikinci Adəm hesab edilən Hz.Nuh ailəsindən olanlardır: “Biz İshaqı və Yaqubu ona əta etdik. Onların hər birini hidayətə (peyğəmbərliyə) çatdırdıq. Bundan əvvəl Nuhu və onun nəslindən olan Davudu, Süleymanı, Əyyubu, Yusufu, Musanı və Harunu da hidayətə qovuşdurmuşduq. Biz yaxşı iş görənləri belə mükafatlandırırıq. Zəkəriyyəni, Yəhyanı, İsanı, İlyası da (hidayətə çatdırdıq). Onların hamısı əməli salehlərdən idi. Biz, həmçinin İsmaili, Əlyəsəi, Yunisi və Lutunu da (hidayətə qovuşdurduq) və onları aləmlərdən üstün tutduq. Biz onların atalarından,

nəsillərindən və qardaşlarından da (bir qismini hidayətə çatdırdıq), onları seçdik və düz yola yönəlttik” (Ənam 6/84-87).

Ənbiya surəsinin bu ayələrindən anlaşıldığı üzərə Allahın (cc) elçilərinin hər biri seçilmişdir, biri digərindən üstün deyildir, hər birinin əsas vəzifəsi insanları hidayətə çağırmaq, Allahın mütləq birliyini təbliğ etməkdir. Folklorlaşan peyğəmbər qissələri də bunu göstərməkdədir.

3.2. İbrahimin Fərqli Bir Tarixi Kimliyi

Kitab-ı Müqəddəs tədqiqatçıları Nuh tufanının, kosmonik mifin, Adəm və Həvva qissəsinin kökünü Misirdə, Mezopotamiyada, konkret olaraq Sümer-Akkad miflərində axtarırlar. Ancaq İbrahimlə bağlı məlumatların qaynağını bu dəfə uzaq bir ölkəyə - Hindistana bağlayanlar da vardır. Bu tədqiqatçılar İbrahimlə, yəni Abrahamla hind tanrısı Brahma arasında bir bağ qururlar. Bu araşdırmalara görə İbranilər Hindistandan qərbə köç etmiş bir tayfa olub kahinləri özləri ilə Brahma adını və ya ünvanını da gətirmişdir¹³². Bəzi araşdırmaçılar yəhudilərin Hindistandan çıxdıqlarını və Avraham adının da Brahma sözünün yanlış tələffüzü olduğunu yazırlar. Buradan da Brahma ilə Avrahamın eyni ad olduğu qənaətinə gəlirlər. Çünki kəşmir dilində “Ab” və ya “Ap” ata, “Raham” ilahi mərhəmət mənasına gəlir. Yəni Ab-Raham ilahi mərhəmətin atası deməkdir. Başqa bir nəzəriyyəyə görə politeizmə, yəni Brahm-Aryan kultuna qarşı çıxan bir rahibin “A-Brahm” (qeyri-Brahman) adlandırılması ilə Avraham/Abraham adı ortaya çıxmışdır. Ayrıca Abraham bəzi qaynaqlara görə bir Brahma rahibiydi, bəlkə də Abu-Rahmu (Adəm və Həvva) kultunun

¹³² <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0brahim> Cemvakfi.org; <http://www.ihsaneliacik.com/2012/07/ramazan-kelimelerinin-dunyasi.html>; <http://www.hermetics.org/Abraham.htm>

qurucusuydu və tək Tanrı dinini Yaxın Şərqlə daşıyırdı. İbrahimin özü və arvadı Saray əsl yurdları olan Hindistanda ilahlaşdırılmışdı, Yəhudilikdə isə insan olaraq ortaya çıxmışdı¹³³.

Sadəcə İbrahimin deyil, yəhudilərin də Hindistandan gəlmə olduqları haqqında çoxlu araşdırmalar vardır ki, bunlardan biri də Gene Matlockun İbrahimlə, yəhudilərlə bağlı məqalə və kitablarıdır. İbrahim-Brahma əlaqəsini təsdiqləyəcək “İbrahim kimdir” adlı bir məqaləsində tarixi qaynaqlara əsaslanan müəllif belə deyir: “Yəhudilərin Tarixi” kitabında yəhudi tarixçi və ilahiyatçı Flavius Josephus (e.ə. 37-100), yunanlı filosof Aristonun “...bu yəhudilər hind filosoflarından gəlmədirlər, hindlilər onlara kalani deyirdilər” (Kitap 1/22). Solili Clearchus isə belə yazmışdır, “Yəhudilərin mənşəyi hind filosoflarına bağlıdır. Filosoflara Hindistanda “kalanilər”, Suriyada isə “yəhudilər” deyilir. Onların paytaxtına çox çətin tələffüz edilən “Jerusalem” (Qüds) deyilir. Godfrey Higgins “Anacalysis” adlı kitabında (Cilt I, s.400) belə yazır: “Seleucus Nicator tərəfindən İsadan üç yüz il öncə Hindistana göndərilən və yazdıqları gün keçdikcə doğrulanan Megasthenes belə deyir: yəhudilər kalani adında bir hind tayfası və ya məzhəbidir...”. Voltaire də İbrahimin Brahma rahiblərindən biri olduğunu yazmışdır¹³⁴.

Ancaq zamanla bu Avram/Abraham Brahma əlaqəsi zəifləmiş və iki ayrı obraz ortaya çıxmışdır¹³⁵. Təbii ki, burada sadəcə bənzərliklərə istinad edilərək İbrahimlə Brahma arasında sələf-xələf əlaqəsi qurulmağa çalışılmamış, həmçinin İbrahim və Brahmanın arvadlarının adları, İsmailin, İsakın adları, hətta Həcərin adı və İbrahimlə Brahmanın hər ikisinin də “xal-

¹³³ <http://www.hermetics.org/Abraham.html>

¹³⁴ Matlock Gene D. “Hz. İbrahim (Abraham) Kimdi?” Tercüme: K. Mene-mencioğlu, <http://www.hermetics.org/Abraham.html>

¹³⁵ Gökdemir Orhan. Din ve Devrim. İstanbul: Destek Yayınları, 2010, s.76

qın atası” olduğu arasında əlaqə qurulmuşdur. Brahmanın dörd qollu mifik bir quşdan minik heyvanı kimi istifadə etməsi, İbrahimin də bir quşu dörd yerə bölüb dörd bir tərəfdəki təpələrə qoyması və çağıranda quşun parçalarının bir bütöv olub dirilməsi və s. kimi bir çox oxşarlıqlar vardır. Digər tərəfdən İbrahimin Harranlı olması və Harranın da önəmli bir Sin (Ay) kultu mərkəzi olması, yəhudilərin də çox öncələr Sin kultuna tapınmaları İbrahim haqqındakı bir çox əhvalatların Harranlı və Sin kultu ilə bağlı olduğunu göstərir¹³⁶. Qısacası, **Orta və Yaxın Şərqə axın-axın köç etdiklərinə inanılan Hinduizm dini mənsublarının Brahma adı, sami dillərində Abraham şəklinə düşmüşdür**, fikri heç də əsassız kimi görünmür.

G.Matlock İbrahimin və xalqı olan yəhudilərin Hindistanı tərk etmələrini təbii fəlakətə bağlayır. Təxminən e.ə. 1900-cü ildə Hindistanın şimalında güclü yağış və zəlzələ baş verdikdə və hətta İnduz və Saraisvati çayları istiqamətlərini dəyişdirdikdən sonra Brahm dini bəzi hind qrupları tərəfindən Yaxın Şərqə köçürüldü. Klassik coğrafiyaşünas Strabon, Şimali Qərbi Hindistanın tərk edilməsinin çox böyük bir hadisə olduğunu yazır: “Aritobolus, Hindistana konkret bir missiya üçün göndərildiyi zaman, Hind çayı yatağını dəyişdirdiyinə görə mindən çox şəhərin kəndləri ilə birlikdə boşaldıldığını gördü” (Strabon, Coğrafiya, XV.I.19.)¹³⁷. Bundan sonra Brahma dini Orta və Yaxın Şərqə yayıldı. Hətta Misirdə, Yunanıstanda hind qruplarının görünməsi də e.ə.1900-cü illərdə olmuş zəlzələ, subasma və arxasınca gələn quraqlıq nəticəsində baş vermişdir. Hind fəlsəfi dini də Yunan mifologiyasının formalaşmasında birinci dərəcəli qaynaq rolunu oynamışdır¹³⁸.

¹³⁶<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/milel/article/viewFile/5000075943/5000071938>

¹³⁷ Matlock Gene D. “Hz. İbrahim (Abraham) Kimdi?” Tercüme: K. Mene-mencioğlu

¹³⁸ Pococke Edward. India in Greece or, Truth in mythology. London: Published by John J. Griffin and CO, 1852, s.28

G. Matlock daha da irəli gedərək Mezopotamiya yer və kavim adlarının da Hindistan mənşəli olduğunu bildirir. O, belə yazır: “Bactria (qədim Əfqanıstanın bir bölgəsi), bundan başqa Ur-Jaquda olaraq bilinən Juhuda və ya Jaquda adında bir yəhudi prototip ölkəsinin yeri idi. Ur (Türkcədə yurd) “ölkə və ya kənd” mənasına gəlir. Belə ki, Tövrət Abrahamın “Keldanilərin Ur”undan gəldiyini yazmaqla doğrusunu yazmışdır. “Keldani” və ya daha doğrusu Kaul-Deva (Qutsal Kaul) etnik bir qrupun adı deyil, Əfqanıstan, Pakistan və Kəşmirdə olan hind Brahman bir rahip sinifinin adı idi”¹³⁹.

Sadəcə bunlarla da məsələ bitmir. Brahma İbrahim (Avraham) dil yaxınlığı ilə həm də Hinduizm ilə Yəhudilik arasında da uzak bir bağlantı olduğunu göstərir. Fərq Brahmanın tanrı adı olması Abrahamın isə insan olmasındadır. Abraham yəhudilərin atasıdırsa, Brahma da ilk yaradılan varlıq olaraq bütün insanlığın babasıdır. Brahmanın arvadı Sarasvati idi və adı Saray/Sara adına bənzəyir və hər ikisi də ərlərinin həm bacıları, həm də arvadlarıdır. Sarasvati həm də bir çay adıdır və onun bir qolunun, adı Ghaggardır ki Yəhudi dini ənənəsində bu ad Saranın xidmətçisi Həcər adı ilə eynidir. **Hindistanda, Tibetdə və digər yerlərdə olan brahmanlar yəhudilər kimi özlərini “Tanrının seçilmiş insanları” adlandırırdılar.** Yəhudilər tarix yolçuluqlarına “rahiblərin krallığı” adı ilə başladılar (Çıxış 19/6). Eyni şəkildə brahmanlar da bir rahiblər icmasıdır. Yəhudilərin Şərqlə əlaqəsinə Kitab-ı Müqəddəsdə də işarə edilir. “İbrahim sağ ikən cariylərinin oğullarına hədiyyələr verdi və onları oğlu İshaqdan şərqlə, şərqlə ölkəsinə göndərdi” Təqvin 25/6. Bu faktları artırmaq da mümkündür¹⁴⁰. Ancaq önəmli olan Hindistanla Kənan, brahmanlarla, kalanilər/keldanilər yəhudilər arasındakı əlaqədir.

¹³⁹ Matlock Gene D. “Hz. İbrahim (Abraham) Kimdi?”

¹⁴⁰ <https://otvetus.com/est-li-svyaz-mezhdu-brahmoy-v-induizme-i-avraamom-v-avraamicheskoy-religii-188887>

Bundan başqa Hinduizmdə yaradılış tanrısı olan Brahma Vişna və Şiva ilə birlikdə Trimurti¹⁴¹ tanrılarında biridir. Brahma Trimurtinin üç tanrısından biri olsa da, onunla bağlı kult çox da geniş yayılmamışdır. Hindistanda Brahmaya həsr olunmuş cəmi bir neçə ibadətqah var, digər iki Trimurti – Vişna və Şiva tanrılarının məbədləri isə on minlərlədir. Hinduizm kitablarında Brahmanın aldığı lənətlər nəticəsində yer üzündə ibadətqahının son dərəcə məhdud olduğu barədə müxtəlif hekayələr verilmişdir. Hinduizmdə Brahmanizmdən fərqli olaraq Brahma baş tanrı hesab edilməz. Bu Brahmanın hind dini ənənəsindən uzaqlaşdırıldığını göstərir.

Hind Brahma mifologiyasında Sarai-Savati/Sarasvati Brahmanın bacısı və arvadıdır. Tövratda da Saray İbrahimin bacısı və arvadıdır. Bu qissə Təqvində belə nəql edilir: “İbrahim Mamredən Negevə göçərək Kadeş və Şur şəhərlərinin arasına yerləşdi. Sonra bir müddət Gerarda qaldı. Arvadı Saray üçün, “Bu qadın mənim bacımdır” dedi. Gerar Kralı Avimelek adam göndərərək Sarayı gətirdi. Ancaq gecə Tanrı ona yuxusunda görünərək, “Bu qadını aldığın üçün öləcəksən” dedi, “Çünkü o, evli bir qadındır.” Avimelek hələ Saraya toxunmamışdı. “Ya Rəb” dedi, “Günahsız bir ölkəni məhv edəcəksən? İbrahim özü mənə, “Bu qadın bacımdır” demədimi? Qadın da İbrahim üçün, “O qardaşımdır” dedi. Mən təmiz vicdanla, günahsız əllərimlə bunu etdim”. Tanrı, yuxuda ona, “Bunu təmiz vicdanla etdiyini bilirəm” deyər cavab verdi, “Mən də səni buna görə mənə qarşı günah işləməkdən çəkindirirəm, qadına toxunmana izn vermədim. İndi qadını ərinə ver. Çünki o bir peyğəmbərdir. Sənin üçün dua edər, ölməzsən. Ancaq qadını geri ver-

¹⁴¹ Trimurti Sanskritcə bir söz olub, mənası “üç üzvlü ilah” deməkdir. Hinduizmdə Brahma, Vişnu və Şivaya verilən addır. Bu termin üç ayrı funksiyası olan tək bir ilah mənasına gəlir. Çünki Hind mifologiyasında bu tək İlah Brahma olaraq yaradır, Vişnu olaraq hökm edir, Şiva olaraq da məhv edir. Ancaq onların arvadları da vardır: Sarasvati, Lakşmi və Durga.

məsən, sən də, sənə aid olan hər kəs də öləcək, bunu bilməlisən”. Avimelek sabah erkəndən qalxdı, bütün adamlarını çağıraraq olanlara olanları anlatdı. Adamlar dəhşətə düşdülər. Avimelek İbrahimi çağıraraq, “Nə etdin?” dedi, “Sənə nə haqsızlıq etdim ki, məni və krallığımı bu böyük günaha sürüklədin? Mənə etdiyin bu iş iş deyil”. Sonra, “Məqsədin nə idi, niyə bunu etdin?” deyə sual etdi. İbrahim, “Çünki burada heç Tanrı qorxusu yoxdur” deyə cavab verdi, “Arvadıma görə məni öldürə bilərlər deyə düşündüm. Həm də Saray doğrudan da bacımdır. Atamız bir, anamız ayrıdır. Onunla evləndim. Tanrı məni atamın evindən qürbətə göndərdiyi zaman arvadıma, “Mənə sevgini belə göstərəcəksən: gedəcəyimiz hər yerdə qardaşın olduğumu deyəcəksən” dedim” (Təqvin 20/1-13).

Həm Əhdi-ətiqdə, həm Əhdi-cədidə, həm də Quranda peyğəmbərlərin atası, ulul-əzm peyğəmbər, Allahın dostu (Xəlilullah), vəlisi olan **İbrahim bütün bunlara baxmayaraq Yəhudi dini ənənəsində bacısı ilə evlənən, yalan danışan (qorxudan da olsa), varı-dövləti çox olan bir dini icmanın lideridir**. Hələ onun hind mənşəli olması, Brahma dinini yayması, bir brahma kahin icmasından çıxması sadəcə elm adamlarının deyil, dini kitabların və teoloqların da İbrahim mövzusunə sərbəst yanaşdıqlarını göstərir. Müsəlman ənənəsi Quranda adları çəkilən peyğəmbərləri idealizə etməsi, haqlarında heç bir mənfi sözə yer verməməsi ilə seçilir.

Hər bir peyğəmbərin fərqli bir həyat hekayəsi, təfsir və hədis kitablarında qissələri vardır. Hz.İbrahim qissəsi də onun bütün peyğəmbərlərdən fərqləndiyini göstərir. Belə ki, İslama görə İbrahim Hanifilik dininin, Allah yolunda ildə bir dəfə qurban kəsmə ritualının əsasını qoymuş, oğlu İsmailə birlikdə Kəbəni inşa etmiş, əski dünyanın bilinən üç böyük kralından biri olan Nəmrudla mübarizə aparmış, atəşə atıldığı halda yanmamış və s. kimi qissələrin simvolik şəxsiyyətidir. Onun

Kənana gəlməsi, oradan Misirə getməsi, sonra var-dövlət əldə etdikdən sonra təkrar Kənan diyarına geri dönməsi qissələri də Brahman rahiblərinin gəzgin həyatını xatırladır.

İbrahimin mifoloji obrazı onun da peyğəmbərlərin çoxu kimi atalarının dininə və ya inancına qarşı çıxmasında özünü göstərir. Lut da, Salih də, Hz.Məhəmməd də bütpərəstlik adı ilə bilinən əski paqan dinlərə, yəni elmi terminologiya ilə təktanlıq dinlərdən öncəki mifoloji inanc sisteminə qarşı savaşa açmışlar. Ancaq məsələyə sistemli baxdıqda insanlar əski mifoloji inanclarında qalmağa və ya ilk fürsətdə ona dönməyə (Quran təbiri ilə doğru yoldan sapmış, göndərilən elçiləri inkar etmişlər.) meyilli olmuşlar. Bu isə mifologiya ilə dinin bir otorite savaşıdır.

Bir sözlə, elmi ədəbiyyatda Abraham/İbrahimin Hindistandan gələn Brahman adının yerli variantı olduğu və Yəhudi din bilgilərinin Brahmaniz kahinlərinə dayandığı çox saylı faktlara istinadən bir iddia kimi ortaya atılmışdır.

3.3. Hz.İbrahim Qissəsi Əfsanə və Nağıllarda

Hz.İbrahimin qissəsi də daxil olmaqla ümumilikdə Quran qissələrinin ədəbi bir özəlliyi yoxdur. Təbii ki, Hz.Yusif qissəsi istisna təşkil edir. Quranın məqsədi də müsəlmanların qissələri oxuyub zövq almasını təmin etmək üçün deyil, oxuyub ibrət çıxartmaları üçündür. Ancaq Quran qissələri həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatın dini mahiyyətli onlarla ədəbi janrının yaranmasına qaynaqlıq etmişdir. O baxımdan əxlaqı, düzlüyü, haqqı ədəbi bir şəkildə modelləşdirən rəvayət, əfsanə, nağılla yanaşı yazılı mənzum və mənsur əsərlərin də çıxış nöqtəsi Qurandır, digər millətlərdə isə bu, Kitab-ı Müqəddəsdir. Hətta Kitab-ı Müqəddəsin ədəbi türzlərlə yanaşı heykəltərəşlığa, rəsm sənətinə, arxitektura, kino sənətinə, çizgi filmlərinə böyük təsir göstərdiyi də danılmazdır. Quran qissələrinin folklorçu və

ədəbiyyatçılar üçün ən böyük dəyəri məhz onun yazılı və şifahi dini ədəbiyyatın başlanğıcı olmasına görədir. Xalq bir qissədən yüzlərlə dəyişik variantı olan əfsanə və nağıl yaratmışdır ki, bunların böyük bir qisminin Quranda məzmunca oxşarı da yoxdur. O halda **Quran qissələri bir ilham qaynağıdır, yeni-yeni əsərlərin ortaya çıxmasında ilahi bir arxetipdir.**

Digər tərəfdən əfsanə, rəvayət, dini nağılların və dastanların mövzusu, süjeti Zərdüştiliklə, şamanlıqla, Buddizmlə, Sabiiliklə, Hanifliklə həmçinin Əhdi-ətiqlə, İncillə və ən çox da Quranla iç-içədir. Hər motivi, süjeti, elementi bu və ya digər dinin ortaq motivi ilə müqayisə etmək, işin məqsədini başqa tərəfə çəkəcəyindən biz burada həm Hz.İbrahimlə, həm də digər peyğəmbərlərlə bağlı rəvayət və nağılların kökü üzərində durmadıq. Ancaq bütün dini inancların təməlində duran total mifoloji struktur bundan istisnadır.

Folklorlaşan İbrahim qissələri əsasən

1. İbrahimlə Nəmrud,
2. İbrahimin bütləri qırması,
3. Atəşə atılma,
4. İbrahimin İsmaili qurban verməsi və s.dir.

Quran-i Kərimdə adının çəkilməməsinə baxmayaraq Hz.İbrahimin zamanında yaşamış, sərvətinin çoxluğu, səltənətinin və qüdrətinin böyüklüyü ilə Nəmrud adında bir kral özünü Tanrı hesab edirdi. Bu tanrılıq iddiası Misir fironlarında da vardır. Ümumiyyətlə əski çağların mədəniyyətində **hökmdarı qutsamağın yollarından biri onun Tanrının yer üzərindəki kölgəsi olması ideyası idisə, digəri və daha aşırı olanı da hökmdarın özünü Tanrı hesab etməsi idi. Quran bu sonunculara qarşı savaşa açmışdır. Çünki özünü Tanrı hesab etmək ən böyük küfrdür və insanlarda tövhid inancını sarsıdan ən böyük azğınlıqdır.** Quran da Nəmrudun adını çəkmədən belə bir krala qarşı Hz.İbrahimi mübarizə meydanına sürür.

Quran “Allah (Ona) iman gətirənlərin dostudur, onları zülmətdən çıxarıb işığa tərəf yönəldər. Kafirlərin dostu isə Tağutdur (şeytanlardır). Onları (kafirləri) nurdan ayırub zülmətə salarlar. Onlar cəhənnəmlidirlər və orada həmişəlik qalacaqlar!” (Bəqərə 2/257) açıqlamasından sonra İbrahimplə Nəmrudun dialoquna keçir: “(Ya Rəsulum!) Allahın verdiyi hökmlərlik üzündən (azğınlaşaraq) İbrahim ilə Rəbbi barəsində mübahisə aparan şəxsi (Nəmrudu) görmədinmi? İbrahim: “Mənim Tanrım həm dirildir, həm də öldürür”, - dediyi zaman, o: “Mən də həm dirildir, həm də öldürürəm”, - demişdi. İbrahim ona: “Allah Günəşi şərqdən doğdurur, bacarırsansa, sən onu qərbdən doğdur!” - dedikdə, o kafir donub qalmışdı. Həqiqətən, Allah zülm edənləri düz yola yönəltməz!” (Bəqərə 2/258). Quran Hz.İbrahimin özünü Tanrı hesab edən hökmdarla olan əhvalatını sadəcə bir tək ayədə verir. Ancaq ibrət alınması lazım olan məntiqi nəticə tövhidin zəfər çaldığı inamıdır. Bir sözlə, **Hz. İbrahimplə adı çəkilməyən hökmdarın dialoqu küfrlə imanın qarşılaşdırılması, bilincliliklə bilgəliğin müqayisəsidir.**

Quranda olmayan, ancaq Təbəri təfsirində olan bir əfsanəyə görə Nəmrudun dörd qartal bir sandığa bağlayıb göylərə qalxması, oradan oxla Allahı vurmaq istəməsi, Allahın da oxları qana batırub ona göndərməsi, Nəmrudun sevinməsi, ancaq yer üzünə enərkən sarayının, şəhərinin xarabaya çevrildiyini, bütələrin qırıldığını görməsi və Allahın qüdrəti qarşısında yenə də iman gətirməməsi, İbrahimi və ona inanları şəhərdən qovması nəql edilir¹⁴². Babil qülləsi əhvalatına çox bənzəyən bu əfsanəyə qin ki, Əhdi-ətiq qaynaqlıdır, çünki orada adı Nimrod/Nevrod (İbrancə üsyan edəcəyik anlamında) olan Babil hökmdarının Tanrını öldürmək üçün göyə ox atdığı söylənir. Təqvində (Yaradılış) o, Nuhun oğlu Hamın nəvəsi və Sümer kralıdır. Eyni zamanda ondan güclü bir insan və bacarıqlı bir ovçu kimi bəhs

¹⁴² Yıldız Selami. Şanlıurfa'da Enbiya Kıssaları. Ankara, 2000, s.55-56

edilməkdədir (Təqvin 10/1-10). Rəsmi olmayan dini mənbələrə görə, göylərə qalxmaq Babil Qülləsi ilə əlaqəlidir və bu, Yehovaya qarşı çıxan kral əhvalatının yaranmasına səbəb olmuşdur. Ancaq Əhdi-ətiq Nemrodla İbrahim arasındakı hər hansı bir əlaqədən bəhs etməz. Bu əhvalat yalnız Quran mənşəlidir.

Özünü həyat verən və öldürən Tanrı adlandıran Nəmrud Allaha meydan oxuduğu üçün cəzalandırılmış, Allahın göndərdiyi ağcaqanad burnundan beyninə girmiş, o da bu şiddətli ağrılardan qurtulmaq üçün başına toxmaqla vurdurmuş və başı patlamaq surətiylə ölmüşdür. Bu əfsanə Təbərinin “Tarixi”ndə və İbn Əsirin “Əl-kamil fit-tarix” adlı kitabında verilmişdir: “Zeyd b. Əsləmin bildirdiyinə görə, Hz.İbrahimdən sonra Allah Nəmrudu dörd dəfə mələk göndərərək onu Allaha iman etməyə dəvət etdi. Ancaq Nəmrud iman etmədi. Bundan sonra mələk, üç günə qədər nə qədər əsgərin varsa bir yere topla gəlsinlər vuruşaq, dedi. Allah, əsgərlərin üstünə ağcaqanadları göndərdi. Ağcaqanadlar o qədər çox idi ki, günün qarşısını tutdular. Nəhayət, ağcaqanadlar oradakıların hamısını öldürüb yedilər, geriyə sadəcə sümüklər qaldı. Yalnız Kral Nəmrud sağ qalmışdı, ağcaqanadlar ona toxunmamışdılar. Allah ona özəl bir ağcaqanad göndərdi. Bu ağcaqanad Nəmrudun burnundan içəri girdi. Bu acıya dayana bilməyən Nəmrud bir toxmaqla başına vurmağa başladı. Hətta ona yazıqları gələn bəzi adamlar toxmaq yerinə onun başına yumruqları ilə vurdular. Nəhayət, beyni patlayaraq öldü”¹⁴³.

İbn Əsirin verdiyi bu əhvalata yaxın bir ifadə Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında “Nəmrudu öldürən sinək” deyimində qalmışdır.

Quranın başqa bir yerində İbrahimin tək Tanrı inancını təbliği və bütləri qırması əhvalatı vardır. “(Onlar gedən kimi İbrahim bütləri) parça-parça edib yalnız onların böyüyünü

¹⁴³ <https://sorularlailamiyet.com/nemrudun-burnundan-giren-sivrisinek-beyne-nasil-gider>

saxladı ki, bəlkə, qayıdıb ona baş çəkdiilər. (Onlar qayıdan kimi işin nə yerdə olduğunu görüb) dedilər: “Bunu tanrılarımıza kim edibsə, o, şübhəsiz ki, zalımlardandır!” (Müşriklərin bəziləri:) “İbrahim deyilən bir gəncin onları pislədiyini eşitmişik!” - dedilər. “Bunların şahidlik edə bilmələri üçün onu (tapıb) camaatın gözü qabağına gətirin!” - dedilər. “Ya İbrahim! Tanrılarımızı sənmi bu günə saldın?” - deyə soruşdular. “Bəlkə, onların bu böyüyü bunu etmişdir. Əgər danışı bilirlərsə, özlərindən soruşun!” - deyə cavab verdi. Bunun nəticəsində onlar öz-özlərinə müraciətlə: “Siz, doğrudan da, zalımlarsınız (dilsiz-ağılsız, heç özlərini belə qorumağa qadir olmayan bütələrə tapınmaqla özünüz özünü zülm edirsiniz)”, - dedilər. Sonra yenə də öz küflərinə qayıdaraq (İbrahimə): “Axı sən bilirsən ki, bunlar danışmırlar!” - dedilər. (İbrahim) dedi: “Elə isə Allahı qoyub sizə heç bir xeyir və zərər verə bilməyən bütələrəmi ibadət edirsiniz? Tfu sizə də, Allahdan başqa ibadət etdiyiniz bütələrə də! Əcaba, (etdiyiniz əməllərin qəbahətini) anlamırsınız?” (Ənbiya 21/58-67).

Ənənəyə görə Hz.İbrahimin dünyaya gəldiyi yer Urfadır və Urfanı qaynaqlar peyğəmbərlər şəhəri adlandıraraq onu Hz.Adəmin, Hz.Eyyubun, Hz.İsanın, Hz.Şüeybin yaşadığı və ya öldükdən sonra dəfn edildiyi yer kimi göstəririlər. Dini mətnlərdə Hz.İbrahimin doğumu ilə bağlı bir əfsanədə deyilir ki: “Əski zamanlarda Nəmrud adlı bir zalım hökmdar varmış. İllər keçdikcə onun zülmü daha da artır. Günün birində bir yuxu görür. Falçılara görə o il doğulacaq uşaqlardan biri onu öldürəcəkdir. Nəmrud o il doğulacaq oğlan uşaqlarının öldürülməsini əmr edir. Əsgərlər kəndi, şəhəri gəzib kralın əmrini yerinə yetirirlər. İbrahimə hamilə olan Sara bir mağaraya sığınır. Uşağı doğdukdən sonra onu ağac budaqlarından düzəltdiyi beşiyə qoyur, şübhə oyandırmamaq üçün günlük yaşamına dönər. İbrahimi burada bir dişi ceyran əmizdirir. Aradan illər keçir. Nəmrud

olanları unutmuşdur. Günün birində əsgərlər mağaradakı uşağı tapıb gətirir və Nəmrudun yanına aparırlar. Nəmrudun uşağı olmadığından ceyran südü ilə böyümüş bu uşağı yanına alır. İbrahim onun sarayında böyüyüb, gənc bir oğlan olur. Nəmrudun etdiklərini, xalqın da bütələrə sitayiş etdiyini görüb fikirləşməyə başlayır. Ürəyindən gələn bir səs ona insanların öz əlləri ilə düzəlttikləri bütələrin Tanrı ola bilməyəcəyini deyir. O bunları xalqa da başa salır, ancaq xalq qorxusundan heç bir şey edə bilmir. İbrahim dərđini Nəmrudun övladlığa gətirdüyü Zəlihaya deyir. Zəliha ona inansa da atalığı Nəmruddan qorxur. Aradan bir müddət keçir və bu iki gənc bir-birini sevir. Böyük bir bayram vaxtı sarayın bütələr olan yerinə girən İbrahim, əlinə keçirdiyi bir baltayla bütün bütələri parçalayır, baltanı da ən böyük bütün çiyindən asır. Bayramdan dönənlər bu vəziyyəti görüb dəhşətə düşürlər, o saat da Nəmruda xəbər verirlər. Bunu bayram şənliyində olmayan İbrahimin etdiyini deyirlər. Başda Nəmrud olmaqla kahinlər İbrahimi sorğu-suala çəkirlər. İbrahim ondan bu işi edib etmədiyini soruşanlara belə cavab verir:

- Görürsünüz ki, balta böyük bütün çiyindədir. Balta kimdəysə bu işi o etmişdir.

Bu cavabdan əsəbləşən Nəmrud:

- Bir daş parçası əlinə baltanı alıb o biri bütələri necə qıra bilər?" deyə bağırır.

Bu cavabı eşidən İbrahim belə deyir:

- Baxın siz öz əlinizlə düzəltdiyiniz bu daş parçasından ədalət, bərəkət gözləyir, sizi bəlalardan qorumasını, savaşılar da zəfər qazandırmasını istəyirsiniz. Tanrı deyə ona sitayiş edir, qurbanlar kəsir, başınıza bir bəla gəldiyində ondan mədəd umursunuz. Bu daş parçası doğrudan da Tanrıdırsa o zaman o biri bütələri o qırılmışdır, deyir"¹⁴⁴.

¹⁴⁴ Kurtoğlu Mehmet. Urfa Efsaneleri. İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s.13-14

Bu əfsanədəki bəzi motivlər, məsələn yuxu, doğulacaq uşağın hökmdarı öldürəcəyi inancı, oğulluğa götürmə və s. Musa qissəsində də vardır. Quranda və Kitab-ı Müqəddəsdə olmayan yeni doğulan uşağın yerinə keçəcəyi qorxusu ilə hökmdarın doğulan oğlan uşaqlarını öldürməsi motivi Hz.Musaya da aid edilir. Azərbaycan nağıllarının birində bu xüsus belə təqdim edilir.

Özəlliklə “Nuşirəvan padşah” adlanan bir nağılda Nuşirəvan, müctəhidlərdən əcəlinin bir uşağın əlində olduğunu öyrənir. O gündən padşah anadan olan bütün oğlan uşaqlarının öldürülməsi əmrini verir. Kasıb bir qadının oğlu olur. Əri uşağı padşahın yanına aparmaq istəsə də, ana qoymur. Uşağı aparıb bir kahanın içinə qoyur və üstünü hörürlər. Allah-Taalanın əmri ilə uşağın baş barmağından iki göz açılır: birindən su, o birindən süd gəlir. Uşaq onlarla qidalanır. Bir müddət sonra ata-anası gedib kahanı sökürlər ki, uşaq sağdır, ya yox. Görürlər ki, uşaq böyüyüb. Nuşirəvan padşah ağacdan Allahlar düzəldib bir otağa düzdürür, axşamlar da Allahlara qarovulçu qoydurur. Bir gün növbə həmin oğlana çatır. O, qarovulda olanda dua edir ki, qapının qıfılı açılsın. O, taxtadan düzəlmiş Allahları qırır, baltanı da ən böyük Allahın çiyinə qoyur. Səhər işdən xəbər tutan padşah qarovulda kimin olduğunu öyrənir və oğlanı çağırtdırır. Baş verənləri ondan xəbər alır. Oğlan deyir ki, axşam mən içəridə səs-küy eşitdim, baxıb gördüm ki, çiyində balta olan, bir-bir kiçik Allahları qırır və onlara deyir ki, Allah bir olar, o da mənəm. Padşah ona deyir ki, heç ağac da bir-birini qırarmı? Oğlan üstündə olan bıçağı padşahın ürəyinə sancaraq deyir: Ağacdan da Allah olarmı? Xalq zülmkar padşahın ölümünə sevinir¹⁴⁵.

Yuxarıda verilən əfsanə ilə nağıl qəhrəmanı İbrahimin doğumu və kralın və ya şahın yanında böyüməsi, sonradan kralı öldürərək insanları xilas etməsi Lord Raglanın ənənəvi

¹⁴⁵ Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. I Kitab, s.245-247

qəhrəman qəlibindəki 6, 10-11 və 15 qəliblərə uyğun gəlir¹⁴⁶. Bu isə Hz.İbrahim və digər peyğəmbərlərin də ənənəvi folklor qəlibləri üzərində qurulduğunu göstərir.

Quran qissəsi yuxarıdakı nağılı tamamlar durumdadır: “(Nəmrud və ətrafındakılar öz camaatına) belə dedilər: “Əgər bir iş görəcəksinizsə, onu (İbrahimi) yandırın və tanrılarınıza kömək edin!” Biz də: “Ey atəş! İbrahimə qarşı sərin və zərərsiz ol! (Hətta soyuğun belə ona zərər yetirməsin!)” - deyə buyurduq. Onlar hiylə qurmaq istədilər, lakin Biz onları daha çox ziyana uğratdıq” (Ənbiya 21/68-70).

İbrahimin atəşə atılması qissəsi bundan ibarətdir. İslam təfsirçiləri bu qısa bilgiyi çeşidli yorumlarla zənginləşdirərək gözəl bir əfsanə yaratmışlardır. Xalq ədəbiyyatında bu əfsanə müxtəlif variantlarda özünü göstərir. Urfada çox məşhur olan bu əfsanənin başqa bir variantında Nəmrudun zülmündən, insanlara qorxu və dəhşət saçan bir hökmdar olmasından yuxusunda gördüklərinə inanaraq doğulacaq bütün uşaqları öldürməyə başladığında danışılır. Sonra İbrahim dünyaya gəlir, onu mağarada bir dişi ceyran əmizdirir. Aradan zaman keçir, əsgərlər İbrahimi mağarada tapıb Nəmrudun yanına gətirirlər. Nəmrud da onu yanında saxlayıb böyüdür. Ancaq İbrahim, bütlərə tapan insanlara bütlərin tanrı ola bilməyəcəyini deyir. Bir bayram günü hamının bayrama getdiyi vaxtda İbrahim saraydakı bütün bütləri parçalayır, baltanı da ən böyük bütün üstünə qoyur. Xidmətçilər bunu İbrahimin etdiyini Nəmruda deyirlər. Nəmrud onu mühakimə edir və İbrahimin oda atılaraq cəzalandırılmasını əmr edir.

Bu əfsanənin etilojik tərəflərinə görə Urfadakı Xəlil-ür Rəhman gölü, göldəki balıqlar mancanaqla atəşə atılan yerdir. Hz.İbrahimin arxasınca özünü atəşə atan Nəmrudun qızı Zəli-

¹⁴⁶ Raglan Lord (1998). “Geleneksel kahraman” (Çeviren: M.Ekici). Milli Folklor, Sayı 37, s,126-138

hanın düşdüyü yerdə Aynzəliha gölü yaranır. Xalqın inancına görə, bu göllər və içindəki balıqlar qutsal sayılır. “Mancanaq” adı verilən sütunlar da müqəddəsdir. Onlar yıxılırsa dünya alt-üst olar, yer üzündə bir dənə də olsun canlı qalmaz¹⁴⁷. Əfsanədə yuxu görən hökmdarın onun yerinə keçəcəyi uşağı öldürməsi (qədərdən qaçmaq olmaz), İbrahimin anasının adının Sara olması, Nəmrudun onu tapıb oğlu kimi böyütməsi, Nəmrudun qızının İbrahimə aşiq olması kimi beynəlxalq süjetlər də vardır. Bu motivlərin və etioloji miflərin heç birinə nə Kitab-ı Müqəddəsdə, nə də Quran qissələrində rast gəlirik.

“İbrahimxəlil peyğəmbəri çox incidiflər. Hara qoyuflarsa, Allah-tala bının ölümünə, yanmağına icazə vermiyif. Yığiflar, yığiflar, yığiflar tayanı, bını qaldırif qoyuflar başına, odu vurufklar. Bını məleykələr alif şahpərinə, çəkif yuxarı. Yalav (alov) olanda qaranquş gətirif bı yalavın üsdünə su atıf, bının yalavına. Deyiflər:

– Niyə həylə eliyirsən, sənin o suyun ona nağayrajax?

Deyif:

– Mən dosduğumu bildirirəm. Peyğəmbəri yandırılar, mən də üsdünə su atıram.

Sohra kərtənkələ də gəlif. Allah lənət eləsin, ojağı üfürüf ki, yansın. Deyiflər:

– Niyə həylə eliyirsən?

Deyif:

– Mən düşmənçiliyimi bildirirəm. Ojağ yanif keçif. Gedif görüflər ki, İbrahimxəlil peyğəmbər külün içində gəzir. Bı nə yanif, nə də ölüf. İbrahimxəlil peyğəmbər də onuçün qaranquşa damda yua verif ki, daldada yua qursun, balaları qırılmasın. Deyir:

Vırdım getdim suya mən,
Sudan aldım dua mən.

¹⁴⁷ Bu Topraqın Efsaneleri. Derleyen R.S.Tatar. İstanbul, 2004, s.67-68

Qaranquşcan olmadım,
Damda çatam yua mən.

Kərtənkəliyə də lənət oxuyuf. Ona görə də kərtənkələ heylə pis oluf. Daşlarda gəzir kərtənkələ. Nəyə gərəhdi?”¹⁴⁸.

Etioloji xarakterli bu əfsanədə qaranquşun nədən damda yuva qurması, kərtənkələnin daşlarda gəzməsi, görünüşünün ürküdücü olması və s. izah edilmişdir. Xalq arasında İbrahim-xəlil adı ilə bilinən peyğəmbərin yanan atəşə atılması rəvayətlərində qaranquş, sərçə, qarışqa kimi obrazlara da rast gəlirik ki, bunlar da etioloji xarakterlidir. Ancaq Urfa əfsanəsində yörəyə görə iki qutsal sayılan gölün və içindəki balıqların izahı Azərbaycan əfsanələri üçün spesifik deyildir.

Hz.İbrahimin oda atılması və Allahın (cc) qüdrəti ilə yammaması əfsanəsi həm Azərbaycanda, həm də onun anadan olduğu və yaşadığı şəhər hesab edilən Şanlıurfada çox yayılmışdır. Yerli camaata görə, bu əfsanələr əslində bir tarixdir. Həm də Şanlıurfada yaşadığına inanılan peyğəmbərlər haqqında da çoxlu əfsanə və dini nağıllar mövcuddur. Əfsanələrə görə, Adəm ilə Həvvanın yer üzünə ayaq basdıqları ilk torpaq Harran ovasıdır. İbrahim peyğəmbər burada anadan olmuş, bütləri burada qırmış, burada atəşə atılmışdır. Eyyub peyğəmbər xəstəliyində burada səbr göstərmiş və vəfat edincə də bu torpaqda dəfn edilmişdir. Hz.İsanın mübarək dəsmalı buradadır. Hz.Davud burada yaşamış, Hz.Şüeyb Şanlıurfa yaxınındakı Şuayb şəhərini qurmuşdur. Musa peyğəmbər də Soğmatar şəhərində yaşamışdır. Bütün bunlara görə Urfaya peyğəmbərlər şəhəri deyilir¹⁴⁹.

Təbii ki, belə bir yerdə Quran qissələrinin əfsanə, rəvayət və nağıl variantlarının çox olması təbiidir. Peyğəmbərlərin qissəsi Urfa əfsanələrində tamamilə folklor qanunları ilə funksionallaşdığından orada tarix, olmuşluq kimi kriteriyaları

¹⁴⁸ Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. I Kitab, s.53-54

¹⁴⁹ <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-80844/sanliurfadan-efsaneler.html>

axtarmaq doğru deyildir. Peyğəmbər qissələri əfsanələrdə folklor dünyasının sərhədləri içindədir, ona inanmaq da folklorikdir. Quran qissəsində olduğu kimi folklorda da İbrahimin atəşə atılması haqla batilin mübarizəsi müstəvisində olub didaktik xarakter daşıyır.

Həm Yəhudi, həm də İslami qaynaqlarda haqla batilin, imanla küfrün mübarizəsi Hz.İbrahimplə Nəmrudun qissəsində verilmişdir ki, bunun da zirvə nöqtəsi imanın nə qədər və haraya qədər olmasının sınıanmasını simvolizə edən İbrahimin atəşə atılması əfsanələridir. Bu əfsanələrin birində deyilir ki, “Hz.İbrahim atəşə atılarkən Cənab Cəbrail gəlir və oda düşməkdə olan Hz.İbrahimi tutub qurtarmaq istəyir. Ancaq Hz.İbrahim Cəbrailin bu yardımını qəbul etməz və: “Sənin yardımına ehtiyacım yoxdur. Məni yaradan mənim vəziyyətimi görmürmü?” deyir. Bunu eşidən Cəbrail də geri dönür. Cənab Allah Hz.İbrahimin bu səmimi iman və etimadına görə atəşi suya, odunları da balığa çevirir. Başqa bir rəvayətdə isə, atəşi gül baxçasına çevirir. Bu münasibətinə görə Cənab Allah Hz.İbrahimi özünə dost seçir və bundan sonra o, Xəlilullah adı ilə xatırlanır”¹⁵⁰.

Hz.İbrahimplə bağlı folklor mətnlərindən ən çox bilinənlərdən biri də onun oğlunu Allah yolunda qurban verməyə hazır olmasıdır. Quranda adı çəkilməyən, ancaq təfsirlərə görə İsmailə işarə edən ayədən qurbanın İsmail olduğu bilinir.

“(İbrahim oddan xilas olduqdan sonra) dedi: “Mən Rəbbimə doğru (Allahın mənə buyurduğu yerə) gedirəm. O mənə doğru yolu mütləq göstərəcəkdir!” (İbrahim müqəddəs torpağa yetişdikdən sonra dua edib) dedi: “Ey Rəbbim! Mənə salehlərdən olan (bir övlad) bəxş et!” Biz də ona həlim xasiyyətli bir oğlan uşağı ilə müjdə verdik. O, yüyürüb qaçmaq (atasına kömək edə bilmək) çağına (on üç yaşına) çatdıqda

¹⁵⁰ Kurtoğlu Mehmet. Urfa Efsaneleri, s.19

(İbrahim) dedi: “Oğlum! Yuxuda gördüm ki, səni qurban kəsirəm. Bax gör (bu barədə) nə fikirləşirsən!” O dedi: “Atacan! Sənə nə əmr olunursa, onu da et. İnşallah, mənim səbirli-lərdən olduğumu görəcəksən!” Onların hər ikisi (Allahın əm-rinə) təslim olduğu və (İbrahim İsmaili qurban kəsmək üçün) üzüstə yerə yıxdığı zaman Biz ona belə xitab etdik: “Ya İbra-him! Artıq sən röyanın düzgünlüyünü (Allah tərəfindən olduğunu) təsdiq etdin!” (Sənə yuxuda nə əmr olunmuşdusa, onu yerinə yetirdin. Allah sənə lütf edərək oğlunun yerinə bir qoç kəsməyi buyurur). Biz yaxşı iş görənləri belə mükafatlan-dırırıq. Şübhəsiz ki, bu, açıq-aydın bir imtahan idi” (Saffat 37/99-106). Bu qissədə qurban edilən övladın kim olduğu mübahisəlidir, çünki adı zikr olunmayan övladın İsmailmi, İshaqı olduğu barədə fərqli rəvayətlər mövcuddur. Əhdi-ətiq qəti şəkildə qurban edilən övladın İshaq olduğunu bildirir. Quran qurban ediləcək övladın adını çəkmir. İslam alimlərinin çoxunun qənaətinə görə isə bu, İsmaildir.

İslami qaynaqlardan fərqli olaraq Əhdi-ətiqdə Hz.İbra-himin Allah üçün kəsmək istədiyi qurban İsmail deyil, İshaq-dır. “Sonra Allah Avramı sınağa çəkdi. “Avram!”, deyə səs-ləndi. Avram “Mən burdayam!”, dedi. Rəbb: “Yeganə sevimli oğlun İshaqı götür, Moriya bölgəsinə get”, dedi və oğlunu orada göstərəcəyim bir dağda yandırma qurbanı kimi təqdim et”. Avram səhər tezdən durub eşşəyinin palanını vurdu. İki xidmətçisini və oğlu İshaqı götürdü. Yandırma qurbanı üçün odunları doğradıqdan sonra, Rəbbin dediyi yerə getdi. Üçün-cü gün uzaqdan gedəcəyi məsafəni gördü. Xidmətçilərinə de-di: “Siz burada, eşşəyin yanında qalın”. İbadət etmək üçün oğlumla birlikdə oraya gedib qayıdacağıq. Yandırmaq üçün doğradığı odunları oğlu İshaqa yüklədi. Atəslə bıçağı özü gö-türdü. Birlikdə gedərkən İshaq Avrama dedi: “Ata!” Avram: “Bəli, oğlum!”, - deyə cavab verdi. İshaq: “Atəş və odunlar

buradadır, ancaq yandırma qurbanı quzu haradadır?”, - deyə soruşdu. Avram dedi: “Oğlum, Rəbb yandırma qurbanı üçün quzunu təmin edəcək”. İkisi birlikdə getməyə davam etdilər. Rəbbin göstərdiyi yerə çatanda Avram bir qurbangah düzəltdi və üzərinə odun qoydu. Oğlu İshaqın əl-qolunu bağladı və qurbangahdakı odunların üstünə yatırdı. Onu kəsmək üçün əlini uzadıb bıçağı götürdü. Ancaq Rəbbin mələyi göydən: “Avram, Avram!”, deyə səsləndi. Avram “Buradayam!”, - deyə cavab verdi. “Oğluna toxunma”, dedi mələk, “ona heç nə etmə. İndi başa düşürəm ki, Rəbbindən qorxursan, tək oğlunu məndən əsirgəmədin.” Avram ətrafına baxanda buynuzları kollara ilişmiş bir qoç gördü. Getdi və qoçu gətirdi. Oğlunun yerinə onu yandırma qurbanı kimi təqdim etdi” (Təqvin 22/1-13).

Qurban birbaşa əlaqə qurula bilməyən varlıqlarla insanlar arasında bir vasitədir. Qurban olunan və qurban verilən arasında bir münasibət sistemi vardır ki, qurban verənin əslində ən qiymətli olanından vaz keçməsi böyük bir fədakarlıq hesab edilir. İsmailin qurban olmağa hazır olması da böyük bir fədakarlıqdır. **Ancaq qurbanı bilənin (burada Hz.İbrahimdir) verməsi, qurban olanın (burada İsmaildir, yəhudi ənənəsində İshaqdır) təqdirə boyun əyməsindən daha üstündür. Qurban verilməsi kosmik mənada hər dəfə yenidən yaradılışa işarədir.** İbrahimin bəzi bilim adamlarına görə Brahmanın yəhudi versiyonu olması haqqındakı fikirlərini təsdiqləyən bir element də “Kosmik zamanın, kosmoqoniyanın təkrarı yolu ilə bərpası Brahman qurban törənlərinin simvollaşmasında daha da açıq görünməkdədir. Brahmanlarda hər qurban kəsmə dünyanın yeni bir yaradılışına bərabərdir”¹⁵¹. Qurban ümumbəşəri bir ibadət olub bütün dinlərdə və inanclarda mövcud olmuşdur. Ancaq onun fəlsəfi baxımdan mükəmməl anlamını Quran sunmuşdur.

¹⁵¹ Eliade Mircea. Ebedi Dönüş Mitosu. Çeviren Ü.Altuğ. Ankara, 1994, s.82-83

Azərbaycan əfsanələrində də qurban verilmək istənən uşaq Hz. İsmaildir. “Qurban kəsmə elə bil ki İbrahimxəlil peyğənbərin dövrünnən qalıfdı. Onun elə bil züryəti yoxmuş. Allah-talıya üz tutur, deyir:

- Ya Allah, sən maa bir övlat ver.

Mının da arvadının adı Həcərmiş. Allah-tala deyir ki, Həcərdən saa bir züryət verəjəm. Kişi gəlir arvada deyir ki, bı arvadın da atmış yaşı varmış, Allah-tala sənnən maa züryət verəjək. Arvat əl atır üzünə, deyir ki, mənim innən belə züryətim olar? Deyir ki, hə, Allah-tala verəjək, olajax. İndi gəlir həmə bı İsmayıl olur. Yekəlir, irilir, yeddi-səkgiz yaşına çatır. İbrahimxəlil peyğənbər hər geje yuxuda görür ki, buna deyillər “ya peyğənbər, isdəhlii qurban kəsmədin”. Bı gəlir nə qədər qoyunu, malı varmış kəsir, dəvəsi varmış kəsir. Bu yuxunu yüz dəfə görür. Deyir ki, ya peyğənbər, isdəhlii maa qurban kəsmədin. Bı da fikirreşir, deyir ki, İsmayıldan başqa mənim isdəhlim kimdi? Arvada deyir ki, arvat, İsmayılın paltarını dəyişdir, başına xına qoy, əlinə xına qoy, birəz də bizə çörəh, mını götürüf gedəjəm ov vırmağa. Bı da deyir ki, əşi, gedirsən get dana, mını nə özünən aparırsan. Deyir ki, yox, mını da aparajam”.

Burada əfsanə haçalanır və söyləyici mövzuya Şeytanı da qatmaqla qurban əhvalatını daha da dramatikləşdirir.

“Hə... İndi durur dəsmala çörəh bağlıyır, gedir. Yolda şeytan, Allah nəhlət eləmiş, gəlir İsmayılın anasına deyir ki, ay başaa kül, nəə oturmusan? İsmayılı atası aparıf qurban kəsməyə. Bı da deyir:

- Allah saa nəhlət eləsin, heç ata da oğlunu qurban kəsər?

Əl çəkmir. Arvat götürür cəhrənin başını atır, ona görə nəhlət deyillər şeytana, şeytanın gözünü tökür. İndi yolnan gedillər. Bir düzəngahlıxda, bir yerdə durur. Uşağa deyir ki, bala, mən Allah-taladan diləy elədim, Allah-tala səni verdi mana. İndi səni gətirmişəm Allahın yanında qurban kəsməyə, nə

deyirsən? Bı deyir ki, hə... Uşaxdı dayna. Allah qooluna zad gətirir, deyir ki, hə, ata, sən mən Allah yolunda qurban kəsən-nən soora mən heş zad demirəm. İndi gedillər. Uşax deyir ki, ata mənim əl-əəğimi bağla, üzümə də bir şey at. Birdən çabalı-yıf səni incidərəm, Allaha ağır gedər. Pıçax da götürmüşümüş. Pıçağı götürür, uşağın əl-əəğini bağlıyır, yönü qıbləyə yıxır, pı-çağı boğazına sürtür, nə qədər eliyir pıçax kəsmir. Pıçağı vırır bir daşa, daş iki bölünür. Görür kü, Allah-taladan sada gəlir:

- Allahu əkbər, Allahu əkbər.

İbrahimxəlil deyir:

- La ilaha illallah və Allahu əkbər.

Bı üzü örtülü, əl-əəği bağlı uşax da – İsmayıl da deyir ki, “Allahı əkbər, vəlillahi ilhəmd”. Bıllar dayanır, dayananda görüllər ki, Allah-tala Həzrəti Cəbrayıl deyir ki, get cənnət-dən bir qoçı apar, mən onu sınıyırdım. Bir qoç apar onun əvə-zinə, İsmayılın əvəzinə qurbanı kəssin. Bir dizi qara, gözü qa-ra qoç gətirir İsmayılın əvəzinə, mını kəsir. İsmayılı da durqu-zur. Bıllar deyir:

- Həmd olsun ya rəbbim, ya rəsul Allah, bizi bı zaddan qurtardın.

Birəz də ətinnən kabab eliyillər, yeyillər, qalanını da bağliyır torbıya, götürür gəlir. Arvat deyir:

- Şeytan deyir İbrahimxəlil peyğəmbər oğlu İsmayılı qurban kəsir. Helədi?

İbrahimxəlil peyğəmbər deyir:

- Arvat, şeytan sənə necə demişdi, elə həyliydi. Hamba mən bı yuxunu yüz dəfə görmüşdüm. İndi də dedim İsmayıl-dan başqa mənim isdəhlim kimdi? Elə apardım mını kəsməyə. Onçun gəlif şeytan həylə səni alladıfıdı”.

Əfsanənin sonunda söyləyici qurban ənənəsinin necə yarandığını, övladı deyil, qoçu qurban etmənin məntiqi izahı-nı verir.

“Hə, indi bala, hər şey Allahın əlindədi. O, uşağını kəs-sə, ildə gərəh hərə öz oğlunun birini kəseydi. Allah-tala elə bil ki irazı olmuyufdu. Mının əvəzinə qoş gəlif, kəsif. İsmayıl qurbanı onnan qalíf. Elə bil ki ildə hərə bir qoyun kəsir İsmayılın adına”¹⁵².

İbrahimxəlil peyğəmbərlə bağlı rəvayətlər içində ən çox yayılanı onun Allaha qeydsiz-şərtsiz təslimiyyətini simvolizə edən qurban məsələsidir. Və bu rəvayətlərdə şeytanın ya İbrahimin arvadını, ya da İsmaili yoldan çıxartmaq istəməsi süjeti də vardır. Şeytanın bir gözünü ya İsmailin anası, ya da İsmail özü çıxarır və heç bir halda könlünü Allahla bir edənlərin şeytana aldanmadıqları vurğulanır.

Geniş yayılan və nə Quranda, nə də Əhdi-ətiqdə olmayan bir motiv də İbrahimin İsmailin arvadları vasitəsi ilə ona mesaj verməsidir. Digər peyğəmbər rəvayət və nağıllarında olduğu kimi Hz.İbrahimlə bağlı xalq ədəbiyyatı materiallarından rəvayət, əfsanə, nağıl və başqa janrlara Quran qissələri, hədis və təfsir kitabları ilə yanaşı israiliyyat da təsir etmişdir. Ancaq bunu xalq rəvayətləri, dini nağıllar üçün o qədər də məqbul saymaq olmaz, çünki Hz.İbrahimlə bağlı rəvayətlərin çoxunun variantı nə İslami qaynaqlarda, nə də israiliyyatda vardır. Aşağıdakı örnək buna misal ola bilər:

“Öylənər. Bir gün qurban olduğum gedər ki, uşağına baxsın də, vəziyyəti nə yerdədi, hancarıdı. Gedər, oğlunu tapmaz öydə. Arvadına diyər ki... Arvad nətəər qullux eliyirsə, qulluğu xoşuna gəlməz. Diyər ki, oğluma dinən ki, atan gəldi, səni tapmadı. Una dinən ki, qapının kanını dəyişsin. O da gələr İsmayıl peyğəmbərə diyər ki, bəs belə-belə, atan gəldi, səni tapmadı, amba didi ki, qapının kanını dəyişsin. Amba başa düşə

¹⁵² Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir (2012). III Kitab. Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa Rayonlarından Toplanmış Folklor Örnəkləri. Tərtib Edən: İ. Rüstəmzadə. Bakı: Elm və Təhsil, s.44-46

bilmədim ki, bu nə diyən sözdü: “Qapının kanını dəyişsin”. U ba diif ki, səni boşamalı oldum. U vaxtdan qalif ey arvad boşamax.

Diif:

- Niyə?

Diif:

- Nə bilim, atama qullux eləməmişən, səni boşamalı oldum.

Gedir boşuyur. Hərrənir, bir aydan sora təzədən öylənir da. Gənə gəlir. Gəlir görür buuy, arvad bunun əlini yumax, üzünü yumax. Gəlin yaxşı qullux eliyir. Gənə İsmayılı tapmır öydə. Diif ki, qıza, gəlmişəm, İsmayılı diyərsən ki, atan diir ki, kannan möhkəm yapışsın, kannan möhkəm yapışsın ha. Bu da tanımadı. Amma gedəndə didi atasıyam unun. Denən kannan möhkəm yapışsın. Unu mən başa düşmədim axı. Nə diyən sözdü?” Didi ki, diyir ki, sənnən möhkəm tutum, səni boşamıyım. Mən bir dənə arvad boşamışam, dədəmin sözüynən. Belə oluf boşamışam. İndi ona görə səə diif ki, dinən kannan möhkəm tutsun. Görürsən heylə də işdə oluf da”¹⁵³. Başqa bir rəvayətdə¹⁵⁴ İbrahim peyğəmbər özünü tanıtmır və mesajı oğluna qapının astanası (dəyişsin və ya onu möhkəm tutsun) ilə verir.

Bu əfsanənin bir variantına “Urfa əfsanələri” kitabında da rast gəlirik. Burada da İbrahim peyğəmbərin oğlu evdə olmadığı üçün qapıda onu arvadı qarşılıyır. Yaşlı bir qonağı evə dəvət etməyən və ona hörmət göstərməyən gəlini haqqında İbrahim peyğəmbər qapının eşi elementindən istifadə etməklə oğluna mesaj göndərir¹⁵⁵.

Quran qissələrindən alınmadığı bilinən rəvayətlərin biri də İbrahimxəlillə qoca bir kişinin əhvalatıdır. Didaktuk xarakterli bu rəvayətdə həm də bəzi üstüörtülü mesajlar da vardır. “İbrahim peyğəmbər heş vaxt tək çörək yemirmiş. Süfrəsində

¹⁵³ Azərbaycan Folkloru Antologiyası. XVI Kitab (2006). Bakı, s.62-63

¹⁵⁴ Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. III Kitab, s.43-44

¹⁵⁵ Kurtoğlu Mehmet. Urfa Efsaneleri, s.20

mütləq qonaq olarmış. Bir gün çörək vaxtında qulluxçunu çağırır deyir ki, gör kim var. Deyir ki, bir qoja kişi ulağın üstündə gedir. Deyir, onu çağır gəlsin. Kişi gəlir. İbrahim peyğəmbər deyir, qardaş, əyləş. Əyləşir. Çörək gələndə bu kişi bismillah eləməmiş çörəyi götürür kəsir. Tutur əlinnən, çörəyi alır qoyur yerə. Deyir ki, niyə bismillah demədin? Deyir:

- Bismillah nədi?

Deyir:

- Sən onu bilmirsənsə, bu çörəyi yeməyə sənin haqqın yoxdu.

Bu kişi süfrədən durur, çıxır gedir. Bu vaxtı Cənab Cəbrayıl Allah-taaladan vəh gətirir. Allah-taaladan vəh gəlir ki, mənim peyğəmbərimə çatdır ki, həşdat ildi o kişi məni tanımadan mən onun ruzusun vermişəm. Bir öynə mən onun süfrəsinə düşər elədim, ona çörək vermədi. Peyğəmbər durur kişinin arxasınca çıxır. Görür hardasa bir kilometrəcən aralanıb. Deyir:

- A kişi, dayan, a kişi, dayan.

Nəysə, dayanır.

Deyir:

- Nədi?

Deyir:

- Qayıt bəri.

Deyir:

- Əşi, sən məni süfrənnən qavmısan. Çıxır gedirəm.

Deyir:

- Yox ey, qayıt, sənnən işim var.

Qayıdır gəlir. Ulağı bağlıyır, gəlir oturur.

Deyir:

- Sən maa de, mən sora çörəh yeyərəm. Məni niyə qaytardın?

Olduğu kimi deyir. Deyir, Allah-taaladan mənə vəh gəldi ki, o kişi həşdat ildi mənim adımla dilinə gətirmir, məni tanımır, mən onun ruzusun kəsməmişəm. Bir dəfə sənə qonax

eləmişəm, sən onu süfrənnən qavmısan. Deyir ki, and olsun, sənin Allahına, mən də biyt eliyirəm, qayıdıram sənin dininə, sənin yoluna. Bismillah eliyif çörəyi kəsif”¹⁵⁶.

Kim olursa olsun, hansı peyğəmbər olursa olsun folk-lorda xalq müdriqliyi hər şeyin üstündədir. Sadəcə Musa peyğəmbərlə bağlı onlarca əfsanədə buna misallar verilmişdir. Qarışqa ilə Süleyman peyğəmbər, qoyunlarla Davuda verilən dərslər də bu kontekstdə dəyərləndirilməlidir. Yuxarıdakı əfsanədə isə qoca kişi misalında Allah (cc) kamil peyğəmbər, ulul-əzm peyğəmbər olan İbrahimə bir qoca əhvalatı ilə dərs verir.

Nəticə

Hz.İbrahim monoteist din adamlarının və ilahiyat alimlərinin yekdil fikrinə görə səmavi din adlandırılan Musəviliyin, İseviliyin və Müsəlmanlığın, bir sözlə sami mədəniyyətinin inanc təməlinin ortaq atasıdır. Kökü eyni coğrafiyaya, eyni qohum xalqlara baxlanan monoteist dinlər metodolojisi, tarixi və teolojisi baxımından bir çox bənzərliklərə malikdir. Ona görə də bu dinlərə elmi ədəbiyyatda həm də İbrahimi dinlər deyilir. **İbrahimi dinləri birləşdirən ortaq kateqoriyaların başında Tanrının zat və sifətlərində tək olduğu, tək yaradıcı olduğu, ibadətə yalnız ona ediləcəyi inancı gəlir. İbrahimi dinlərə görə peyğəmbərlər vəhy alan, aldıkları vəhyləri təbliğlə vəzifələndirilən insanlardır.** Bütün bunlara baxmayaraq ortaq ata konseptinin dinlərin özləri tərəfindən Tanrıya yüklədikləri anlama baxdıqda fərqli mənzərə ilə qarşılaşırıq. İslam və onun kitabı Qurana görə Allah tövhid əqidəsi baxımından açıqlanırsa, Xristianlıqda bu təslis məvhumu daxilində izah edilir. Musəvilikdə Tanrı antropomorfik konsepti ilə təyin edilir və buna görə də yəhudilərin milli bir Tanrı anlayışı vardır. Təbii ki, bu köklü fərqin Hz.İbrahim qissəsində bir çox mövzunun nə

¹⁵⁶ Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. V Kitab. Bakı, 2013, s.20-21

qədər eyni olsa da semantik funksiyası baxımından bir-birinə bənzəməyəcəyinə səbəb olacağı bilinməkdədir.

İbrahimin adına nisbət edilən dinlərdə peyğəmbərlərin, din böyüklərinin, anlayışların və bunlarla bağlı qissələrin bir-birinə bənzər olması, onların çıxış nöqtəsinin eyni olması, hər üç dinin sami mədəniyyətinin məhsulu olmasına görədir. Burada Tövrat qissələri ilə İncil qissələrinin və hər ikisinin Quran qissələrində yaxın mövzulara, motivlərə, mənalara malik olmasını məqsəd baxımından fərqləndirmək kimi İslamşünas alimlərin fikirlərinə münasibət bildirmədən İbrahimi dinlərin Mezopotamiya mədəniyyətini, mifologiyasını, ezoterik bilgisini bərabər şəkildə paylaşıqları üzərində durmaq lazımdır. Təbii ki, eyni və ya yaxın məzmunlu qissələrin funksional fərqi vardır və ümumilikdə İbrahimi dinlərin müqəddəs kitablarının, peyğəmbər və peyğəmbərlik və axirət kimi anlayışlarının kateqoriyal fərqi bir ayrı problemdir və teoloqların, kəlamçuların, bir sözlə ilahiyatçıların mövzudur.

Hz.İbrahim üç dinin ortaq dəyəri olduğundan onun həm tarixi şəxsiyyəti, həm fəaliyyəti, həm də başqa dini sistemlərlə, məsələn, Brahmanizmlə bağlılığı, haqqında olan qissələr eradan əvvəl xalq arasında əfsanələşmiş, bu əfsanə və nağılların bir qismi günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Yetmiş ildən çox sürən sovet rejimində digər dini məzmunlu əfsanə, rəvayət, nağıl kimi Hz.İbrahimplə bağlı xalq deyimləri, əfsanələri, nağılları da folklor elminin içinə girə bilməmiş, toplanmamış, araşdırma mövzusu olmamışdır. Son dövrdə yazıya alınan dini folklorla bağlı materiallarda Hz.İbrahimplə bağlı əfsanə və nağıllar da nəşr edilmişdir. Geriyə milli kimliyin, dini inancın, xalq İslamının formalaşmasında dini folklor örnəklərinin toplanması, daha sonra onların funksiyasını, mədəniyyətdəki rolunu, sosial vəzifəsini öyrənmək qalır.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

QISSƏDƏN ŞİFAHİ SÖYLƏMƏ HZ.MUSA (MOŞE)

4.1. Qısa Açıqlama

Qissədən folklora keçən və xalq təxəyyülündə folklor obrazı kimi formalaşan ulul-əzm peyğəmbərlərdən biri də Hz.Musadır. Quran məntiqinə görə Hz.Musa ulul-əzm peyğəmbər kimi bilinsə də Kitab-ı Müqəddəsdə onun əsas missiyası yəhudilərə necə yaşamağı və nəyi edib, nəyi etməməyi öyrətməsidir. Musa, əslində öz xalqına nəyi edib, nəyi etməməkdən başqa heç bir şey öyrətməmişdir. Beləliklə, bu yəhudi peyğəmbəri öz xalqına yaxşı yaşamağın formulunu öyrətdi, ancaq bütün bunları yəhudilərin azadlıq düşüncəsinə dayanaraq öyrətmədi. Əksinə bunu yəhudilər arasında qanun qoymaqla və qanunun hökmü ilə, bir sözlə yasaqlarla həyata keçirdi. O baxımdan yəhudilər üçün yaxşı yaşamaq, ya da həqiqi həyatda Tanrıya ibadət etmək və Tanrı sevgisinə layiq olmaq azadlıqdan daha çox, köləliyə çevrildi. Çünki Musa onlara Tanrının keçmişdə etdikləri yaxşılıqları unutmamaları üçün onu sevmək və qanunu qorumaq, yasaqlara əməl etmək əmrini verdi¹⁵⁷.

Digər tərəfdən dini qaynaqlarda Musanın yəhudiləri qırx il səhrada dolaşdırması hadisəsinin də əsas fəlsəfi mahiyyəti Tanrıya şükr etməyi öyrətməkdisə, sosial-iqtisadi baxımdan öz xalqına yaxşı yaşamaq yollarını öyrətmək idi. Yəhudilərin yeməyə, rahatlığa alışqan olduğu Əhdi-ətiqdə də yazılıdır:

¹⁵⁷ Spinoza Benedictus. Teolojik-Politik İnceleme. Çeviren: C.B. Akal. Ankara: Dost Kitabevi, 2010, s.78

“Bütün İsrail camaatı Elimdən ayrıldı. Misirdən çıxdıqdan sonra ikinci ayın on beşinci günü Elim ilə Sina arasındakı Sin şölünə gəlib çatdılar. Çöldə hamısı Musa ilə Haruna şikayət etməyə başladılar. “Keşkə Rəb bizi Misirdəykən öldürsəydi” dedilər, “Heç olmasa orada ət qazanlarının başına oturur, doyunca yeyirdik. Ancaq siz bütün camaatı acından öldürmək üçün bu çölə gətirdiniz” (Çıxış 16/1-2).

Təbii ki, Musanın peyğəmbərlik vəzifəsini yuxarıda göstərilən şərtlər daxilində həyata keçirməsinin əsl səbəbi qanun vasitəsi ilə onları Tanrını sevməyə dəvət etməsi oldu. Çünki ən böyük yaxınlıq və mutluluq ancaq Tanrıya olan sevgi ilə qazanıla bilər. Ona görə də Hz.Musaya ənən kitabın da adı Tövrat, yəni qanundur. Beş kitabdən (Təqvin/Yaradılış, Çıxış (Xuruc), Levililər, Sayılar (Ədədlər), Təsniyə (Qanunun təkrarı) ibarət olan Tövratin (ərəbcə Tavrət) ibrancə orijinal adı Torah olub, yunancası Pentatevhos adlanır. Hər iki termin “öyrətmə, göstərmə, istiqamətləndirmə, qanun” mənalarına gəlir. **Hz.Musanın müqəddəs kitablara mövzu olan qissələrinin xalq arasında daha çox əfsanələşməsi bu yəhudi peyğəmbərinin qanun yaratmasına, qırx il həm özü, həm də ümmətini Sina səhrasında gəzdirməklə onlara yaşamağı öyrətməsinə, Tanrını sevməyi təlqin etməsinə və bunu qanunla təsbit etməsinə görədir.**

4.2. Miflərin funksionallığı baxımından Musa Peyğəmbər

Mezopotamiya qaynaqlı mifoloji əhvalatlar həm İsrailoğullarının, həm də ərəblərin arasında yayıldıqdan sonra şifahi söyləmədə nəql edilən mətnlər sonralar bəzi dəyişikliklərlə kanonik mətnlərə də keçdi. Dünyanın yaradılması, tufan, cənnətdən qovulma, İsrailoğullarının Misir əsarətindən qurtulması, əski qövmlərin məhvi, Babil qülləsi və s. dini-mifoloji ha-

disələrdən sadəcə bir neçəsidir. Yəhudi kahinləri Hz.Musanın başına gələn hadisələri əski mifologiyadan da təsirlənərək e.ə. VI-IV yüzillərdə formalaşdırdıqları Tövrət mətnlərinə daxil etməklə onları günümüzdə qədər qorumuş oldular¹⁵⁸. Musa peyğəmbərin Rabbin yəhudilik mətnlərinə görə e.ə. 1391-1271 arasında yaşadığını (başqa qaynaqlara görə e.ə. 1592 və ya 1571 tarixlərində yaşadığı göstərilir) nəzərə alsaq, Tövrətin Musadan ən az min ilə yaxın bir zamanda yazıya keçirildiyi məlum olur. İslam dininə görə Musaya endirilmiş Tövrət çox gec yazıya keçirildiyi üçün təhriflərə məruz qalmışdır. Ona görə də elm adamlarının çoxu tarixdə Musaya bənzər bir şəxsiyyətin ola biləcəyini qəbul etsələr də, əsas fikir onun mifoloji bir şəxsiyyət olması üzərindədir.

Tövrətin təhrif edildiyini H.Tanyu Xristian din adamlarının və alimlərinin fikirlərinə dayanaraq isbat etməyə çalışmışdır. Belə ki, bəzi keşişlərin ibrancə mətnlərin səhvlərlə dolu olduğunu bildirmələri buna misal ola bilər. Məsələn, Fransada Oratoire din adamlarından olan Richard Simon 1678-ci ildə nəşr edilən “Histoire Critique du Vieux Testament” (Əhdi-ətiqin Tənqidi Tarixi) adlı kitabında Tövrətin Hz.Musaya aid olmadığını, bunların sonradan, həm də fərqli zamanlarda yazıldığını, daha sonra da bir yerə gətirildiyini bildirmişdir¹⁵⁹. Bu din adamının kitabı toplanıb yandırılsa da onun tərcümələri böyük təsir oyandırdı. Təbii ki, bu məsələni XV.Louisnin həkimi olan Jean Astruc daha da irəli götür-

¹⁵⁸ Bax. Fromm Eric. *Hayatı Sevmək*. Çeviren: A.Köse. İstanbul: 1996, s.7, 204. Eric Fromm Əski Ahidlə bağlı yazdığı “You Shall Be as Gods” adlı əsərində qutsal kitabları Tanrı sözü kimi qəbul etmir. O Kitab-ı Müqəddəsin fərqli vaxtlarda, müxtəlif insanlar tərəfindən yazıldığını irəli sürür. Buna baxmayaraq E.From digər yəhudi dini kitabları kimi Tövrəti, özəlliklə də peyğəmbərlər qissəsini yüksək qiymətləndirir.

¹⁵⁹ Tanyu Hikmet. *Yahudiliğin Qutsal Kitapları ve Esasları*. İlmî İnceleme ve Tenkidi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1966, Cilt XIV, s.111

dü¹⁶⁰. Jean Astruc 1753-cü ildə nəşr olunan kitabında, Təqvini bir toplama kitabı olduğunu bildirdi və Tövratin bəzi yerlərində Tanrı adının Elohim, bəzi yerlərdə isə Yehova (Yahve) şəklində yazıldığına diqqət çəkərək eyni qissə mətnlərinin fərqli Tanrı adları ilə yazıldığını bildirdi. Bu müəllifin gəldiyi nəticəyə görə Tövrət Hz.Musanın dediyi formada bizə gəlib çatmamışdır, qutsal mətnlərdəki dəyişikliklər insan əli ilə edilmiş, mövzu baxımından da fərqliliklər ortaya çıxmışdır.

Digər tərəfdən yəhudi kahinləri Əhdi-ətiqin folklor qaynağı olan sümer mif və əfsanələrini unutturmağa çalışdılar, qutsal adlandırdıkları bu mətnlərdə əsas vurğunu dini məqsədlər üçün istifadə etməklə tarixi həqiqətləri arxa plana keçirdilər, mətnlərdən Yahvenin İbrahim peyğəmbərin zamanından başlayaraq seçilmiş xalqın taleyini idarə etdiyi fikrinə yönəldilər. Ancaq yəhudi kahinlərinin bütün həqiqətləri təhrif etdiyini, dəyişdirə bildiyini demək də məsələyə birtərəfli yanaşmaq olardı. Belə ki, Əhdi-ətiqdə, çox sonralar arxeoloji qazantılarla məlum olan Sümer, Akkad, Assur, Babil mədəniyyətinin qiymətli mənbələri də qorunub saxlanmışdır.

Tövratin yazıldığı dövənlərdə onun sümer miflərindən yararlanmasını Muazzez İlimiyə Çığ aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir: “E.ə. V əsrdə Babil kralı Nebukadnezar Fələstini işğal edincə oradakı yəhudilərin ən bilginlərini Babilə gətirdi. Yəhudilər də orada boş durmadılar, Sümer bilginlərinin yazıya aldıkları məlumatlardan faydalandılar. Bilginlər Babildən qayıtdıqdan sonra Tövrət yazılmaya başladı”¹⁶¹. Yəhudilərin əsas dini kitabı olan Tövrəti ikinci dəfə yazdığı söylənən ka-

¹⁶⁰ Tanyu Hikmet. Yahudiligin Kutsal Kitapları və Esasları. İlmî İnceleme ve Tenkidi, s.112; Adıvar Abdülhak Adnan. Tarih Boyunca İlim ve Din, Cilt II. İstanbul, 1944, s.127

¹⁶¹ Çığ Muazzez İlimiyə. Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni. İstanbul: Kaynak yayınları, 1995

hin Əzra Əhdi-ətiqdə öz adıyla xatırlanan kitabının olmasına baxmayaraq peyğəmbər sayılmaz. O sadəcə kahin və yazıçı kimi tanınmış, itən və ya yox edilən Tövrati yenidən yazmış/yazdırmış və buna görə də “ikinci Musa” adlandırılmışdır.

Yəhudilərin yazıçı kimi tərif etdikləri Əzra Quranda Üzeyir peyğəmbər adı ilə xatırlanır. Hətta Quran yəhudilərin Əzraya (Üzeyirə) Allahın oğlu dediklərini də qeyd edir: “Yəhudilər: “Üzeyir Allahın oğludur”– dedilər. Xristianlar da: “Məsih Allahın oğludur” - dedilər. Bu, onların ağızlarından çıxan sözlərdir. Onların bu sözləri daha öncə inkar etmiş kafirlərin dediklərinə oxşayır. Allah onları məhv etsin! Gör necə də (haqdan) döndərilirlər! Onlar Allahı qoyub hahamlarını və rahiblərini, bir də Məryəm oğlu İsanı Tanrı qəbul etdilər. Halbuki onlara ancaq tək olan İlahə ibadət etmək əmr olunmuşdu. Allahdan başqa ilah yoxdur. O, bunların şəriki qoşduqları şeylərdən uzaqdır” (Tövbə 9/30-31). Quranda adı Üzeyir kimi verilən şəxs Babil kralı Buhtunnasrın (İbranicə Nebukadretsar) Qüdsü aldıqdan və kiçik Yahuda krallığına son verib Süleyman məbədinə dağıtdıqdan sonra (e.ə. VI əsr) yandırılan və tamamilə unudulan Tövrati katiblərə söyləyərək yenidən tərtib edən, yazdırandır. “Daha öncə inkar etmiş kafirlər” ifadəsindən də görüldüyü kimi elm adamlarının dini kitabların miflərdən yararlanılaraq yazılması tezisi əslində miflərin də inkar etmiş kafirlərin anladığı ilahi mesaj olduğu yönündədir. Ancaq ilahi vəhyi olduğu kimi deyil, peyğəmbərdən çox sonra kahinlərin yaddaşlarında qalanlar formasında yazıya alınması mifoloji dünyagörüşün dini qissələrə dönüşməsidir.

Əzranın/Üzeyirin yazdırdığı Tövratda da Musa mifoloji qəhrəman kimi təqdim edilmişdir. Bu mifoloji hadisələrin böyük bir hissəsi daha sonralar Quranda da görünməyə başladı. O halda qutsal kitabların mifologiyalarla eyni teoinformasiyanı paylaşdığını; bəzi mifoloji hadisələrin dəyişdiyini, bəziləri-

nin tamamilə fərqli bir şəkildə verildiyini, bəzilərinin isə olduğu kimi sadəcə fərqli tərəfə istiqamətləndirilərək təqdim edildiyini, məqsədin fərqli olduğunu demək lazımdır. Burada həm mifoloji, həm də dini mətnlərin eyni qaynağın fərqli aplikasiyası olduğu düşüncəsində birləşməliyik. Doğru olanı hər iki qaynağın ilahi mənşəli olmasıdır. Tövratın və Quranın geniş bilgi verdiyi Musa da heç şübhəsiz özündən öncəki mifoloji qəhrəmanların bəzi özəlliklərini mənimsəmişdir. **Göndərilmiş 124 min peyğəmbərdən bir çoxunun mifləşərək nəbilik sifətlərini itirdiklərini və tarixi zaman nəzərə alınmaqla mifoloji qəhrəmana dönüşdüyünə qəti şəkildə hökm etmək mümkündür.**

Təbii ki, Əhdi-ətiqdə Musa ilə bağlı bir çox qissələrin qaynağının sümer miflərinə, Akkad, Assur, Babil əfsanələrinə qədər uzandığını da inkar etmək mümkün deyildir. Z.Kasidovskinin də yazdığı kimi, gil tabletlərin oxunması ilə məlum oldu ki, uzun illər qədim yəhudilərin Tanrının təlqini ilə orijinal yaradıcılıq hesab edilən Tövrat öz kökü etibarlı ilə Mezopotamiya ənənəsinə bağlıdır və bəzi süjetlər, hətta bütöv qissələr zəngin sümer mif və əfsanələri ilə çarpazlaşmış vəziyyətdədir¹⁶².

Burada Hz.Musa'nın İsrailoğullarının xilaskarı olmasının tarixi deyil, ideoloji bir fikrə bağlanmasına da toxunmaq lazımdır. Belə ki, **istər dini kitablarda, istərsə də gündəlik həyatda İsrailoğulları inanırlar ki, Yahve (Tövratda Tanrının adı) onları xüsusi formada sevdiyindən xilas etmiş, onlara qanun, əxlaq normalarını göndərmiş, sosial qaydaqanunu formalaşdırmış, dini institutları, dini mərasimləri yoluna qoymuş, din adamlarının vəzifələrini təyin etmiş və nəhayət, onları birləşmiş, təşkilatlanmış bir xalq kimi zəngin torpaqları olan Kənanaya gətirmişdir.** Buna görə də İsrailoğulları özlərini seçilmiş xalq hesab edirlər, çünki Tanrı on-

¹⁶² Вах. Косидовский Зенон. Библиейские сказания, 1978

ların qarşısına vacib missiyalar qoymuşdur və bu missiyaları yerinə yetirəcək xalqın da məhv olmasını istəməz. Hz.Musanın öz xalqını Misirdən çıxarması hadisəsi tarixi dəyərini və təbii ki, həqiqiliyini itirmiş və Musa haqqındakı qissələr əfsanə şəklində nəsil-dən-nəsilə ötürülərək mistik xarakter qazanmışdır. Ona görə də Musanın yəhudiləri hansı ildə, hansı fironun zamanında Misirdən çıxartması unudulub getmişdir. Çünki Musa qissəsini yazanlar tarixçilər, filoloqlar deyil, teoloqlar idi və onlar da heç şübhəsiz dini mənfəəti ön planda tutmuşdular. Ən əsası da əsrlər sonra yazıya alınan Musa qissəsi mifoloji dünya görüşün təsiri ilə əfsanələşərək yeni bir məzmun və dini kimlik qazanmışdır.

Hətta Hz.Musanın Misirdə doğulması və oradakı saray həyatını nəql edən Tövratin Çıxış kitabının 2/1-10 ayələrində olan qissə də mistik xarakterə bürünmüşdür. Bu fəsildə nəql edilən hekayənin, əslində daha əski bir mif olan Aqadeli Sarqonun hekayəsi əsasında formalaşdığı görünür. Yeni Babildən və yeni Assurdan iki tablet halında günümüzə qədər gələn sümer əfsanəsində Aqadeli Sarqon hadisəsi belə nəql edilir:

“Mən Aqade kralı Sarqonam. Mənim əxlaqsız anam məni gizlicə dünyaya gətirdi. Məni qamışdan hörülmüş bir səbətə qoydu və çaya atdı. Çay məni altına almadı və məni, suların hamisi Akhiyə apardı. Akhi məni səbətdən aldı və öz oğlu kimi böyütdü. Mən Akhinin bağbanı oldum və Tanrıça İştər məni sevdi. Mən dörd il bu krallıqda hökmran oldum”¹⁶³. Bu hekayə sonradan Musanın səbətə qoyulub çaya atılması, çaydan fironun arvadı tərəfindən xilas edilməsi və fironun onu oğulluğa götürməsi şəklində Tövrata girmişdir. Doğulacaq uşağın hökmdarı öldürəcəyi mifi bir çox qəhrəmana aid edilmişdir. Kitab-ı Müqəddədəki Musanın doğumu və ölümü haqqındakı əfsanələr Asiya, Yaponiya, Yaxın Şərq xalqlarının

¹⁶³ Bratton Fred Gladstone. Yaxın Doğu Mitolojisi, s.28-29

mifləri ilə paralellik göstərir. Yuxarıda bu mifin Hz.İbrahimin doğumu ilə bağlı xalq əfsanələrində variantlaşdığını gördük. Hökmdarı öldürüb yeni bir qayda və ya yeni bir dövr başladan mifoloji qəhrəmanları səbətə, sandığa qoyub çaya atırlar. Bu tip qəhrəmanlar çox vaxt hökmdarın sarayında (bəzən də sarayın bağbanının evində) böyüyürlər. Gil tabletlərdə e.ə. 2350 il əvvəl Akkad xanədanını quran və tarixi şəxsiyyət olan Sarqonu gizlicə dünyaya gətirən kahin anası bir səbətə qoyub çaya atır. Bu uşağı çaydan Akka adlı bağban çıxardır. Mifləşmiş Sarqon daha sonra böyük bir hökmdar olur¹⁶⁴. Həm Musa, həm də Sarqon mifi Lord Raglanın ənənəvi qəhrəman qəlibindəki 8-ci maddəyə uyğun bir şəkildə¹⁶⁵ təqdim edilmişdir.

4.3. Yəhudi və müsəlman ənənəsinə görə Musa

Tövrət və Talmutda yəhudilərin ən böyük peyğəmbəri, Yaqubun oğlu Levinin soyundan gələn Hz.Musa haqqında geniş məlumat verilmişdir. Quranda da haqqında ən çox danışılan ulul-əzm peyğəmbər Hz.Musadır. Təbii ki, dini folklorlarda Musa ilə bağlı söyləmlərin qaynağı əsasən Quran və qismən də Kitab-ı Müqəddəsdir. Belə ki, Hz.Şüeyb peyğəmbərin kürəkəni olan Hz.Musa Quranda adının 136 dəfə keçməsi ilə təbliğindən və din yolunda apardığı mübarizədən ən çox bəhs edilən peyğəmbərdir. Hz.Musanın diqqət mərkəzində olması Quranın Yəhudiliyə və yəhudi peyğəmbərinə verdiyi önəmlə bağlıdır. Dinlər tarixində Yəhudilik, bir tayfa dini olsa da ilk təktanrılı din olmasına görə hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Müsəlman teologiyasında dörd kitabın qutsal adlandırılması və bunlardan da həcimcə ən böyüyü olan Tövrətin

¹⁶⁴ Косидовский Зенон. Библиейские Сказания. Перевод с Польского Э.Гессен, Ю.Мирский. Москва: Политиздат, 1978

¹⁶⁵ Raglan Lord (1998). “Geleneksel kahraman” (Çeviren: M.Ekici). Milli Folklor, Sayı 37, s,126-138

H.Z.Musaya endirilməsi onun haqqında həm xalq əfsanələrinin, həm də dini nağlların geniş yayılmasına səbəb olmuşdur.

Tövratın əsas anlayışına görə ibranicə adı Moşe olan H.Z.Musanın Allah (cc) ilə İsrailoğulları arasında vasitəçi olacağına dair əhd bağlaması onu ən yüksək mövqeyə qaldırmışdır. Tövratda yəhudilər Allahın sözünə qulaq asıb bağlanan əhdə sadıq qaldıqları təqdirdə, bütün xalqlardan daha üstün, “Allahın kahinlər mələkutu və müqəddəs milləti” olacaqlardır (bk. Çıxış 19/5-6) bilgisi vardır. Buradan görüldüyü kimi Tövrat, əslində hər nə qədər əhdi pozsalar da, H.Z.Musaya zaman-zaman inanmasalar da, Musa da onlara Allaha verdikləri sözü xatırlatsa da yəhudilərin ucaldılmasına xidmət edir. H.Z.Musa ulul-əzm peyğəmbər olsa da H.Z.İbrahim kimi vəli deyildir. Xasiyyətində əsəbilik, nitqində danışma qüsuru var, səbrsizdir, düşünmədən hərəkət edəndir. Ona görə də xalq əfsanə, nağıl və hekayətlərində H.Z.Musa Tur-u Sinada Allahla danışsa da, bir çox gizli elmlərdən xəbərsizdir. Bu özəlliklər həm Tövratda, həm də Quranda özünü göstərir. Bəlkə buna görədir ki, folklor materiallarının çoxunda Musa, davranış və hərəkətləri ilə gülünc duruma gətirilmişdir. H.Z.Musa Quranda da deyildiyi kimi həm tələskən, səbrsiz, özündən razı, həm də bir çox məsələdə təcrübəsizdir. Bununla bağlı Kəhf surəsində verilən qissə haqqında Səid İbn Cübeyr belə deyir: “İbn Abbasa (radiyallahu anhu) dedim ki: “Nəvf əl-Bəkkali İsrailoğullarının, onların peyğəmbəri olan H.Z.Musanın (aleyhissəlam), Xızırın yoldaşı olan Musa ilə eyni olmadığını təxmin edir. Mənə bu cavabı verdi: “Allahın düşməni yalan söyləyir. Mən Übeyy İbn Kabi (radiyallahu anh) dinlədim. Demişdi ki: “Mən rəsulullahdan (aleyhissəlam) eşitdim, o, belə dedi:

“Musa (as) Bəni-İsrailə xütbə vermək üçün ayağa qalxdı. Ona:

- İnsanların ən bilgini kimdir? - deyə sordular:

- Mənəm, deyə cavab verdi.

Cənab-ı Haqq Allahulalem (yəni ən doğrusunu Allah bilir) demədiyi üçün Musaya hirslandı və:

- İki dənizin birləşdiyi yerdə olan bir qulum səndən daha alimdir, deyə ona vəhy etdi.

Hz.Musa (as):

- Ey Rəbbim mən onu necə tapa bilərəm? deyə soruşdu.

Ona:

- Bir zənbilə bir balıq qoy, onu çiyindənən as. Balığı harada itirsən o zat oradadır dedi”.

Burada Hz.Musanın özündən razı olması, hər şeyi bildiyini zənn etməsi ortaya çıxır. Folklorlaşan bu hekayənin davamında:

“Deyidiyi kimi edərək yola çıxdı. Özü ilə birlikdə xidmətçisi Yuşa İbn Nunu da alıb yola çıxdı. Birlikdə gedərək bir qayanın yanına gəldilər. Hz.Musa və xidmətçisi dincəlmək üçün orada yatdılar. Balıq canlanaraq zənbildən çıxıb dənizə yönəldi. Allah ondan suyun axıntısını tutdu və su kəmər kimi oldu. Balıq üçün bir kanal meydana gəldi. Hz.Musa (as) və xidmətçisi bu mənzərəyə çaşıb qaldılar. Sonra onlar gecə boyu da getməyə başladılar. Musanın yoldaşı ona balığın getməsini xəbər verməyi unutmuşdu.

Sabah olunca Hz.Musa (as) xidmətçisinə:

- Hələ səhər yeməyini gətir yeyək. Biz bu yolda yorulduq, dedi. Ancaq əmr olunduğu yerə gəlicəyə qədər yorulmamışdı.

Xidmətçi:

- Hanı bir qayanın yanında yatmışdıq ya! Mən balığı orada untdum. Onu xatırlatmayı, mənə şeytan untdurdu. Balıq canlanaraq dənizə süzülüb getdi, dedi.

Musa (as):

- Bizim axtardığımız oraydı, dedi və həməən izlərini tutub geri döndülər”.

Hz.Musa Quranda adı çəkilməyən, Allahın könlünə ilham etdiyi alim bir qulla, xalq söyləmində Hz.Xızırqla qarşılaşır və aralarındakı qısa söhbət Hz.Musanın bir çox batını mətləbdən xəbərdar olmadığını və təbii ki, şərtə də əməl edə bilmədiyini, yəni səbirsiz olduğunu göstərir:

“- Allahın sənə öyrətdiyi haqqı mənə öyrətmən şərti ilə sənə qatılmamı qəbul edərmisən?

- Sənin mənimlə bərabər olmaq üçün səbrin çatmaz. Məhiyyətini və hikmətini bilmədiyən şeyə necə səbr edəcəksən ki?

- İnşallah sən mənim çox səbrli olduğumu görəcəksən. Həm mən sənin heç bir əmrinə qarşı çıxmıyacağam.

- Elə isə gəl. Ancaq, mədəm mənə tabe olacaqsan, mən sənə xəbər vermədikcə məndən heç bir şey soruşmayacaqsan! dedi”.

Ancaq Hz.Musa ard-arda Hz.Xızırın mindikləri gəmini deşməsinə, uşağı öldürməsinə və nəhayət, onlara heç bir əhəmiyyət verməyən, qonaq etməyən, yemək verməyən insanlara pul almadan iş gördüyünü görəncə “istəsəydin onlardan pul ala bilirdin!” deməklə, görünənlərin arxasındakı hikməti başa düşmədiyini göstərmiş olur. Ümumiyyətlə, Musa və Xızır (Alim qul) qissəsi haqqında araştırmalarda İslam mifologiyasındakı Xızır kultuna toxunulmuşdur¹⁶⁶. Xalq əfsanələrinin və nağıllarının (“Musa ilə Xızırın yolçuluğu”, “Musa peyğəmbər və yolçu” kimi nağıllar) qaynağı olan bu əhvalat Quranda Kəhf (Kəhf 18/60-82) surəsində verilmişdir. Musa-Xızır qissəsi bir çox tərəfləri ilə Gilgamiş, Glaukos və özəlliklə də İskəndər mifoloji hekayələri ilə bənzərlik göstərir. Ancaq bu

¹⁶⁶ Öztürk Mustafa. “Bilge Kul-Musa Kıssası ve İslâm Kültüründe Hızır Mitosu,” Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2003, S.14-15, s.245-281; Ocak Ahmet Yaşar. İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü. İstanbul, 2012

qissəyə Tövratda və Əhdi-ətiqin digər kitablarında rast gəlinməz. Buna bənzər bir əfsanəyə yəhudi ədəbiyyatında rast gəlik. “El-fərac ba de’ş-şiddə”, yəni Allahın ədalət sahibi olduğunu və darlıqlardan sonra asanlıqın gələcəyini hekayə edən əsərlərdə, İbn Şahin adlı bir müəllifin “Eliyahü və Rabbin Yeşu b.Levi” adlı bir əfsanəsində Musa Xızır qissəsinə bənzər bir hadisə nəql olunur. Burada əhvalat məsələnin iç üzünü bilməyən Rabbin Yeşu ilə Eliyahü arasında cərəyan edir.

“Hekayəyə görə Rabbin Yeşu, yer üzündəki ədalətsizlik və haqsızlıqlar qarşısında sıxıntı duyar. Həyatını oruc, ibadət və duaya verərək Allaha yalvarır. Allah da ona Eliyahunu göndərir. Eliyahü ona bir istəyi olub olmadığını soruşur. O da onunla səfərə çıxıb dünyada gördüyü işləri bilmək istəyir. Eliyahü da ona “Sən mənim etdiklərimə səbr edə bilməzsən” deyir. Rabbin Yeşu ona heç bir şeyə qarışmayacağına, sual sormayacağına söz verir. Eliyahü da sual verib işinə qarışdığı anda yollarının ayracağına bildirir¹⁶⁷. Bu hekayətin ərəbcə, ibranicə (ivritcə) və ingiliscə variantları vardır və hekayənin davamında Eliyahü ilə Rabbin Yeşu yola çıxırlar və axşam bir inəyi olan bir adamın evində qonaq olurlar. Səhər Eliyahü inəyi öldürür, sonra başqa bir yerdə onlara pis davranan varlı bir adama qonaq olurlar. Ancaq Eliyahü onun yıxılmış divarını bərpa etmək üçün Allaha yalvarır. Bu dəfə də qızıldan və gümüşdən oturacaqları olan bir sinaqoqa girirlər. Ancaq sinaqoqdakılar bu iki qonaqla maraqlanmırlar. Onlar gecə sinaqoqda qalırlar. Səhər isə Eliyahü “Allah hamınızı lider etsin”, deyərək dua edir. Sonra onlara yemək-içmək verən yoxsul bir camaata rast gəlirlər. Səhər isə Eliyahü “Allah yalnız birinizi lider etsin”, deyərək dua edir. Rabbin Yeşu bu dəfə dayana bilməz və sənin etdiklərinə səbrim qalmadı deyib

¹⁶⁷ Meral Yasin. “Müsā-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014. S.55:2, s.140-141

ondan ayrılmaq istər. Xızır kimi Eliyahu da bu işlərin həqiqi mənasını izah edir: Evin qadını öləcəkdi, Allaha yalvarıb onun yerinə inəyi öldürdüm, divarın dibində böyük bir xəzinə vardı, ona görə də onu dikəltdim ki, haqqı olmayanın əlinə keçməsin, hamısının lider olmasını onlara pislik etmək üçün istədim, bir lider istədiyim camaata da yaxşılıq etdim, hər zaman sülh içində mutlu olacaqlar¹⁶⁸. Musa və Xızır qissəsindən fərqli olaraq Eliyahu ondan ayrılan Rabbın Yuşuya nəsihət də verir: **Pis bir adamı rahatlıq və xoşbəxtlik içində görsən buna təəccüb-lənmə, çünki bu onun pisliliyidir. Əməli saleh bir insanı da sıxıntı içində görsən bil ki, bu, ondan daha böyük bələlərin qaldırıldığına görədir.**

Xızır/Xıdır (ərəbcə yaşıl yer) dünyanın bir çox əski mədəniyyətlərində dəyişik adlarla bilinir. Bəzi bilgilərə görə bilgə qul, hikmət sahibi insan və ya peyğəmbər obrazının ilk mifoloji arxetipi Misirdəki Tot, yəhudi ənənəsində Enox/Unux, yunanlarda Hermes kultudur¹⁶⁹. Quranda adları çəkilən İlyas və ya Elyesa peyğəmbərin Xızır olduğu da irəli sürülür. Xızır türk xalqlarının klassik ədəbiyyatında, təsəvvüf ədəbiyyatında, folklorunda geniş yayılmış mifoloji varlıqdır. Divan və təkkə ədəbiyyatında ondan vəli, folklorda və hədis kitablarında isə peyğəmbər kimi bəhs edilir. Dini mətnlərdə Xızıra tarixilik səciyyəsi verilərək bilgə peyğəmbərə dönüştürülmüşdür.

Digər tərəfdən Tövrat və Quranda Hz.Musanın dil qüsuru olduğunu göstərən ayələr də vardır. Bunu Fironun ona ironik münasibətində də görmək mümkündür: “Firon öz qövmünə müraciət edib dedi: “Ey qövmüm! Məgər Misir səltənəti, al-

¹⁶⁸ Ginzberg Louis. The Legends of the Jews. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1913, c.4, s.223-226, Sitat Meral Yasin. “Müsā-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2014, 55:2, s.140-143-dən alınmışdır

¹⁶⁹ Kiliç Mahmud Erol “Ebu’l Hukemâ”: Hikmetin Atası Hermetik Felsefenin İslâm Düşünce Tarihinden Görünümü”, <http://www.hermetics.org/hermetik.html>

tımdan (saraylarımın altından) axıb gedən bu çaylar mənim deyilmi?! Məgər (mənim qüdrətimi) görmürsünüzmü?! Yaxud mən (dili dolaşdığı, kəkələdiyi üçün) az qala (sözünü belə) aydın deyə bilməyən bir zavallı (aciz) kimsədən daha yaxşı (daha üstün) deyiləmmi?!” (Zuxruf 43/51-52). Hz.Musanın bu kəkələmə qüsuru haqqında Tövratda daha aydın və açıq məlumat verilmişdir: “Musa Rəbbə, “Aman, ya Rəb!” dedi, “Mən qulun nə keçmişdə, nə də mənimlə danışmağa başladığından bu yana yaxşı bir natiq oldum. Çünki dili ağır, qüsurlu biriyəm.” Rəb, “Kim insana ağız verdi?” dedi, “İnsanı kar, lal, kor ya da gözlü edən kimdir? Mən deyilmiyəm? İndi get! Mən danışmağına kömək edəcəyəm. Nə demək lazım olduğunu sənə öyrədəcəyəm.” Musa, “Aman, ya Rəb!” dedi, “Nə olur, mənim yerimə başqasını göndər.” Rəb Musaya hirsləndi və “Böyük qardaşın Levili Harun var ha!” dedi, “Bilirəm, o yaxşı danışır. Həm də indi səni qarşılamağa gəlir. Səni görüncə sevinəcək. Onunla danış, nə deməsi lazım olduğunu anlat. İkinizin də danışmasına köməklik edəcəyəm, nə edəcəyinizi sizə öyrədəcəyəm. O sənə sözcülük edəcək, sənin yerinə xalqla danışacaq. Sən də onun üçün Tanrı kimi olacaqsan. Bu əsanı əlinə al, çünki görünənləri onunla gerçəkləşdirəcəksən”. Amma Musa, “İsraillilər mənə qulaq asmadıqdan sonra, Firon necə qulaq asacaq?” deyə cavab verdi, “Həm də bəlağətli danışan biri də deyiləm. Rəb Musa və Haruna israillilər və Misir Fironu haqqında danışdı. İsrailliləri Misirdən çıxarmalarını əmr etdi” (Çıxış 4/10-13).

Tövratin Misirdən Çıxış (Xuruc) bölümündən də göründüyü kimi özündən öncəki və sonrakı peyğəmbərlərdən fərqli olaraq Musa yaxşı natiq deyildir, hətta pəltəkdir. Ona görə də Hz.Musanın şəxsiyyəti və xasiyyəti belə dəyərləndirilmişdir: “Quranda və Tövrat mətnlərindəki Allah ilə Musa arasındakı söhbətlərdə, Musanın bir keyfiyyəti ortaya çıxır. Musa doğuşdan tələskən, hiddətli, hirsli bir xasiyyətə malikdir və bu key-

fiyyəti Allah ilə dialoqda da gündəmə gəlmişdir. Vəhyi təbliğ etməklə vəzifələndirilmiş heç bir peyğəmbər ilə Allah arasında yaşanmayan istəklər dialoqu, Musa ilə Allah arasında gerçəkləşmişdir: "Mənə ailəmdən bir də köməkçi ver" (TaHa 20/29). "Qardaşım Harun dildə məndən daha bəlağətlidir. Onu da, məni doğrulayan bir köməkçi kimi mənimlə birlikdə göndər. Mən həqiqətən də, onların məni yalançı sayacaqlarından narahatam" (Qasas 28/34). "Musa dedi ki: Ey Rəbbim! Mən onlardan birini öldürmüşəm, məni öldürmələrindən qorxuram" (Qasas 28/33)¹⁷⁰. Bütün bunlar Quranın da Musanın bəzi qüsurlarına işarə etdiyini təsdiqləyir.

Tövratın beş kitabından dördündə Musanın qissələri verilmişdir ki, bunların çoxunda Hz.Musanın xasiyyətinin tündlüyü və ağır olması bildirilir. Onun əsəbi, səbirsiz olması folklor qaynaqlarında bir çox əfsanənin mövzusu olmuşdur. Musanın aşırı sərtliyi haqqında Tövrat Qurandan daha da irəli gedir ki, bunu Musanın bir qıptiyi vurub öldürməsi qissəsində də görürük. Belə ki, Tövratın Çıxış (Xuruc) kitabında Musanın günah işləməsi və tərəf tutması qissəsi nəql edilir: "Və o günlərdə məlum oldu ki, Musa böyüyüncə qardaşlarına arxa çıxdı və misirlilərin yəhudilərə etdiyi pis münasibəti gördü və bir misirlinin qardaşlarından bir ibraniyə vurmaqda olduğunu gördü, ətrafına baxıb heç kimin olmadığını bilincə misirlini vurub öldürdü və onu quma basdırdı" (Çıxış 2/11-12).

Əhdi-ətiqdə Musanın bir misirlini öldürməsi hadisəsi Quranda da verilmişdir. Qissədə Quran Musanın tərəf tutduğuna işarə edir, çünki Musa iki bir-biri ilə vuruşandan kimin günahkar olduğuna fikir vermədən bir yəhudinin tərəfini tutur və Misirli qıptını yumruqla vuraraq öldürür. Ancaq Quran bir az fərqli şəkildə Musanın adamı nahaq yerə öldürdüyü üçün xətasını başa

¹⁷⁰ Duman Cengiz (1). "Hz.Musa'nın kişiliği", <https://www.kurankissalari.com › hz-musanin-kisiligi>

düşərək peşimanlıq çəkdiyini yazır: “(Musa) şəhərə əhalisi xəbərsizkən (günorta istirahət vaxtı) girdi. Orada iki nəfərin vuruşduğunu gördü. Onlardan biri öz adamlarından (yəhudilərdən), digəri isə düşmənlərindən (qıbtılərdən) idi. (Musanın) adamlarından olan kəs düşməninə qarşı ondan imdad istədi. Musa onu vurub öldürdü və dedi: “Bu, Şeytan əməlindəndir. Həqiqətən, o, açıq-aşkar bir düşməndir, (insanı haqq yoldan) azdırandır!” (Musa) dedi: “Ey Rəbbim! Şübhəsiz ki, mən (bu qıtını vurub öldürməklə) özüm-özümə zülm etdim. Buna görə məni bağışla!” (Allah Musanı) bağışladı. Həqiqətən, O, (bəndələrini) bağışlayandır, rəhm edəndir! (Musa) dedi: “Ey Rəbbim! Mənə bəxş etdiyiniz nemət haqqı mən əsla günahkarlara arxa olamayacağam!” (Qasas 28/15-17)¹⁷¹. Hz.Musanın bilib bilmədən iki savaşıdan birinin yəhudi olduğu üçün müdafiə etməsi, o birinin də Misirli olduğuna görə öldürməsi, sonra da Allahdan yardım istəməsi əfsanələrə də keçmişdir.

Musanın yuxarıda sıralanan mənfi tərəfləri heç bir peyğəmbərdə yoxdur. Bu qədər mənfi tərəflərinə baxmayaraq Quran ondan ən çox söz aöz açmaqda, onu ulul-əzəm peyğəmbər kimi görməkdədir.

İsraillilərin sonradan yazdıqları Əhdi-ətiqdə tərəfkeşlik, təəssübkeşlik hissləri çox güclü olduğundan Tanrı yəhudilərə, mənim xalqım, deyər müraciət edir. Tanrı adına izafə edilən bu deyim yer üzərində yalnız yəhudilərə aid edilmişdir. Tövrata görə antropomorfik Tanrının yəhudiləri xilas etmək üçün Musaya vəzifə verməsi və s. təbii ki, israiliyyat məntiqi, israiliyyat düşüncəsinin nəticəsidir. İlk olaraq Misirli qıptını öldürüb Medyenə (İbranicə Midyan) qaçması, orada Hz.Şüeyb peyğəmbərin (yəhudi qaynaqlarında kahin Yitro) qızı ilə evlənməsi və Firon öldükdən sonra Misirə yəhudilərin yanına qayıtmadan öncə ona

¹⁷¹ Duman Cengiz (2). “Musanın Mizacı”, <https://kurankissalari.tr.gg/Hz--Musa-h-n%26%23305%3Bn>

Tanrı tərəfindən ilk vəzifənin verilməsi ilə nəbilik dövrünün başlaması kimi əhvalatlar hekayə olunur. Musa ilə Tanrının dialoqunu və yəhudilərin xilasını planlayan bu qissə belədir:

“Musa qaynatası Midyanlı kahin Yitronun sürüsünü otarırdı. Sürünü çölün qərb tərəfinə apardı və Tanrının dağına, Horevə çatdı. Rəbbin mələyi bir kolluqdan yüksələn alov dilimləri içində ona göründü. Musa baxdı ki, kolluq yanır, ancaq yanıb qurtarmır. “Çox qəribədir” deyə düşündü, “Gedib baxım, kolluq nəyə görə yanıb gül olmur!” Rəb Tanrı Musanın yaxınlaşdığını görüncə, kolluğun içindən, “Musa, Musa!” deyə səsləndi. Musa, “Buyur!” deyə cavab verdi. Tanrı, “Çox yaxınlaşma” dedi, “Çarıqlarını çıxart. Çünki ayaq bastığın yer qutsal torpaqdır. Mən atanın, İbrahimin, İshaqın, Yaqubun Tanrısıyam”. Musa üzünü örtüdü, çünki Tanrıya baxmağa qorxdı. Rəb, “Xalqımın Misirdə çəkdiyi məhrumiyyətləri yaxşı bilirəm”, dedi, “Anqaryacılar üzündən etdikləri fəryadı eşitdim. Acılarını bilirəm. Buna görə də aşağıya endim. Onları Misirlilərin əlindən qurtaracağam, o ölkədən çıxarıb geniş və bərəkətli torpaqlara, süt və bal ölkəsinə, Kənanlıların, Hitlilərin, Amorluların, Perizlilərin, Xivlilərin, Yevusluların torpaqlarına aparacağam. İsraililərin fəryadı gəlib mənə çatdı. Misirlilərin onlara etdikləri zülmü görürəm. Gəl, xalqım İsraili Misirdən çıxartmaq üçün səni Fironun yanına göndərim”. Musa, “Mən kimim ki Firona gedib, İsraililəri Misirdən çıxarıram?” - deyə bildirdi. Tanrı, “Şübhən olmasın, mən səninlə olacağam”, dedi, “Səni mənim göndərdiyimin sübutu bu olacaq: xalqı Misirdən çıxartdığı zaman bu dağda mənə sitayiş edəcəksiniz”. Musa belə dedi: “İsraililərə gedib, məni sizə atalarınızın Tanrısı göndərdi, desəm, adı nədir? - deyə soruşsalar o zaman nə deyim?” Tanrı, “Mən Mənəm” dedi, “İsraililərə de ki, məni sizin yanınıza Mən Mənəm deyən göndərdi. İsraililərə de ki, məni sizin yanınıza atalarınız İbrahimin, İs-

haqın, Yaqubun Tanrısı Yahve göndərdi. Sonsuza qədər adım bu olacaq. Nəsillər boyunca belə çağrılacağam” (Çıxış 3/13-15). Bu tipik bir Yunan tanrısıdır – insanların işinə qarışan, yerə enən, savaşıyan tərəflərdən birinə köməklik göstərən, hətta mənim xalqım deyib yəhudiləri qoruyan, onları başqa xalqların torpaqlarını işğal etməyə göndərən etnik bir tanrı anlayışıdır.

Hz.Musanın Fironla qarşılaşması və onların bir-birinə və orada toplanan xalqa söylədikləri ifadələr¹⁷², iman-şirk mücadiləsinin çarpıcı tərəflərini üzə çıxardığından və buna görə də böyük önəm qazandığından qarşılaşma bir çox yerdə, ancaq fərqli dini kontekstdə, fərqli ifadələrlə və fərqli məqsədlər üçün təkrar edilmişdir.

Kitab-ı Müqəddəs bir hissəsini təşkil edən Tövrətin verdiyi yarıtarixi bilgilərdə bir çox xətası göztərsə də, Quran Musanı ulul-əzm peyğəmbər hesab edir. Hətta Hz.Məhəmmədə Meracda bütün peyğəmbərlər göstərilərkən Musanın qələbəlik bir ümmətə nəbilik etdiyi qeyd edilir. Allahın dərğahında qeyb pərdəsi aralanır və Hz.Məhəmmədə bütün peyğəmbərlər göstərilir. Bu hadisə Hz.peyğəmbərin dilindən belə anlatılır: “Elə peyğəmbərlər gördüm ki, arxasında tək bir ümmət belə yoxdu. Bəzilərinin ardında üç-beş insan vardı. Bir qələbəlik camaatın gəldiyini gördüm. Bu, mənim ümmətimmi? deyə soruşdum. Xeyr, dedilər. Bu, Musanın ümmətidir. Biraz sonra ondan da çox insanın gəldiyini gördüm və onların mənim ümmətim olduğu xəbərini aldım”¹⁷³.

Musa həm də ən çox möcüzəsi olan peyğəmbərlərdən biridir Tövrətdə onun 10 möcüzəsi verilmişdir:

- Çayın üstündəki möcüzə
- Qurbağa möcüzəsi
- Bit möcüzəsi

¹⁷² Şimşək M. Sait. Kur'an Kıssalarına Giriş. İstanbul, 1993, s.113-114

¹⁷³ <https://hikmet.net/ulul-azm-peygamberleri-hangileridir-ve-nicin-bu>

- At milçəkləri möcüzəsi
- Heyvanların tələf olması möcüzəsi
- Çibanlar möcüzəsi
- Dolu möcüzəsi
- Çəyirtkə möcüzəsi
- Qaranlıq möcüzəsi
- Anadan ilk doğulanların ölməsi möcüzəsi¹⁷⁴.

Quran-i Kərimdə onun adına 9 möcüzə təyin edilmişdir:

- Əsa möcüzəsi
- Yədi bəyza möcüzəsi
- Tur dağının qaldırılıb İsrail oğullarının başları üstündə saxlanması möcüzəsi
- Çəyirtkə möcüzəsi
- Həşərat möcüzəsi
- Qurbağa möcüzəsi
- Qan möcüzəsi
- Dənizi ikiyə bölmə möcüzəsi
- Daşdan su çıxartma möcüzəsi

Quranın İsrə surəsinin 101 ayəsində isə bu möcüzələrə “Biz Musaya doqquz aşkar möcüzə (əsa, günəş kimi parlayan yədi-beyza, çəyirtkə və digər həşərat, qurbağa, qan, qıtlıq, daşların arasından fəvvarə verib çıxan su, dənizin yarılması və Tur dağının qaldırılıb İsrail oğullarının başları üstündə saxlanması) verdik. İsrail oğullarından soruş: (Musa) onların yanına gəldikdə, Firon ona: “Ya Musa! Mənə elə gəlir ki, sən ovsunlanmışsan (ağlın başında deyildir)”, - demişdi.” (İsrə 17/101) şəklində işarə edilmişdir.

Quranda olan əsa, dənizin ikiyə ayrılması, qan, qurbağa, daşdan su çıxartma, həşərat kimi möcüzələr Tövratda da var.

¹⁷⁴ Duman Cengiz (3). “Hz.Musa'nın Medyen'e Hicreti ve Allah İle Mükâlemesi”, <https://www.haksozhaber.net> > ... >, 2019

Bir sözlə Quranda Musa ilə bağlı təxmini 200 ayə vardır ki, bunların da çoxu onun qissələri ətrafında toplanmışdır. Hətta Quranda Tanrı ilə bağlanmış əhdnaməyə də işarə edilmişdir. Bu 10 maddəlik əhdnamə Kitab-ı Müqəddəsə görə Tanrının öz barmaqları ilə daş lövhələr üzərinə yazdığı və Musa vasitəsi ilə yəhudilərə bildirdiyi əmrlərdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Tanrıdan başqa ilahların olmayacaq
2. Büt düzəltməyəcəksən
3. Tanrının adını şər işlərdə xatırlamayacaqsan
4. Cumaertəsi günü heç bir iş görməyəcəksən
5. Atana və anana hörmət edəcəksən
6. Adam öldürməyəcəksən
7. Zina etməyəcəksən
8. Oğurluq etməyəcəksən
9. Yalandan şahidlik etməyəcəksən
10. Qonşunun heç bir şeyinə göz dikməyəcəksən (Çıxış 20, 32/15, 20/1-17).

Mifologiyanın məntiqi funksiyasına görə Kitab-ı Müqəddəsə və Quranda hər bir möcüzənin bir qissəsi vardır. Bu qissələrin böyük əksəriyyəti şifahi ədəbiyyatın materialı olmuşdur. Ancaq türk folklorunda Musa ilə bağlı qissələrdə olmayan, xalq təxəyyülündən gələn mifoloji əfsanələr və dini nağıllarla yanaşı səmavi kitablarda olub ancaq dəyişdirilmiş, təhrif olunmuş folklor mətnləri də çoxdur.

4.4. Şifahi söyləmədə Musa

Qissələr ilahi mənşəlidir və dini kitablarda, özəlliklə Kitab-ı Müqəddəsin Tövrat kitabında, Quranda, Siyər-i nəbilərdə, hədislərdə geniş yer almışdır. **Əski çağların mifoloji mətnlərində görülməyən bənzər hekayələr teoinformasiyanın fərqli zamanlarda paylaşılması, transformasiyası, dəyişməsidir.** Əslində dini kitablardakı qissələrin böyük əksəriyyəti

tinin Mezopotamiya qaynaqlı miflər olması da eyni bölgəyə dəfələrlə göndərilən peyğəmbərlərin söylədikləridir. Bu qissələrin türklərin mifoloji hekayələri ilə çarpazlaşması, zahiri və daxili strukturun dəyişməsi nəticəsində forma və məzmun yenilənməsi baş vermişdir. Dini qissələrin folklorlaşmasında, özəlliklə də Hz.Musa ilə bağlı əhvalatların xalq arasında geniş yayılmasında ən böyük rolü kənd və qəsəbələrdə dini mərasimlərdə, yaşlarda, dini bayramlarda söyləyici tiplərindən biri olan mollalar (Türkiyədə imam, müəzzin adlandırılan din adamı) oynayır. Bu din adamlarının bir funksiyası da oxuduqları dini qissələri, hədisləri, əhvalatları şifahi yolla yaymaqdır. **Çünki qissələr keçmişdə olub bitmiş əhvalatlardır və gələcəyin dini yaşamı üçün bir örnekdir.** Bu həm də nəql edilən qissənin yenidən bərpası ilə yanaşı, keçmişdə olmuş bir hadisənin yenidən canlandırılması və yeni məna qazanmasıdır. Digər tərəfdən yeni məna qazanması söyləyicinin söyləmə tərzini və üslubu ilə birbaşa bağlıdır.

Qaynağı vəhbi olan qissələrin bir çoxunu qutsal kitablardan alsaq da, digər bir qismi səhabə və tabiiinlərin anladıqlarına dayanır. Sonradan bu qissələr və hədislər bir yerə gətirilərək kitablaşdırılmışdır. Qissələrin əlavə materiallarla zənginləşməsində, bəzən də əslindən uzaqlaşmasında israiliyyatın rolunu da unutmamaq lazımdır. Hz.Musanın qissələri də bu bağlamda əl alınmalıdır. Ona görə də folklorda Musa tipi Quran qissələrindəki Musa tipindən fərqlənir.

Hz.Musanın mifləşməsi Tövrətin yazıldığı e.ə. VI-V yüzillərdən də öncə başlamaqdadır. Kitab-ı Müqəddəs əfsanələrində Musanın kimliyi bütünlükdə mifoloji bir örtüyə bürünmüş, həyatı və fəaliyyəti folklorlaşmışdır. Ona görə də sonrakı illərdə Musa peyğəmbər əfsanə və dini nağılların əsas personajlarından birinə çevrilmişdir. Belə ki, digər peyğəmbərlərlə müqayisədə Musa ilə bağlı nağıllar, əfsanələr,

gülməcələr say etibarilə daha çoxdur. “Quranda özündən və həyatından ən çox bəhs edilən peyğəmbər də Hz.Musadır. Hz.Musadan düz 34 surədə bəhs edilir. Quranın üç ayrı böyük surəsində (“Əraf”, “Taha” və “Qasas” surələri) Hz.Musanın həyatına dair çox müfəssəl məlumatlar verilir. Quran qissələrində Hz.Musanın uşaqlıq dövründən başlayaraq Fironla olan mübarizəsi, xalqına olan pis rəftara görə misirlilərə savaşa açması, onları xilas etməsi, təktanrılıqı təbliğ etməsi və s. təhkiyə edilir.

Dini nağıllara aid motivlər içərisində eyni və ya bənzər süjetli, ancaq daha çox müxtəlif adlar altında rast gəlinir. Bu, özünü daha çox Musa peyğəmbərlə bağlı nağıllarda göstərir. Azərbaycan folkloru antologiyasında “Kürək kürəyə yapışmış qardaşlar”, “Məbudnan haramıbaşı”, “Naxırçının oğlu”, “Nainsaf abid və insafılı yəhudi”, “Allahın hörmətli bəndəsi”, “Musa peyğəmbər Allahı qonaq çağırır”, “Musa peyğəmbərlə Xıdır Nəbinin yolçuluğu”, “Musa peyğəmbər və yolçu”, “Peyğəmbər Allahı ədalətsizlikdə günahlandırır”, “Qismətdən qaçmaq olmaz”, “Musa peyğəmbərin qamış yaratması”, “Musa peyğəmbərin allahlığı”, “Musa peyğəmbər qarışqaları əzir”, “Allaha pənah”, “Musa peyğəmbərin Allahla kəlmələşməsi”, “Gündə üç dəfə çubuqlanan şəxslər”, “Nuşirəvan padşah”, “Allaha asi düşən Firon” və s. kimi dini nağıllarda Musanın həm məlum qissələrinin, həm də məlum olmayan əhvalatlarının nağıllaşması baş vermişdir.

Hətta bəzi məlum qissələr, məsələn, Musa peyğəmbərin Fironla olan əhvalatı “Nuşirəvan padşah” və “Allaha asi düşən Firon” nağıllarında variantlaşma nəticəsində qissədən uzaqlaşaraq təhrif edilmiş vəziyyətdə təqdim edilmişdir. “Nuşirəvan padşah” nağılında Musanın adı çəkilsə də nağılda verilən əhvalat Hz.İbrahimə aiddir. Bu iki peyğəmbərin qissələri kontaminasiya edilərək bir nağıl süjetinə çevrilmişdir. Xalqın peyğəmbər qissələrini bir-birinə qarışdırması önəmli deyil,

önəmli olan nağılla verilən ibrətdir. Ancaq Xristian dini ədəbiyyatında da doğulan uşaqları öldürmək əmrini verən kral həm İbrahim, həm də Musa ilə bağlı qissələrdə anlatılır.

Hadisələrin bilinən axara salınması Musa ilə bağlı digər nağıllarda da özünü göstərir. “Allaha asi düşən Firon” nağılında Fironun bütün hamilə qadınları öldürməsi münəccimin ona bir uşaq doğulacaq və səni öldürəcək fikrinə dayandırılır. Uşağı olan bir qadın çarəsiz halda uşağı çaya atır. Uşağı bir dəyirmançı çaydan tapır və saxlayır. Uşaq böyüyür. Dəyirmançı onu başa salır ki, bir Firon var. O, bütün hamilə qadınları öldürür ki, uşaqları olmasın. Yalan nə deyim, mən də səni çaydan tapmışam. Yəqin sən də həmin qadınlardan birinin uşağısan ki, ölümdən qurtarmaq üçün səni çaya atıb. Uşaq bunu eşidib bir ata minir və Fironla dava etməyə yola düşür. Yolda Həzrət Əli onunla rastlaşır. Ona xeyir-dua verir, başına yeddi Quran qoyur və Allaha tapşırıraq yola salır. Fironun ilk zərbəsindən uşaq atla birlikdə torpağa batır, başı kəsilir. Məhəmməd peyğəmbərdən səda gəlir ki, başına torpaq atsın. Buna əməl edən uşağın qanı kəsilir. Ona güc-qüvvət gəlir və həmlə edərək Fironu öldürür¹⁷⁵. Bu nağıldakı motivlər və süjet xətti həm L.Raglanın, həm də J.Campbellin qəhrəman qəlibi və arxetipi ilə izah edilir¹⁷⁶. Çünki bütün mifoloji və nağıl qəhrəmanları doğum və fəaliyyətləri ilə monomofin (arxetipin) təzahürləridir. Nağılda xalq zülmədən qurtarır. Burada Məhəmməd peyğəmbər və Həzrət Əli kimi xalqa dogma və müqəddəs olan şəxslərin Musaya yardım etmələri bəlli möcüzələrə bağlanır.

D.Əli bu məlum motivi fars, hind, yunan mifologiyalarından gətirdiyi nümunələrlə izah edərək motivin arxetipini təyin etməyə çalışır: “İlk arxetipinin Hz.Musanın olduğuna

¹⁷⁵ Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. VI Kitab. Bakı, 2013, s.234-236

¹⁷⁶ Raglan Lord. “Geleneksel kahraman”, s:126-138; Campbell Joseph. Kahramanın sonsuz yolculuğu. Tərcümə edən: S.Gürses. İstanbul, 2010, s.72-276

inandığımız, doğumu ilə məşhur bir hökmdarı tac və taxtdan edəcək qəhrəman və gözlənən kişi motivinə demək olar ki, dünyanın bütün mifologiyalarında rast gəlmək mümkündür. Bu motivə görə kral doğacaq bir uşağın onun taxtını yox edəcəyini öyrənir. Kral uşağı öldürmək istəyir. Anası uşağı alıb, qaçırır və başqa bir yerə aparır. Uşağın aparıldığı yer qutsal bir yerdir (və əsasən dağdır). Burada uşaq böyüyür və kəhanət gerçəkləşir. İran mifologiyasında Dahhakı öldürən Firidun, Əfrasiyabı öldürən Keyxosrov, yunan mifologiyasında Kronos, daha sonraları Oidipus, hind mifologiyasında Kamsa buna nümunədir”¹⁷⁷.

Ancaq bu heç də dini nağılların hamısında təhrifə yol verildiyi, qissələrin bir-birinə qarışdırıldığı mənasına gəlməz. Bəzi nağılların əsas süjet xətti məlum qissələrin ana məzmununa uyğundur. Buraya “Musa Allahı qonaq çağırır”, “Qismətdən qaçmaq olmaz”, “Musa peyğəmbərin qamış yaratması”, “Allaha pənah”, “Musa peyğəmbərin Allahla kəlmələşməsi” və s. daxildir.

Ağdaş folklorunda “Musa ilə Xıdırın yolçuluğu” nağılında Musa və alim qul qissəsinin nağıllaşmış variantı təqdim edilib: “Musa peyğəmbər Allahın məsləhəti ilə duzlu balıq götürüb səfərə çıxır. Əlini yuduğu zaman sudan balığın üstünə çiləyir, balıq harda dirilsə, orada Xıdır Nəbini gözləyir. Onunla yoldaşlıq edir, ancaq şərtə görə gördüyü işlərin səbəbini ondan xəbər almamalıdır. Xıdır Nəbi a) gəminin kanını qoparır, b) cavan uşağa ölüm, qocaya uzun ömür arzulayır, c) uçuq barını hörür. Musa peyğəmbər özünü saxlaya bilmir və Xıdır Nəbidən həmin əməllərin səbəbini xəbər alır. Xıdır Nəbi onları izah etdikdən sonra qeybə çəkilir”¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Tökel Dursun Ali. “Kutsal Metinleri Anlamada Mitolojinin Rolü”, Milel və Nihal. İnanç Kültür Mitoloji. 2009, Cilt 6, Sayı 1, s.182

¹⁷⁸ Azərbaycan Folkloru Antologiyası. XVI kitab, 2006, s.285-293

Musa və bigə qul qissəsinin bir başqa nağıl variantı “Musa peyğəmbər və yolçu” adı altında Saatlıdan toplanmışdır. Bu nağılın eyni bölgədən iki variantı toplanmışdır. Nağılın birinci variantında Musa qoca bir kişi ilə yol yoldaşı olur. Qoca kişi öncə əlindəki çomağı 15-16 yaşlarında olan bir uşağın ayağına ilişdirir, uşaq yıxılıb ölür. Musa etiraz edəndə qoca ona əvvəlcədən xasiyyətinin sərt olduğunu və onunla yoldaşlığı tutmayacağını, xəbər verdiyini xatırladır. Musa susur. Yollarına davam edən yolçular pulları işləməyən bir şəhərdə yemək yeyə bilmirlər. Bir xarabalıqda gecələməli olurlar. Qoca obanın başında olan xaraba bir evi əlindəki çomaqla bərpa eləyir. Musa bu çomaqla pulları yeniləsəydin dedikdə, qoca sənnən mənimki tutmaz, deyir. Musa çox yalvardıqdan sonra qoca onunla yol yoldaşı olmağa razı olur. Təkrar yola düşürlər, gəlib bir sahilə çıxırlar. Qoca yola düşməkdə olan gəminin taxtasını sökür, gəmini su alır. Musa bu dəfə dözə bilməyib bu nainsaflığın səbəbini soruşur. Qoca donuna girmiş Xızır etdiklərinin səbəbini aşağıdakı kimi açıqlayır: “O uşaq on addım o yana atsa, o üzdə onun qabağına elə bir maneə çıxacaq ki, həm o uşaq məhv olacaq, həm də onun günahından valideynləri mənim bəndəliyimdən çıxacaq. Ona görə də mən də o uşağın canını aldım. Dedi, bəs o xarabalıq nəydi? Dedi bəli, orda da namaz qılan bəndeydi. Çapolçular gəlib dağıtdılar, onun üç dənə körpə yetimi qalıb çöldə. Kol altında gedib yatır, çakqal qabağında qalır. Allahdan məə əmr gəldi ki, o mömin şəxsini uşaqları kolun altında yatırırlar, onların evini bərpa elə. Mən də onu elədim bərpa... Dedi bəs gəminin günahı nəydi? Dedi. Allah buyurdu ki, məən orda üç dənə mömin bəndəm var. O gəmi yolda qəzaya uğrayacaxdı, məhv olacaxdı, onun içindəki insannar da məhv olacaxdı. Ona görə mənə əmr elədi gəmini xarab elə, düşməsin yola”¹⁷⁹.

¹⁷⁹ Saatlı Folklor Örnəkləri. Bakı, s.201-202

Qurana görə Allahın lədün elmini bilən alim qul əfsanələrdə, dini nağıllarda XIZIR/Xıdır kimi təqdim olunur və həm əfsanələr, həm də nağıllar Xızırı çox zaman nəbi adlandırırlar.

Bəzi nağılların məzmunu qissələrlə eyni olmasa da ruhu baxımından Musa qissəsinə yaxınlığı ilə bilinir. “Musa Allahı qonaq çağırır” nağılının iki variant var. Aralarındakı fərq çox cüzdür. Burada Musanın Allahın (cc) ərköyün peyğəmbəri olduğu bildirilir. Nağılda Musa Allahı qonaq çağırır, Allah da razı olur. Ertəsi gün hər şey hazır olanda bir dilənçi (sail) gəlib yemək istəyir. Musanın aşbazı Xeyrül adında bir adam idi, ikinci variantda nökerin adı Həyyidir. Xeyrül, Musaya sailin istəyini söyləyir. Musa da mən əvvəl qazanı Allaha açacam, de-nən getsin. Sail qayıdıb getmək istəyəndə Xeyrül onu durdurub deyir ki, getmə mən gedib icazəsini alacam, öz payımı verəcəm sənə, aparıb yeyərsən. Xeyrül ona veriləcək payı Musadan alıb sailə verir. Nağılın davamında belə deyilir: “Allah gəlmədi. Çağırtdı Musa əyannarını, yedilər, işdilər. Tura gedəndə dedi, Xudavəndi-aləm, sən nəşə gəlmədin məən qonağlığıma? Dedi, gəldim, sən vermədin. Dedi, necə gəldin mən vermədim? Səə mən vermiyə bilərəm? Dedi, mən getmişdim. Nə qədər istədim vermədin. Xeyrül verdi, qazandı”¹⁸⁰. İkinci variantda sonluq belə bitir: “ya Musa, Həyyi verdi, Həyyi aldı. Gəldim, vermədin. Məən adım qonağ gedər, özüm yox”¹⁸¹.

Sonda onu demək lazımdır ki, qaynağını Qurandan alan əfsanə və nağıllarla birlikdə, Tövratdan gələn bəzi qissələrin də folklorlaşdığını müşahidə etmək mümkündür. Musa qissələri strukturu və funksiyası baxımından türk folklorunda qutsal bilinən Tanrıoğulları mifləri ilə çarpazlaşmış, bir çoxları isə orijinal özəllik qazanmış, əfsanə və dini nağılların yaranmasına səbəb olmuşdur.

¹⁸⁰ Saatlı Folklor Örnəkləri. Bakı, s.198

¹⁸¹ Saatlı Folklor Örnəkləri, s.199

4.5. Kitab-ı Müqəddəs və Quran mənşəli olmayan və Türk mifologiyası ilə çarpazlaşan Musa əfsanələri

Türk mifoloji mətnlərində, dini əfsanələrində və nağıllarda Hz.Musa qısqanc, əsəbi, tez qərar verən, özündən arxayın və ən əsası da günah etməyə meyilli peyğəmbər kimi təqdim edilir. Bu cəhəti ilə o qutsal bir şəxsdən daha ziyadə trikister obrazı özəlliyi daşıyır. Bunun əsas səbəbi həm yəhudilərin, həm də xristianların Kitab-ı Müqəddəs və ya Qutsal Kitab adlandırılan kitabların və Quranın verdiyi bəzi məlumatlardır. Ancaq **Quranda peyğəmbərlər böyük günahlar işləməyən şəxslədirsə, Yəhudi dini ənənəsində, daha doğrusu Tövrət və Kitab-ı Müqəddəsin digər kitablarında peyğəmbər oğurluq edən, yalan danışan, zina edən, yəni günahları olan insandır. Buna baxmayaraq dünyanın iyrənc işlərinə bulaşmış bu insanlar Allah ilə heç bir vasitəçi olmadan danışa bilir, Ondan əmr və hökmləri birbaşa ala bilirlər.** Yəhudilikdəki peyğəmbərlik anlayışına görə, peyğəmbərlər böyük günahlar, şirk və küfr edə bilməkdədirlər. Məsələn, Tövrətin xəbər verdiyinə görə yəhudilər Misirdən çıxarkən Hz.Musa onlara, misirliləri soymağı və mallarını oğurlamağı əmr edir¹⁸². Buna görə də türk folklorunda Musa, peyğəmbərdən daha çox, subyektiv düşünən, bilmədiklərini danışan, çox vaxt da komik vəziyyətə düşən sıradan bir insanı, daha çox trikister obrazını xatırladır.

Bu prosesdə türk mifologiyasında və folklorunda bilinən məşhur qəhrəmanların dini qissələrin məzmununa daxil olması böyük rol oynamışdır. Qədim türklərin Tanrıoğlu statusunda duran, yağışın, yağmurun hamisi Burkut Babanın Musa ilə eyni sintaqmatik sırada var olması dəyərlər silsiləsində türk miflərinin yenidən redaktə edilməsidir.

¹⁸² www.zehirli.org/4incil-ve.../hristiyanlikta-peygamberlik-anlayisi.ht

“Əski türklərin miflərində deyilir ki, bir tacir Musa peyğəmbərin Turu Sinaya, Tanrı ilə söhbət etməyə getdiyini eşidincə Tanrıdan ona varis olacaq bir uşaq istəməsini deyir. Musa peyğəmbər tacirin istəyini yerinə yetirir, ancaq tacirin bəxtində uşaq olmadığı üçün Tanrı bu istəyi qəbul etmir. Bundan çox kədərlənən tacir bu dəfə də Tanrını ziyarətə gedən Burkut Ataya öz istəyini bildirir. Həm də tacir Musa peyğəmbərin onun istəyini yerinə yetirə bilmədiyini də Burkut Ataya demiş olur. Burkut Ata Tanrıdan tacirə yeddi uşaq istəyir və istəyi qəbul edilir. Aradan illər keçir. Bir gün tacirin evinin önündən keçən Musa peyğəmbər uşaqları görüb məsələni öyrənir. Musa peyğəmbər, nəyə görə onun duasının qəbul olmadığını Tanrıdan soruşur. Tanrı da:

- Sən tək bir uşaq istədin, mən də vermədim. Ancaq Burkut Divanə gəlib ixlasla yeddi uşaq istədi, mən də onun istəyini yerinə yetirdim, cavabını verir”¹⁸³.

Musa ilə Burkut Atanın əhvalatı bununla bitmir. Başqa bir mifoloji mətnə yağış yağdırmaq üçün dua edən Musanın yağış yağdıra bilməməsi təhkiyə edilir:

“Vilayətdə Həzrət Musanın vaxtında yağış olmadı. Həzrət Musa cəmiyyəti yığdı müsəlləyə çıxmağa, təvəssülə çıxmağa... Həm müsəllə eləsinlər, həmi təvəssül eləsinlər, çıxdılar. Üç gün çıxdı, üç gün ağlatdı camaatı, hər gün çətinliyi yaratdı ki, ağlasınlar. Quzular bir yanda məliyllər, qoyunlar bir yanda məliyllər, cücələr bir yanda cükgüllüyüllər, toyuxlar bir yanda qırtıldıyıllar. İnsanlar bir yanda, uşaxlar bir tərəfdə, analar bir tərəfdə ağlaşır, hamısı bir yerdə həzin, qəmginlik səsləri aləmi götürüp.

Həzrət Musa baxdı gördü Allahın dərğahına səs gedib çatmır. Ya Allah, deyib cəmiyyətin arasından çıxdı, üçüncü günü də yağış gəlmədi. Getdi Turi Sinaya. Dedi:

¹⁸³ Bayat Fuzuli. Kadim Türklerin Mifoloji Hikayeleri, s.164-165

- İlahi, bu qədər adamlar yığışib, bu cür müsəlləh eliyir, yağış yağmır.

Allahdan nida gəldi:

- Nöyşün ki, mənim orda dostum yoxdu. Mənim dostum gəlsin, o istəsin, verim.

- Dostun kimdi?

Deer ki:

- Kasıblar küçəsində, kafirlər məhəlləsində, müsətdər evində kirayə yaşayan bir nəfər qul var, get onu gətir. Adı bu, ünvanı bu.

Bəli, gəldi. Salam, əleykə salam. Girdi içəri, gördü ki, içeridə yaşlı, cır-cındır içində bir adam. İylədi belə:

- Ahhh, dedi, Allahın dostunun iyi gəlir¹⁸⁴.

Bu əfsanənin davamında Allahın (cc) dostum dediyi qocanın Onunla danışması şathiyyə tərzindədir:

“Gedək Turi Sinaya. Gəldi çatdı Turi Sinaya, başın qaldırdı, dedi:

- İlahi, ya dərgahda qulax kar olub eşitmir, ya selin qurtarıp, buludunda yağış qurtarıp, nağayırp? Bi belə sədaları eşitmirsən? Hamı fəryad eliyir. Yağış gətirginən.

Həə, elə bu sözü deyən kimi yağış da yağmağa başladı, camaat sevinə-sevinə evlərinə getdi¹⁸⁵.

Bu əfsanədəki Allah dostu qocanın Burkut Ata ilə genetik əlaqəsi var. Çünki əski türk mifoloji mətnlərində Burkut Ata/Burkut Baba/Burkut Divanə yağışın hamisidir. Burkutla bağlı başqa bir mif də bunu təsdiq edir. Mifdə deyilir: “Yenə bir gün çox quraq bir mövsümdə Burkut Ata Tanrıdan yağış istədi. Tanrı ondan yağış yağdırmağın əvəzində nə verəcəyini soruşdu. Burkut da Tanrıya:

- Qırx gecə tək ayağımın üstündə duraram, dedi.

¹⁸⁴ Söyləyici: Nifti Əsgərov

¹⁸⁵ Söyləyici: Nifti Əsgərov

Bunu eşidən Tanrı onun diləyini qəbul etdi, yağış yağdırdı. Burkut da verdiyi sözə əməl edərək qırx gün, qırx gecə tək ayağı üstündə durdu. Bu hadisədən sonra türklər hər çətinlikdə; uşaqları olmadıqda, quraqlıq olduqda, hətta ölümə çarə axtardıqda Burkut Atadan kömək istəməyə başladılar”¹⁸⁶.

Türk verbal folklorunda Musanın qutsal qəbul edilən mifoloji qəhrəmanlardan, məsələn Burkut Atadan, adı bilinməyən Allah dostu qoca quldan üstün olmadığı vurğulanır. Hətta mifoloji mətnlərdə Hz.Musa bir çox cəhəti ilə ondan üstün olan Burkut Atanı Allahın sevgili qulu olduğu üçün qısqanır:

“Burkut Baba Ərəbistanda, Hindistanda, Misirdə oldu və nəhayət, gəlib Obi-Hinçay adlı bir yerə çatdı. Burkut Baba özü ilə xalı toxuyan alət də getirmişdi. O, insanlara xalı toxumağı, yun əyirməyi öyrətdi. Qısacası Burkut Baba çoxlu yaxşı işlər gördü. Bütün bunlar zamanın nəbisi olan Musa peyğəmbərin xoşuna getmədi və o, Burkut Baba ilə düşmən oldu.

Bir dəfə Allah (cc) qırx günə uca bir dağ yaratdı və belə dedi:

- Kim, birinci bu dağa qalxa bilər?

Ancaq heç kim bunu bacarmadı. Həzrət Burkut bu dağa qalxdı və dörd gündən sonra dağdan endi. Bunu görəndə Allah dedi:

- O, gücdə və qüdrətdə mənimlə eynidir. Qoyun nə istəyirsə götürsün, haraya istəyirsə getsin, nə istəyirsə etsin.

Burkut da cavabında dedi:

- Ey yerin, göyün hakimi Uca Tanrı, sənin rəhmin hər yerdə, hər şeydədir. Bir yaxşılıq et, insanları cəhənnəmin atəşindən qurtar. Sən cəhənnəmi insanları məhv etmək üçün yaratdın.

Bunları eşidən Tanrı bərk qəzəbləndi, ayaqları ilə yerə vurmağa başladı və qışqıraraq dedi ki, bu heç bir vaxt olma-

¹⁸⁶ Басилов Владимир Николаевич. “О туркменском “пире” дождя Буркут-баба”, Советская этнография. № 3, Москва, 1963, s.17-29

yacaq. Hətta O, Burkutun fəlakətləri, selbasmaları, zəlzələləri idarə edən barmağını da qırdı. Tanrı dedi:

- Əyər cəhənnəm olmasa, insanlar mənə qulaq asmaz, itaət etməzlər.

Burkut Baba Tanrıdan küsərək dağa çıxdı. Dağda onu mələklər tutub əziyyət verməyə və dünyanın hər tərəfinə sürüməyə başladılar. Ancaq Burkut Baba bütün imtahanlara dözdü və qəlbi alışıb yanmağa başladı. Bir müddətdən sonra Tanrı onunla barışmaq istədi. O, bunun üçün bir neçə dəfə mələklərini onun yanına göndərdi, bu bir nəticə verməyəndə Musa peyğəmbəri göndərdi. Musa, Tur Dağında olanda Tanrı ona:

- Get, Burkut Babanı tap və bizi barışdır.

Musa gəlip Burkutu tapdı, ona salam verdi. Burkut da onunla cəhənnəm barəsində danışdı. Onun qəlbi yanmaqda idi və heç kim onun qəlbindəki atəşi söndürə bilmədi. Və nəhayət, onun qəlbi yanıb kül oldu və Burkut Baba öldü.

Musa olub bitənləri Tanrıya danışdı. Tanrı belə bir adamın yaşamasını istədi və yeddi saatdan sonra Burkut Babanı dirilti və cəhənnəmin səkkiz təbəqəsindən birini məhv etdi, yeddi cəhənnəm isə qaldı¹⁸⁷.

Əfsanədə Tanrının antropomorflaşması, qəzəblənməsi, Burkutun barmağını qırması, sonra peşiman olması, onunla barışmaq üçün araya vasitəçilər qoyması türk şaman mifologiyasında Tanrının statusunun dəyişməsi ilə bağlıdır.

Şifahi şəkildə Quran qissələrinin və Siyər-i Ənbiyaların söyləndiyi icra ortamında Musanın yağışla bağlı bilgisinin az olduğu diqqətə çatdırılır. Bu, peyğəmbərliyin yalnız vəhy olunanlarla yüklü olduğunu, hər şeyi bilir olması mənasına gəlmədiyini göstərmək üçündür. Bunun bir neçə örnəyini türk mifologiyasında yağışın hamisi Tanrıoğlu Burkut Ata ilə bağlı miflərdə də gördük. Topladığımız başqa bir nümunədə də

¹⁸⁷ Bayat Fuzuli. Kadim Türklerin Mifoloji Hikayeleri, s.166-167

Musanın çobanla yağış məsələsində mübahisə etdiyini görürük. “Hazrət Musa eleyhissəlam Turi Sinaya yolunu salmalı olur. Bir çoban olur, abid. Bunnan həmsöhbət olurlar, bir tikə çöreyinnən kəsir. Hazrət Musa eleyhissəlam görür ki, qara bulud alıb başdarının üstünü. Deyir ki:

- Çoban, sən sürünü yığışdır, mən Turi Sinaya gedirəm Allahla münacaata. İndi bir sel gələcək ki, bizim dillə desök tut ucunnan göyə çıx.

Çoban buluttara baxıb deyir:

- Ya Musa, olar erkək buluddu onda yağış olmuyer.

Deyir tay mən sənə dedimdə.

Hazrət Musa eleyhissəlam gedir Turi Sinaya münacaatın eleyer, ibadətini eleyer. Allah Sübhan Allah tealadan ona səda gəlir ki:

- Ya Musa, o yolda bilmədiyün işlərə niyə qarışırsan, o çoban sənən yaxşı bilir ki, o, erkey buluddu onda yağış olmuyer.

Deyir:

- Ya Allah teala mən sənın peyğəmbərin, pərt olacağam.

Deyir:

- Sənə xatir bir yağış göndərəm.

Hazrət Musa çobana çatınca görür bir sel gedir, çoban qalıb əsir-yesir, o qoyunun dalyca, bu qoyunun dalyca gedir, tutub yığışdırı bilmir. Hazrət Musa eleyhissəlam batır palçığa buna kömey eleyer, deyir:

- Ay zalım oğlu zalım, bə mən sənə dedim axı, bir sel gelecey tut ucunnan göyə çıx yığışdır bu qoyunnarı.

Çoban der:

- Ya Musa, vallah o bulud erkey idi, onda yağış filan yoxdu, ona hansısa mərdimazar barmağ elədi¹⁸⁸.

Buna bənzər əfsanələr bəzi dəyişikliklə başqa bölgələrdə də anlatılmaktadır, ancaq birinci misalda olduğundan fərq-

¹⁸⁸ Söyləyici: Röyal Hüseynov

li olaraq aşağıda verəcəyimiz nümunə, əhvalatı didaktik nəticəyə bağlayır:

“Bir dəfə də Həzrət Musa (as) dövründə qurağlıq oldu, dedilər gedək müsəlləyə çıxmaq. Çox böyük bir sayda insanlar gəldilər, qoyunların, quzuların, qadınların, uşaqların, anaların ah-naləsi bürür hər tərəfi. Allahdan vəhy gəlir:

- Ya Musa, onların biləkləri (qolları) qırılana qədər dua elesələr də qəbul eləmiyəcəm.

Musa deyir:

- Niyə?

Deyir:

- İçlərində bir nəfər var söz gəzdirir, dedi-qoduçuluq eliyir.

Deyir:

- De görüm kimdi o, biz onu çıxardağ, sonra biz özümüz dua eliyey.

Deyir:

- Ya Musa, necə ola bilər ki, mən özüm söz gəzdirenlərə, xəbər aparanlara nifrət elədiyim halda özüm xəbərçiliy eliyim?

Musa deyir:

- Elə deyirik, bele deyirsən, belə deyirik, elə deyirsən, onda bizə bir yol göstər.

Dedi:

- Get olara denən hamısı tövbə eləsün.

Gəldi dedi eviniz yıxılsın, içinizdə bir nəfər var xəbər aparıb gətirir. Biz burda nə qədər qalıb dua elesöy də duamız qəbul olmicəy. Hamılıqla tövbə eliyök. Hamısı bir yerdə tövbə eledilər. Tövbə ağızdan çıxan kimi yağış başladı başlarına tökülməyə”¹⁸⁹.

Musanın bir çox dərin mətləbləri bilməməsi, başqa bir əfsanədə də anlatılır. Burada da təbii ki, bilgə kişi çobandır. “Musa Tura gedəndə çoban deyir ki, ya Musa, Tura gedirsən? Deyir:

¹⁸⁹ Söyləyici: Təmsiyət Əbilov

- Hə.

Deyir:

- Mənim Allahıma deynən ki, mən onnan küsmüşəm.

Musa deyir ki, əşi, əstafır elə, sən kimsən Allahdan küsəsən. Deyir ki, sənin nə işə qalır, deyərsən. Allah-talaynan danışannan sora deyir ki, Xudavəndi-aləm, özünə agahdı da, çoban belə-belə dedi. Allah-tala deyir ki, ya Musa, get ona deynən ki, mən də onnan küsdüm. Gəlif deyir ki, Allah-tala deyir ki, mən də onnan küsdüm. Vaxt olur, ikinci dəfə gedəndə Musa peyğəmbərə deyir ki, mənim Allahıma deynən barışdım onnan. Gedir Allahnan görüşür. Deyir:

- Xudavəndi-aləm, çoban deyir ki, onnan barışdım.

Deyir:

- Mən də onnan barışdım.

Qayıdır gəlir çobana deyir ki, sən kimsən Allahdan küsəsən, Allahnan barışasan. Bunu maa agah eylə. Deyir ki, mən Allahdan ona görə küsmüşdüm kü, o gözəllihdə cənnəti yaratmışdı, cəhənnəmi niyə yaradıf. Ona görə küsmüşdüm onnan. Sən gedənnən sora bir dəsdə quldur gəldi, məni döydü, qoyunumun da yaxşılardan seşdi apardı, qalmışam indi bu axsağ-uxsağın yanında. Mən də ona görə onnan barışdım ki, cəhənnəmi də yaradıf onnardan ötrü¹⁹⁰.

Xalq əfsanələrində Musa Allahla vasitəçi olmadan danışan peyğəmbərdir. Ona görə də insanlar Allahdan istədiklərini Musanın vasitəsi ilə ona çatdırırlar. Məsələn, həm Masallıdan (Xırmandalı kəndi), həm də Yardımlıdan (Yolacaq kəndi) topladığımız bir nümunədə bunu görmək mümkündür:

“Bir dəfə bir cavan oğlan dedi, ya Musa, gedirsən Allah-talanın yanına, ona denən mənim bir xayışım var, bir istəyim var, neçə vaxtdır istəyirəm vermir, de ona, əgər istəyimi yerinə yetirməsə, onu rüsvay eliyərəm. Gəldi Turi Sinada

¹⁹⁰ Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. I Kitab, s.61-62

Həzrət Musa Allahla danışdı, ama demədi bu sözü. Qayıdanda Allahtala dedi:

- Ya Musa, biri sənə söz demişdi niyə demirsən.

Dedi:

- Həyə eliyirəm, o sözü mən sizə necə deyim.

Dedi:

- De

Dedi:

- Dedi ki, istəyimi verməsə Allahtalanı rüsvay eliyərəm.

Dedi:

- Get, onnan soruş, məni necə rüsvay eliyə bilər.

Gəldi, cavan oğlana dedi:

- Dedim, ama dedi ki, soruş onnan, o məni nə cür rüsvay eliyər.

Dedi:

- Bu saat əyani şəkildə göstərim.

Gəldi elə bizim kəndçimiz, elə birinci evdən, ay ev yiyəsi, ay ev yiyəsi məsələn, təbii ki, ev yiyəsi çıxdı, nədi qardaş?

Dedi:

- Sən mənə demüştün ki, gəlüb çağırısan mən cavab verərəm?

Dedi:

- Xeyr.

Dedi:

- Mən sənə demişdim ki, mən gəlüb çağıracam cavab verərsən?

Dedi:

- Xeyr.

Dedi:

- Ya Musa, nə tər olur ki, demədiyi halda mən çağırın kimi cavab verdi, ama Allahtala deyir ki, çağırın mənü mən

sizin duanızı qəbul eliyərəm. Bunu eləmiyənnən sora əlbəttə rüsvay eliyərəm”¹⁹¹.

Quran qissələrində əsas mesaj ibrət vermək olduğundan, xalq əfsanələrində də bu ibrət sadə, anlaşılıd bir dillə təqdim edilir. Məsələn, əfsanələrin birində Musanın özündən arxayın-lığının peyğəmbər olsa belə Allaha xoş gəlmədiyi bildirilir:

“Musa haqqında elmi əsası olmayan belə bir rəvayət var ki, bir gün Musa Fironnan, Firon axı özün Allah sayır, şərt kəsir-lər ki, sabah axar çaya, suya deyəcəyik dayan. Hansımızın sözün eşitsə, deməli Allah odur. Həmin gecə Musa arxayın, peyğəm-bərdi axı, özünə arxayın yıxılıb yatır ki, səhər gedəcəyəm, hər şey mən deyən kimi olacağ. Ama Firon bütün gecəni ayaqların-nan asdanır, dua eliyir Allaha ki, mənim sözümlü eşitsin. Elmi əsası olmayan bir şeydir də. Səhəri gedirlər suya, Musa çaya deyir dayan, su dayanmır, Firon deyəndə dayan, su dayanır. Deyir gördün, mən Allaham, su da mənim sözümlü eşidir”¹⁹². Buna bənzər ancaq Musanın Allahlıq arzusunda olması ilə bağlı bir əfsanə də vardır: “Bir gün Musa gedir Allahın yanına. Deyir:

- Ya Allah, allahlığı üç gün ver maa.

Deyir:

- Ya Musa, neyniyəssən?

Deyir ki, adamımı bir-birinnən seçim. Ona görə də deyir-rih ki, Allah günün ixdiyarını heş kəsə vermiyif. İxdiyarı an-cax öz əlindədi. Özü yazısını yazır, özü öldürəndə öldürür. Musuya vermiyifdi. Musuya deyif ki:

- Ya Musa, saa versəm dünyanı talan eliyərsən. Dünyanı pəsdü-parağ eliyərsən. Bir dəyqənin dəyqəsin, bir saniyənin saniyəsin saa verə bilmərəm”¹⁹³.

¹⁹¹ Söyləyici: Təməşiyət Əbilov

¹⁹² Söyləyici: Yadigar Qələm

¹⁹³ Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. I Kitab, s.61

Bu yarım fəslin əvvəlində də deyildiyi kimi Musa ilə bağlı əfsanə və nağılların böyük əksəriyyəti Quran-i Kərim və Kitab-ı Müqəddəs mənşəli olmayan folklor materiallarıdır. Bunun başlıca səbəbi folklorda mövcud olan hər hansı bir motivin Musa və ya başqa bir peyğəmbər əhvalatına aid edilməsidir. Əfsanə, mif və nağıllar da bu motivlər əsasında yenidən dəyərləndirilməlidir. Folklor motivlərinin bir janrdan digərinə keçidi, bir başqa dəyər üzərinə keçirilməsi bir qanunauyğunluqdur. Bu materialların bəziləri bir deyil, bir neçə peyğəmbərə aid edildiyi kimi, bəziləri də yalnız bir peyğəmbərin adı ilə bağlıdır. Məsələn, Saatlıdan toplanmış “Peyğəmbərin axirət qonşusu” adlı nağıl buna misal ola bilər. Nağılda, Musa, Allahdan axirətdə qonşusunun kim olacağını soruşur. Allah (cc) də ona “Gəzərsən, taparsan” cavabını verir. Və Musa da çox yeri gəzdikdən sonra bir bazarda əti tərəzidə çəkməyib satan bir qəssab görür. Əti alanlar aparıb çəkirlər görürlər ki, aldıklarından artıqdır. Musa bu qəssaba qonaq olur. Qəssabın, evin tavanından asılmış yüyürkdə gözləri görməyən, danışa və yeriyə bilməyən anasını bəslədiyini görür. Qəssab qonaqdan ürəyinin nə istədiyini soruşur, Musa da onu sınamaq üçün xurma-pilov istəyir. Qəssabın arvadı qonağın istəyini yerinə yetirir.

Yemək ortaya gələndə Musa sol əlini yeməyə uzadanda qəssab ondan biz nə vaxtdan düşmənik ki, sən mənim evimdə sol əlinlə yemək yeyirsən deyir. Musa da sağ əlini xəstə olduğu söyləyir və ev sahibinin israrı üzərinə əlinin dərmanının “atanın yeganə bir oğlu ola, onun ürəyin çıxarta, mən də bu yaralı əlimi onun qanına salam, onda o qan mənə yaramı yurar”. Buna çox kədərlənən qəssab arvadı ilə məsləhətləşib yeganə oğlunun ürəyini çıxarır və qonağa əlini ürəyin içinə salmasını deyir. Musa ürəyi yuyub uşağın içinə qoyur və “ya Rəbbim Allah, səə ayandı ki, bu bilmeer məən peyğəmbər olmağımı. Gör bı qədər bı sənin aşığındu. Sənın qonağuva öz

yeganə övladını, bir dənə balasının ürəyini qurban verdi. Məyi pərt eləmə, mün balasına nəfəs verginən”, deyərək dua edir və uşaq yenidən dirilir¹⁹⁴.

Quranda və türk folklorunda olmayan bəzi əfsanələr də vardır ki, bunlardan biri də yəhudilərin və xristianların yüzlərlə əfsanə formalaşdırdıqları, qurğu nəzəriyyələri yaratdıqları əhd sandığı (Yexova sandığı), manna yeməyi, Harunun əsası və s. haqqındadır.

Son Söz

1. Yəhudi inancında Musa qissələrinin ən böyük fikri və məntiqi nəticəsi onun bir necə yarımüstəqil camaatdan ibarət olan İsrailoğullarını bir yerə toplayaraq bir xalq yaratmasıdır. Musadan öncə yəhudi tayfalarını birləşdirən nə dini, nə də sosial institutlar mövcud idi. Musa bütün yəhudi tayfalarını birləşdirdi, sosial həyatlarını qanunla müəyyənləşdirdi və İsrailoğullarına birlik, özünə inam, özünü sevmək psixologiyasını aşıladı, onlara Tanrının doğru yolunda addımlamağı öyrətdi. Yəhudi ənənəsində Yahvenin ağzı ilə danışdığına görə, bütün etdikləri, dedikləri qanun kimi qəbul edilmiş və Hz.Musa qutsallıq zirvəsinin ən üst pilləsinə qaldırılmışdır. Bunu yəhudi və xristian əfsanələrində sevilən peyğəmbər və milli qəhrəman səviyyəsində duran Musa qissələri də təsdiq edir.

2. Müsəlman inancında isə Hz.Musa Allahın (cc) böyük səlahiyyətlər verdiyi, haqq din uğrunda ömrünün sonuna qədər heç bir mükafat gözləmədən çalışan ulul-əzm peyğəmbərdir. Quranın da ən çox bilgi verdiyi, ən çox qissəsi olan peyğəmbəri Musadır.

3. Xalq əfsanə və nağıllarında Musa Allahın dostu adlandırılsa da, ulul-əzm peyğəmbər, Allahla danışan tək peyğəmbərdir.

¹⁹⁴ Saatlı Folklor Örnəkləri, s.82-84

ğəmbər olsa da, bir çox gizli mətləblərdə naşı, özündən tez çıxan, doğru bildiyi yanlışlarında da ısrar edən trikister xarakterli qəhrəmandır. Musa qissəsinin xalq variantları bir az şathiyəçi, bir az özümükləşdirilmiş məzmun və üslubu ilə bizə məlum olan və olmayan əski türk mifik və əfsanəvi qəhrəmanlarının özəllikləri ilə yoğrulmuş səviyyədədir.

Xalqdan toplanmış dini əfsanələrdə Hz.Musanın daha çox Xızır, çoban, Allah dostu, dilənçi, gənc və başqaları ilə olan əhvalatları və s. kimi mövzular işlənmişdir. Bu əfsanələrdə Tövratda və Quranda verilən məlumatlarla bərabər xalq təxəyyülündə Musaya verilən dəyər folklorun funksiyası baxımından yəhudi peyğəmbərinə olan münasibətin əks-sədasıdır. Belə ki, Hz.Musanın Kəlimullah, ulul-əzm peyğəmbər olmasının yanında bir də onun xalqın gözündə necə biri olması vardır. Qısır buludla, yağış gətirən buludu ayırd edə bilmədiyi halda çobanla mübahisə edən, Allaha yalvarmasına baxmayaraq yağış yağdıra bilməyən, bir yəhudini bilib bilmədən müdafiə edərək Misirli qıptini öldürən, hətta Tövratın yazılı olduğu lövhələri qırıb parçalayan biri kimi Musa obrazı dini əfsanələrdə qutsal kitablardakı qissələrin və Siyər-i Ənbiyalardakı hekayələrin folklorlaşmasından və fərqli funksiya daşımından başqa bir şey deyildir.

4. Bununla bərabər konkret olaraq Azərbaycan xalqının nəzərində Hz.Musa danışma qüsuru olandır, səbirsizdir, tələsgəndir, qısqancedir, əsəbidir, sərtidir, hətta bəzi davranışları hiddət və əsəbilikdən daha çox gülüş doğuran biridir. Bütün bunlar heç də xalqın Musaya və ümumilikdə peyğəmbərlərə laqeydliyi, hörmətsizliyi mənasına gətirib çıxarmamalıdır. Əksinə şathiyə tərzli anlatılar peyğəmbərləri özümükləşdirmək, onlarla səmimi olmaq, inancın yalnız ciddiliklə, qorxuyla deyil, səmimiyyətlə, dostcasına münasibətlə mümkünlüyünün isbatıdır.

BEŞİNCİ FƏSİL

ÖLÜLƏRİ DİRİLDƏN MƏRYƏM OĞLU NASIRALI İSA (YEŞUA)

5.1. Giriş

Monoteist, səmavi, yaxud İbrahimi dinlər adı ilə bilinən üç dindən biri və ən böyüyü olan Xristianlıq Hz. İsanın adı ilə bağlıdır. Həyatı və fəaliyyəti mifləşən, daha sonra da şifahi şəkildə yayılan çox saylı əfsanə, nağıl formasında yaşayan və sayıları bilinməyən qədər yazılı ədəbiyyata mövzu olan İsanın şəxsiyyəti, həyatı sadəcə Xristian aləmində deyil, müsəlman türklər arasında da geniş yayılmışdır. Bütün dünyada ən çox araşdırılan, haqqında müxtəlif janrlı mətnlər, rəsm əsərləri, heykəllər və filmlər olan İsa iki fərqli aspektdən qavranılır. Bunlardan birincisi xristianların böyük əksəriyyətinin Rəb İsa dediyi (Yehovanın Şahidləri təriqəti xaric), təslisin fiqurlarından biri olan İsadır. Ancaq burada Tanrının üç hipostası və ya dini bir terminlə təslis inancı dedikdə Tanrının üç sifətdən ibarət olması əqidəsi başa düşülür. **Xristianlara görə tək olan Rəbbin hipostasları düşüncəsi, insan aqlının qavrayamayacağı bir əqidədir. Bu heç də üç tanrı demək olmayıb Ata, Oğul və Müqəddəs Ruh sifətlərinə malik tək Tanrıdır.** Bunu Kitab-ı Müqəddəs də dəfələrlə təsdiq etməkdədir. Təbii ki, vahid substansiyanın hipostasları olan Ata, Oğul və Müqəddəs Ruh ilahi vəhdətdə ayrılmazdır. Ancaq nə oğul atadır, nə ata oğuldur, nə də hər ikisi müqəddəs ruhdur. Bunların üçü də vahid substansiyaya malik olsalar da bir-birilərindən asılı da deyillər.

İkincisi, bir də digər bütün peyğəmbərlər kimi əzablara, zülmələrə məruz qalan, insanları doğru yola dəvət edən müsəlmanların ulul-əzm peyğəmbər olaraq gördükləri Məryəm oğlu İsa vardır. O baxımdan Azərbaycan folklor materialları pey-

ğəmbər İsa haqqında xalqın təsəvvürlərinin məhsulu kimi öyrəniləcəkdir. Ancaq türk mifologiyasında Tanrıoğlu xristianların İsa Məsihinə bənzər bir obrazıdır ki, həm demiurqluğu, həm ataya qarşı üsyankarlığı ilə bilinən, həm də Tanrı tərəfindən (və ya epikləşmiş variantda ata, böyük qardaş tərəfindən dəmir zindana atılmaqla, baş barmağı kəsilməklə) zəncirlənməklə, yeraltı dünyasına həbs edilməklə cəzalandırılan (ya xud da dağ siçanına, köstəbəyə, yarıqanada çevrilməklə yer altında yaşamaqla özü-özünü cəzalandıran) mahir ovçu, atıcı qəhrəman vardır. İsa çarmıxa çəkilməsi, Oğul Tanrı olması ilə yer altı dünyada zəncirlənmiş Tanrıoğluna funksiyası baxımından yaxındır. Ona görə də Xristianlığı qəbul edən Sibir türkləri, buryatlar, monqolların və çinlilərin bir qismi İsanı Tanrıoğlu olan Erke adı ilə eyniləşdirilmişdir.

5.2. Tanrıoğlu paradigmasında Hz.İsa

Quran-i Kərimdə qissələri verilən heç bir peyğəmbər, həyatı, fəaliyyəti baxımından türk mifoloji və epik qəhrəmanlarına İsa qədər bənzəməməkdədir. Daha da irəli gedərək Quran və Kitab-ı Müqəddəsdə qissələri anlatılan peyğəmbərlərin ümumilikdə mif qəhrəmanları ilə oxşarlıqları olsa da bunu konkret bir çərçivəyə salmaq mümkün deyildir. Ona görə də peyğəmbərləri mif qəhrəmanları ilə müqayisədən daha çox, Allahın kitabındakı kateqorial fenomenləri mifoloji kateqoriyalarla müqayisə etmək daha uyğun görünür. Dünyanın yaradılması kosmoqonik miflə, qiyamət esxotologiya ilə, ilk insanın yaradılması və ilk günah antroqonik miflə, tufan və qiyamət esxatoloji Kalqançı çağla oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Bu ümumi kateqorial anlayışlardan biri də Tanrıoğlu inancıdır. Hz.İsanın Xristian dünyasında Oğul Tanrı və ya Tanrıoğlu kimi qəbul edilməsi bu dinin təməl inanc kateqoriyasını təşkil edir. Türklərin monoteist dinlərdən İslamı, Xris-

tianlığı qəbul etmədən öncə də Bir Tanrıya inandıqları¹⁹⁵ məlumdur. Türklər Xristianlığı öncə Nestorianlıq şəklində, daha sonra ortadoks məzhəb şəklində (öncə çuvaşlar, tatarlar, XIX yüzildə isə Sibir türkləri) qəbul etdilər. Bütün hallarda türklərin arasında İsa dininin yayılmasında Tanrıoğlu mifinin rolu böyük olmuşdur. Çünki Xristianlığın təbliğ etdiyi Oğul Tanrı İsa, Tanrıoğlu formasında türklərə yad deyildi. Ancaq qədim türklər Tanrıoğlu termini ilə göylərin oğlu anlayışını qəsd edirdilər. Türk mifik hekayətlərində qəhrəmanların çoxu Tanrıoğlu statusundadır¹⁹⁶. Hətta bu inanç o qədər yayqın olmuşdur ki, türk hökmdarları Tanrıoğlu titulu ilə taxta çıxmışlardı¹⁹⁷.

İsa dininin Sayan-Altay və yakut türkləri arasınada yayılmasının başqa səbəbləri ilə yanaşı həm də türklərin İsa dinini Tanrıoğlu inancları müstəvisində anlamalarının da böyük rolu olmuşdur. Türk mifoloji qəhrəmanlarından Temir Boko, Kan Caik, Bohak, Şuno, Tas-Kara, Kala-Mambır, Erke-Mergen, türk-buryatların Qeseri, İrin-Saynı, Xan Qaridesi və türklərlə müştərək Çingiz obrazı da Tanrıoğlu paradıqmasında və ya Tanrıoğlu arxetipi müstəvisində qəbul edilməlidir. Ancaq **türk mifoloji şüurunda Tanrıoğlu ifadəsi yer üzündə qəhrəmanlıq və ya idarəçilik iradəsini göstərən seçilmişlərə verilən ünvardır. Tanrının ontolojisi ilə bu seçilmişlərin ontolojisi eyni deyildir. Xristianlıqda isə İsanın ontolojisi Ata Tanrı ilə eyni səviyyədə qəbul edilir.** Başqa sözlə türk mifologiyasındakı Tanrı oğlu ifadəsi Oğul Tanrı İsa ilə eyni paradıqmatik səviyyədə deyildir. Tanrıoğlu olmaq Tanrı ol-

¹⁹⁵ Tanyu Hikmet. İslamlıkdan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı. Ankara, 1980; Günay Ünver, Güngör Harun. Başlanğıctan Günümüze Türklerin Dini Tarihi. İstanbul, 1997, s.140-161

¹⁹⁶ Потанин Г.Н. Ерке. Культ Сына Неба в Северной Азии. Материалы к Тюрко-Монгольской Мифологии. Томск, 1916, s.2-31

¹⁹⁷ Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. Москва, 1991, s.68; Гумилев Л.Н. Древние Тюрки. Москва, 1993, s.16

maqdan çox uzaqdır, Oğul Tanrı olmaq isə Ata Tanrının yer üzündəki bədənləşməsidir. Türk mifologiyasındakı Tanrıoğlu və ya göy oğlu mədəni qəhrəman, yenilməz gücə sahib qəhrəman, öz qəbiləsinin qurtarıcısı, xalqının hökmdarıdır. İsa Ata Tanrı və Qutsal Ruhla Hinduizm dinindəki Trimurti tanrı/tanrılar sisteminin monoteist variantıdır. Bu üçləmə və ya Xristianlıqda deyildiyi kimi təslis inancı Sayan-Altay şaman mifologiyasında Ülgenin üç papaqlı olmasında və baş tanrı hesab edilən Üç-Kurbustan adında qorunmuşdur.

Bəzi araşdırmalarda xristianların təslis inancı kontekstində ata-oğul münasibəti məcazi anlama ilə izah edilir, İsanın özü isə ona inanları Tanrının övladları, inanmayanları da Şeytanın uşaqları kimi yorumlayır və ata-oğul fikrinin metaforik mənası müsəlman kələmçilərin tənqidi və rəddiyyə tipli əsərlərinə dayanılaraq açıqlanır¹⁹⁸.

Q.Potaninin “Erke - Şimali Asiyada Tanrıoğlu kultu. Türk-Monqol mifologiyası üçün materiallar” (Tomsk, 1916) adlı son kitabı türklər və monqollar arasında Xristianlıqla əlaqəli folklor mövzularına həsr edilmişdir. Belə çıxır ki, **erkən türk xristianları, onlardan xristianlığı qəbul edən çinlilər də daxil olmaqla İsa Məsihi tanımır dılar və Tanrının oğluna Erke deyirdilər**. Erke, göylərdən yerə enən (bəlkə də atasına qarşı üsyan etmək üçün) Tanrıoğludur. Q.Potanin Tanrıoğlu Erke ilə bağlı kitabında baş rahib O.Palladiyin (Пётр Иванович Кафаров) 1872-ci ildə nəşr olunan məqaləsinə istinadən türk, monqol və çin xristianlarının İsa adını bilmədiklərini yazır¹⁹⁹. O.Palladiyin fikrincə xristian türklər, çinlilər və monqollar İsa Məsih adını bilmir və onun yerinə Erke adını işlədirdilər.

¹⁹⁸ Бах. Ауган Фадил. “Мүслиман Келамчиларин Мечаз Меркезли Kitab-ı Mukaddes Yorumlamaları: Baba-Oğul Metaforu Bağlamında Bir İnceleme”, Kellâm Araştırmaları Dergisi, C.13, Sayı 2, 2015, s.751-771

¹⁹⁹ Палладий. “Старинные Следы Христианства в Китае”, Восточный Сборник, Т. I. СПб.: Типография Министерства Путей Сообщения, 1877, s.1-64

O.Palladiyin fikrincə çinlilərin “Elikeun” adlandırdıqları bu inanc, Şərqi türk xristianları tərəfindən “Erkeun” adlandırılan (monqolca “Arxaun”) Məsihin və türklərdən alınmış Erke adının çincə tələffüzüdür. O.Palladiy güman edir ki, türk xristianlar erkeun adını aldılar, çünki onların kultlarında dinin qurucusu olan şəxsin adı Erke idi²⁰⁰. Araşdırmalar “Erkeun” adlandırılan dinin mahir ovçu Erkenin adından gəldiyini göstərir. Dinə adını verən bu Tanrıoğlu yere endirilib köstəbəyə və ya dağ siçanına dönüdürlənməklə cəzalandırılan bir gəmirici qəhrəmandır.

Ancaq burada əsas məsələ gəmirici əfsanəsi ilə böyük bir din doktrinin qurucusu İsa arasında ortaq nə ola bilər? Sualdır ki, folklorik baxımdan əsl araşdırma bu sahədə aparılmalıdır. O halda kultun başçısı Erke-köstəbəkdən bir din böyüyü olan Erkeyə keçid mümkün kimi görünür. Kitabı yazmaqda Potaninin əsas məqsədi göy oğlu və ya Tanrıoğlu kultunun Asiyadan qərbə doğru köçürülməsini araşdırmaq idi²⁰¹. Başqa sözlə Potanin bir gəmiricinin Erke kultuna və onun da Xristianlığın qurucusuna çevrilməsinə qədərki prosesi araşdırmır, çox saylı misallar gətirməklə məsələni açıq buraxır. Digər tərəfdən məsələni aydınlatacak Erlik Erke mifosemantik əlaqəsinə işarə etməklə yeraltı dünyasının hakimi Erliyin dağ siçanı və ya köstəbək Erkeyə necə transformasiya edildiyini tədqiq etmir.

Oğul Tanrı İsa məsələsinin həllinə cəlb olunan Erlik kultu ilə əlaqəli materiallar erkeunların Baş Tanrısını hər hansı bir mənasız ovçuya deyil, ilahi təbiətə sahib olan məxluq, şaman Tanrısı Erlik ilə müqayisə etməyə imkan verir. Potaninə görə Erlik kultu Şimali Asiya mifologiyasının ikinci dərəcəli Tanrısı deyil, göy hökmdarından daha az əhəmiyyətli olmayan birinci dərəcəli Tanrısıdır. Onun əhəmiyyətli rolu ilk növbədə

²⁰⁰ Потанин Г.Н. Ерке. Культ Сына Неба, s.1-2

²⁰¹ <https://albert-motsar.livejournal.com/1037436.htm>

kosmosun yaradılması mifində özünü göstərir²⁰². Hətta Altay şaman mifologiyasında baş tanrının adı Ülgen, Üç-Kurbustan, Oçurman, Kayrakan, Kuday, Burhan formalarında dəyişsə də, monqollarda baş yaradıcı Quçin-qurbı-Xormusten-xan, buryatlarda baş tanrı Eseqe-Malan-tenqri adlansa da yer altı dünyanın hakimi yalnız Erlikdir. Bu da Erlikin Asiya xalqlarının mifologiyasında çox bilindiğini təsdiqləyir, çünki şamanlar Ülgəndən çox ona qurban sunar, onun yardımına baş vururlar. Şaman folklorunda Erlik bir çox halda Baş Tanrının (qardaşı, yarattığı ilk varlıq) oğludur. Bu da ata-oğul paradigmasında İsa adının Erke variantında bilinməsində mühim rol oynaya bilər.

Altaylı türklərin miflərində Ertene-Merken adlı bir əfsanə var ki, burada adı keçən qəhrəman Tanrıoğludur. “İki qardaş vardı. Birinin adı Atuçi Aksaqa Aşyak, digərinki isə Ertene-Mergen idi. Bəzi türk qövmləri ona Erke-Mergen də deyirdilər. Ancaq bu əfsanədə Xristian dininin qurucusu İsa adının yerinə keçəcək qəhrəmanın fiziki gücündən, nəhəngliyindən, evlənməsindən, bir oxla böyük bir meşəni məhv etməsindən və atının sehrli gücündən bəhs edilir²⁰³. Türk mifologiyasında Erke-Mergen/Ertene-Mergen məşhur ovçu olmaqla bərabər hər şeyi, bütün canlıları məhv etməklə təhdid etdiyindən Tanrının qəzəbinə düşər olmuş mifoloji anti-qəhrəmandır. Tanrı onunla qarşılaşır və əlləri ilə onun gözlərini bağlayaraq Ülkər ulduz küməsindən birini gözü bağlı vura biləcəyini soruşur. Təklifi qəbul edən mahir atıcı Erke-Mergen, Tanrının vurulan ulduzun yerinə gizlicə başkasını qoymasını bilmədiyindən özünü məğlub hesab edir, insanlardan uzaqlaşır, üzərinə dəri atır və baş barmağını kəsib dağ siçanına (köstəbək) dönüşür və yer altında yaşamağa başlayır²⁰⁴.

²⁰² Потанин Г.Н. Ерке. Культ Сына Неба, s.7

²⁰³ Bayat Fuzuli. Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri, s.117-120

²⁰⁴ Потанин Г.Н. Ерке. Культ Сына Неба, s.2-3

Köstəbəyə çevrilmə Erke-Mergenlə bağlı başqa bir türk əfsanəsində də vardır. Bu əfsanədə Van Kireyin qardaşı olan Erke-Mergen ovçuluğu və ox atması ilə qürrələnir və hər kəsi yer üzündəki həyatı məhv etməklə təhdid edir. Bunun üçün o Ülkər ulduz küməsindən birini və ya günəşi vurmaqla insanları hədələyir. Ancaq o, atdığı oxla hədəfi vura bilmir, çünki Tanrı gizlicə günəşin və ya Ülkər ulduzlarından birinin yerini dəyişir. Bundan sonra Erke-Mergen köstəbəyə çevrilərək torpağın altına girir və oradakı yuvasında yaşamağa başlayır²⁰⁵. Erke də Erlik kimi yeraltı dünyası ilə bağlıdır və Asiya xristianlarının (türklərin, mo-nqolların, çinlilərin) Oğul Tanrını Erke adlandırmaları və dinlərinə də Xristianlıq yerinə Erkeun adını vermələri türk mifoloji qəhrəmanı Tanrıoğlu Erke və ya Erke-Mergen kontekstində formalaşsa da bu prosesin necə baş verdiyi qaranlıq olaraq qalır.

Sadəcə Q.Potanin deyil, mifoloji cərəyanın tərəfdarları da İsa Məsihin tarixi bir şəxs kimi gerçəkliyini inkar edərək onu yalnız mifoloji qəhrəman - günəş/ay tanrısı və ya Əhdi-Ətiqdə olduğu kimi Yehovanın təcəssümü hesab edirlər. Buna görə elm adamları İsa Məsihin obrazını qədim Şərq və digər qədim mədəniyyətlərin geniş kontekstində araşdırmış və əvvəlki mifologiyalardan çox şeylərin İsa mifi üzərinə keçdiyini göstərmişlər. İsanın tarixi şəxsiyyət olduğunu inkar edənlər onun bir mifoloji qəhrəman olduğu üzərində ısrarla dururlar. Bu elm adamları İncillərdəki bir çox hekayənin (bakirə qadından möcüzəli şəkildə doğuluş, İsanın möcüzələri, ölüb-dirilmə, məzarlıqdakı qadınlar və s.) əski Yaxın Şərqdə bilinən mifoloji mövzulardan alındığını və yenidən işləndiyini qəbul edirlər. Onların fikrincə mifoloji İsa “tarixi İsa”dan daha aktivdir²⁰⁶. İsa obrazının formalaşmasında əski Misir, yunan, fars tanrıları ilə yanaşı türk mifologiyasının Tanrıoğlu konsepsiyası

²⁰⁵ Bayat Fuzuli. Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri, s.112-113

²⁰⁶ <https://inosmi.ru/world/20140828/222652008.html>

da mühim rol oynamışdır. Və R.Bultmannın da yazdığı kimi İsanın “varlıq öncəsi var olan Tanrı oğlu qavramı, bu qavramın insan kisvəsində insanoğlunu qurtarmaq üçün dünyaya enişi qnostik qurtuluş doktrininin bir bölümünü təşkil etməkdədir və heç kim bu doktrini mifoloji adlandırmaqdan çəkinməz”²⁰⁷.

Həm Potaninin topladığı miflərin, həm də türk şaman mətnlərinin verdikləri mesajı aşağıdakı kimi anlamaq mümkündür. **Öncə göylərdə Ata Tanrı ilə bərabər yaşayan Oğul Tanrı itaətsizliklə, qürrələnməklə, insanları və canlı aləmi məhv etməklə təhdidə çevrilir və qaranlıq dünyanın hakimi Erlik kimi Ata Tanrı tərəfindən yerə və oradan da yeraltı dünyaya göndərilir. Bu düşüncə İsanın Oğul Tanrı doktrini ilə bənzərlik göstərdiyindən türklər bu inancı Erke və ya Erlik kultu ilə birləşdirərək Erkeun adlı bir din yaratmışlardır.** Bu din türklərin tarbağanından (dağ sıçanı) Xristian dünyasının Məsihinə dönüşünün folklor qaynağıdır.

5.3. Qurtarıcı İsa (Yeşua)

Xristianlıqda Yəhudilikdən fərqli olaraq qəbilə mərkəzli seçilmişlik deyil, şəxs mərkəzli bir seçilmişlik anlayışının hakim olduğu görünür. Bu şəxs mərkəzli seçilmişlik inancı Xristianlıqda eyni zamanda post-apokaliptik və esxatoloji səviyyəsində olan qurtuluş inancı ilə iç-içə keçmiş vəziyyətdədir. İsa Məsihin Tanrının seçilmişisi (the chosen one) olduğunu düşünən xristianlar onu zamanın sonunda gəlib yer üzündə Tanrının ədalətini və ona inananların qurtuluşunu saxlayaca-

²⁰⁷ Bultmann Rudolf. “İsa'nın Mesajı ve Mitoloji Problemi”, Çeviren C.Batuk. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt 4, Sayı 3 Temmuz/Ağustos/Eylül 2004, s.188

ğına inanırlar²⁰⁸. **İncillərin verdiyi bilgiyə görə İsa öz varlığını təbliğ etdiyi təlimin mərkəzinə qoymuşdur.**

Etnik baxımdan yəhudi olsa da yəhudilər İsanın Məsihliyini qəbul etmirlər. Onun yəhudiliyini isbat edəcək dəlilərin çoxu Əhdi-cədidə verilmişdir. Əhdi-cədidin ilk ayəsi İsanın etnik olaraq yəhudi olduğunu göstərir. Belə ki Mattanın İncilindəki “İbrahim oğlu, Davut oğlu İsa Məsihin soyu belədir” (Matta 1/1) ilk cümləsi bunu təsdiq edir. İsanın anası Məryəmin soyağacı da Kral Davuda bağlanır. Bu həm də bir yəhudi olan İsayə yəhudi taxtına çıxmaq haqqı verir. İncildə deyildiyi kimi “öz yurduna (Yəhudiyyəyə), gəldi, ancaq öz xalqı onu qəbul etmədi. Onu qəbul edib adına iman edənlərin hamısına Tanrının övladları olma haqqı verdi” (Yəhya 1/11-12). Yəhya İncilin bir başqa yerində İsa belə deyir: “Siz (yəhudi olmayanlar) bilmədiyinizə inanırsınız, biz (yəhudilər) bildiyimizə sitayiş edirik. Çünki qurtuluş yəhudilərdəndir” (Yəhya 4/22). Bu da azmış kimi İsa musəvilərin ibadətlerini yerinə yetirən bir yəhudidir. “Yusiflə Məryəm, Rəbbin qanunlarında yazılan hər şeyi yerinə yetirmişdilər” (Luka 2/39). Bu da İsanın inancılı bir yəhudi olduğunu göstərir. İsa hətta Yerusəlimdəki yəhudi məbəbində vəzlər də vermişdir (Luka 21/37). Həm geyimi, həm yemək yeməsi, həm də yəhudi bayramlarını keçirməsi ilə o tipik bir yəhudidir. Nəhayət, İsa özünü bir yəhudi kralı hesab edirdi (Mark 15/2) və ölümünə qədər bir yəhudi kimi yaşadı²⁰⁹. Bütün bunlara baxmayaraq sonradan yaranan Xristianlıq dini onu yeni bir şəriət gətirən Tanrı oğlu kimi təqdim etməklə ənənəvi Bəni-İsrail peyğəmbərlərindən və din böyüklərindən ayrı tutdu.

²⁰⁸ Çiftçi Halit Ahmet. “Kitab-ı Mukaddes’te İsrailoğulları’nın Seçilmişliyi ve Justin Martyr’in Seçilmişlik Eleştirisi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yıl:2017/1, Sayı: 38, s.226

²⁰⁹ <https://www.gotquestions.org/Turkce/Isa-Yahudi-miydi.html>

İsanın yəhudiliyi Quranda da açıqca bildirilir: “Və onu İsrail övladına (yəhudilərə) peyğəmbər göndərəcək. (İsa onlara deyəcək:) “Mən, həqiqətən, Rəbbinizdən sizə möcüzə gətirmişəm. Sizin üçün palçıqdan quşa bənzər bir surət düzəldib ona üfürərəm, o da Allahın iznilə quş olar. Anadangəlmə korları, cüzam xəstəliyinə tutulanları sağaldar və Allahın iznilə ölümləri dirildərəm. Mən evlərinizdə yediğiniz və yığıb saxladığınız şeyləri də sizə xəbər verərəm. Əgər möminsinizsə, bunda (söylədiklərimdə peyğəmbər olduğuna) bir dəlil vardır” (Ali İmran 3/49). Buna baxmayaraq İsanı yunan-suriyalı qarışıq bir ailədə dünyaya gəldiyini, fiziki görünüşü ilə yəhudilərə bənzərliyi də bir çox müəlliflər tərəfindən qeyd edilmişdir²¹⁰.

İsanın Məsihliyi Xristianlığın təməl doktrinidir. Hətta əhli-sünnət alimləri də Hz.İsa göktən yerə enəcək, əlində nizə olacaq, Afik adlanan yerdə ortaya çıxacaq və nizə ilə Dəccalı öldürəcək və sabah namazında Qüdüsa gələcək. İmam yerini ona vermək istəyəcək, ancaq o, imamın arxasında Hz.Məhəmmədin şəriətinə uyğun şəkildə namaz qılacaqdır. Sonra onun donuzu öldürəcəyini, xaçı qıracağını, sinaqoqları və kilsələri yıxacağını və iman etməyən bütün xristianlarla savaşaacağını deməklə İsanın qurtarıcılığını qəbul etmişlərdir. Hz.İsa nüzulundan sonra 40 il daha yaşayacaq və öldükdən sonra müsəlmanlar namazını qılaraq onu İslam dininə görə dəfn edəcəklər²¹¹. Kitab-i Müqəddəsə görə İsrailoğullarına peyğəmbər olaraq göndərilən İsanın həyatı həm xristian həm də İslam ənənəsində əfsanələşmişdir. İ.Krivelyov hətta

²¹⁰ <http://sir35.narod.ru/Sapunov/Nacij.htm>

²¹¹ <https://www.mumsema.org> > ... > Soru ve Cevaplar > Misafir Soruları. Eyni bilgi Hz.İsa Qiyamətə yaxın Şamda Ümeyyə Caminin minarəsinə enəcək, evlənəcək və uşaqları olacaqdır. Hz.Mehdi ilə görüşəcək, 40 il yaşayıb, Mədinədə vəfat edəcək və peyğəmbərimizin qəbrinin olduğu hücrə-i səadətə dəfn ediləcəkdir. İslam dininin hökmlərinə tabii olacaq, ictihad edəcəkdir (www.omerfarukkural.com/tag/hz-isa-kissasi).

onun tarixi şəxsiyyət olmadığını, Musa, həvari Pavel və digərləri kimi mifik obraz olduğunu bildirir²¹². Bu tezi Avropalı araşdırmaçılardan Bart Ehrman da təsdiq edir. Onun da yazdığı kimi İsa zamanında qeyri-xristian (bütperəst) müəlliflər onun haqqında heç bir şey yazmamışlar. İsanın müasirləri olan bu müəlliflər onu heç bir şəkildə xatırlamamışlar.

Onun doğumu haqqında heç bir qeyd, ölümü haqqında da heç bir məhkəmə sənədi yoxdur. Hətta İsanın yaşadığı bütün bir əsri götürsək qeyri-xristian, qeyri-yəhudi qaynaqlar da daxil olmaqla ondan danışan heç bir vəsiqəyə rast gəlmək mümkün deyildir. Vurğulamaq lazımdır ki, əlimizdə o dövrün çox sayda yazılı materialı – şairlərin, filosofların, tarixçilərin, alimlərin əsərləri, dövlət məmurlarının qeydləri, daş lövhələr, şəxsi məktublar və papiruslar üzərində yazılan hüquqi sənədlər vardır. Ancaq heç bir yerdə, heç bir sənəddə bir dəfə də olsun İsanın adı çəkilməz²¹³. Və əlavə olaraq İsanın zamanında yazılmış heç bir tarixi qaynaqda onun haqqında, çarmıxa çəkilməsi, üç gündən sonra təkrar dirilərək göyə qalxması hadisəsi nəql edilməmişdir.

Xristianların çarmıx anlayışı və xaç simvolunun əksinə qədim dünyada çarmıxa çəkilmə alçaldıcı bir cəza şəkliydi və əsasən kölələr, əsirlər, aşağı sinifin nümayəndələri, iyrenc günah işləyənlər üçün tətbiq edilirdi. Bu cəza forması assuriyalılar, farslar, Karfagen finikiyalıları, misirlilər, yunanlar və daha çox romalılar tərəfindən də tətbiq edilmişdir²¹⁴. Çarmıxa çəkilmə

²¹² Вах. Крывелёв Иосиф Аронович. Что Знает История об Иисусе Христе? Москва, 1969; Крывелёв Иосиф Аронович. Христос: Миф или Действительность. Москва:, 1987

²¹³ Эрман Барт (Ehrman Bart). А был ли Иисус? Неожиданная Историческая Правда. Переводчик Г.Ястребов. Москва, 2012, Нехристианские источники I века fəslində

²¹⁴ Tümer Günay. “Çarmıh”, TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 8. İstanbul, 1993, s.230

üsyən çıxaran, qarışıqlıq törədən adamlara verilən bir cəza idi. Buradan anlaşıdığına görə İsa dünyəvi məsələlərdən uzaq ruhani bir mesajçı deyil, siyasi bir inqilabçı idi²¹⁵. İsa zamanındakı dini mübarizə eyni zamanda həm də siyasi mübarizə idi. Mark İncili İsanın ölüm hökmünün verilməsini aşağıdakı şəkildə təqdim edir: “Baş kahin ona yenidən “Uca Olanın Oğlu Məsih sənmişən?” deyər sual etdi. İsa “Mənəm” dedi. “Və sizlər insanoğlunun qüdrətli Olanın sağında oturduğunu və göyün buludları ilə gəldiyini görəcəksiniz.” Baş kahin paltarlarını yırtaraq, “Artıq şahidlərə nə ehtiyacımız var?” Hamısı da İsanın ölüm cəzasını haqq etdiyinə qərar verdilər” (Mark 14/61-64).

İsanın qissəsi Maidə, Nisa, Məryəm və Ali İmran surələrində verilsə də onun haqqında Quran-i Kərimin Bəqərə, Tövbə, Müminün, Zuhuf, Hadid, Saf surələrində də məlumat verilmişdir. Quranda verilən bilgilərə görə Hz.İsa Bəni-İsrail peyğəmbərləri içində yeni çağ başladandır. Belə ki, akademik elmə görə Musa tarixi şəxsiyyət deyil, əfsanəvi bir obrazdır²¹⁶ və bu mifik səviyyəli peyğəmbərdən sonra İsaya qədər göndərilən bütün peyğəmbərlər sadəcə olaraq Musanın şəriətini təsdiq, təbliğ və həyata keçirməklə vəzifələndirilmişlərdir. Yəni **Hz.Musadan (as) sonra Hz.İsa (as) gələnə qədər İsrailoğullarına yeni bir dini qanunla, kitabla deyil, Tövrat əxlaqını canlı tutmaq üçün göndərilən peyğəmbərə Bəni-İsrail peyğəmbərləri deyilir.** Hz.İsanı yalnız milli mənsubiyyətinə görə Bəni-İsrail peyğəmbəri hesab etmək lazımdır. Hz.Musa ilə Hz.İsa arasında, bir çox peyğəmbər gəlmişdir ki, Quran bunlardan bəziləri haqqında məlumat verir. Bunlar Hz.Davud, Hz.Süleyman, Hz.İlyas, Hz.Elyasa, Hz.Zulkifl, Hz.Yunus,

²¹⁵ <https://www.haberturk.com/polemik/haber/912085-hzisa-hakkindaki-gercek-gizleniyor>

²¹⁶ Bax. “Moses”, Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite. Chicago, 2011

Hz.Zəkəriyə və Hz.Yəhyadır. Bunlara İslami ənənədə də Bəni-İsrail peyğəmbərləri deyilir. İsa hər nə qədər milliyətcə öncəki peyğəmbərlərlə eyni kökdən olsa da, yeni bir dini qanun gətirməsi ilə İsrailoğullarına müxalif durumuna düşmüşdür. Yəhudi din böyüklərinin İsaya olan nifrətləri, onu Pont Pilata şikayət etmələri və nəhayət, çarmıxa çəkilərək öldürülməsinə nail olmalarının da başlıca səbəbi İsanın yeni bir şəriət gətirməsi Musanın min illik dini otoritesinə son verməsinə görədir.

İsanın qurtarıcılıq missiyası Xristian qaynaqlarında olduğu kimi Quranda da adı doqquz yerdə İsa Məsih kimi zikr edilməsində özünü göstərir. Məsələn, “Mələklər dedilər: “Ya Məryəm! Həqiqətən, Allah Öz tərəfindən bir kəlmə ilə sənə müjdə verir. Onun adı Məryəm oğlu İsa əl-Məsihdir ki, dünyada və axirətdə şanı uca (şərəfli) və (Allaha) yaxın olanlardandır” (Ali İmran 3/45). “(Onların lənətə düşər olmalarının bir səbəbi də:) “Biz, Allahın elçisi Məryəm oğlu İsa əl-Məsihi öldürdük”, - deməkdir. Halbuki onlar İsanı nə öldürdülər, nə də çarmıxa çəkildilər” (Nisa 4/157). Yəhudilər: “Üzeyr Allahın oğludur”, xaçpərəstlər də: “Məsih Allahın oğludur”, - dedilər. Onların ağzında gəzən bu (boş) sözlər daha öncə küfr edənlərin (“mələklər Allahın qızlarıdır” - deyənlərin) sözlərinə bənzəyir. Allah onları öldürsün! Necə də (yalana uyub haqdan) döndərilirlər!” (Tövbə 9/30) və s.

Xristian teoloqları və elm adamları qurtarıcı İsa Məsihin möcüzəli doğumu haqqında 2 min ilə yaxındır ki fərqli-fərqli şeylər yazmaqdadırlar. XIX yüzildə liberal teolojinin möcüzələrə etiraz etməsinə qədər Xristianların çoxu tərəddüd etmədən İsanın bakirədən doğmasını qəbul edirdi. Ancaq bakirədən möcüzəli doğuş motivi İsanın Tanrı olması inancını şübhə altına aldı və bu mübahisələrə səbəb oldu. Xristian teoloqları imanı fəvqəladəlikdən çıxartmaq üçün İsanı sadəcə analoqu olmayan ruhani bir müəllim kimi təqdim etdilər. Liberal teo-

loji bakirədən doğum inancını məntiqə sığmayan lazımsız bir hadisə hesab etdi.

İsanın bakirədən atasız doğduğu üçün Tanrı oğlu adlandırılmasına İncillər o qədər də çox yer verməmişlərdir. Ancaq Luka İncilində: “Məryəm mələyə, “Bu necə olur, mən kişi ilə evlənmədim ki?” dedi. Mələk ona dedi: “Qutsal Ruh (Ruhül-Qüds) sənənin yanına gələcək, ən uca olanın gücü üstünə kölgə salacaq. Bunun üçün doğulacaq uşağa Tanrı oğlu deyiləcək” (Luka 1/34-35), bakirədən doğuş motivinə yer verilmişdir.

Atasız doğduğu üçün Məryəm oğlu İsa adlanan peyğəmbər Xristian ənənəsində Tanrıoğlu statusuna qaldırılmışdır. İsanın bakirə Məryəmdən doğulması Matta İncilində aşağıdakı kimi anlatılır: “İsa Məsihin doğumu belə oldu: Anası Məryəm, Yusiflə nişanlıydı. Ancaq birlikdə olmalarından öncə Məryəmin Qutsal Ruhdan hamilə qaldığı məlum oldu” (Matta 1/18). Quranda Cəbrailin üflədiyi ruhdan hamilə qalan Məryəm bakirəliyi və iffəti, günah işləməməsi ilə Quranda Adəmi günaha sürükləyən Həvvadan fərqlənir. Məryəm ilə mələk, Adəm ilə Həvva obrazları müqayisə edildikdə Adəm və Həvva qissəsinin daha dünyəvi olduğu, Məryəm və mələk qissəsinin isə daha uhrəvi olduğu görülür. Cənnətdən qovulmaqla İsanın doğacağıının müjdələnməsi arasında qurulan əlaqə ilk günahın fidyəsi (kəfarəti) olaraq İsanın dünyaya gəlməsidir. Müjdənin teolojik əsası Tanrının istəyi ilə Həvvanın xətasının Məryəm vasitəsi ilə düzəldilməsidir. Bu kontekstdə Məryəm, “ikinci Həvva”dır. Ancaq cənnətdən qovulmadan öncəki Həvvadır. Tanrının bu istəyi göy üzündən Məryəmin üstünə gələn parlaq işıq ilə ifadə edilir²¹⁷. Quranda bakirə bir qadının hamilə qalması (bakirədən möcüzəli doğuş) belə nəql edilir: “(Cəbrail:) “Mən sənə ancaq təmiz (məsum) bir oğlan bağışlamaq üçün Rəbbinin (göndərdiyi) elçisiyəm!” – dedi”

²¹⁷ Ödin Nilüfer. Rönesans Düşüncəsi və Resim Sanatı. İstanbul, 2016, s.159

(Məryəm 19/19). Eyni informasiya Ali İmran surəsində də verilmişdir: “Mələklər dedilər: “Ya Məryəm! Həqiqətən, Allah Öz tərəfindən bir kəlmə ilə sənə müjdə verir. Onun adı Məryəm oğlu İsa Məsihdir ki, dünyada və axirətdə şanı uca (şərəfli) və (Allaha) yaxın olanlardandır” (Ali İmran 3/45).

Xristianlıqda daha çox Məsih, Nazaretli (Nasıralı) İsa, Məryəm oğlu İsa, Oğul Tanrı adlandırılan İsa bir çox teoloqa görə bir yəhudi vaizi idi, yeni bir şəriət gətirməmişdi. Bunu başqa din alimləri də təsdiqləyirlər. Bu teoloqların ümumi qənaətinə görə Məryəm oğlu İsanın Qalileyli yəhudi bir ravvin olduğu və mesajlarını şifahi şəkildə çatdırdığı, Vaftizçi Yəhya tərəfindən vaftiz edildiyi və Roma valisi Pontius Pilatın əmri ilə çarmıxa çəkildiyi bilinir. Beləliklə, elm dünyasında ümumi qəbul edilən görüşə görə, İsa yəhudiliyin bərpası üçün səy göstərən apokaliptik bir vəzçidir²¹⁸. Buna baxmayaraq Xristian dini onu yeni bir din gətirən ilahi varlıq hesab edir. Belə ki, Xristianlığa görə İsa Tanrının oğlu və gözlənilən Məsihdir. Xristianlar onun üçün çarmıxa çəkildikdən üç gün sonra dirilmiş, cənnətə aparılmış və axırxamana qədər də orada qalacaqdır, qurduğu icmanı kilsəyə çevirmiş, bir çox möcüzə göstərmiş, insanlığın günahlarının fidyəsi olaraq özünü qurban vermişdir, deyirlər. Xristian dünyasında kilsənin İsanın adı ilə simvollaşmasının əsas səbəbi kilsənin hər şeyin sonuna şahidlik etməsi və sonu yaşaması, sonu düşünməsi, sondan hərəkət etməsi və sonun mesajını verməsidir²¹⁹. Bu düşüncə Tanahda-

²¹⁸ Dunn James D.G. *The Oral Gospel Tradition*. Wm. B. Eerdmans Publishing, 2013, s.290–291; Levine Amy-Jill. “Introduction”, Levine Amy-Jill, Allison Dale C., Crossan John D. (Edl.). *The Historical Jesus in Context*. Princeton Univ Press, 2006, s.4; Theissen Gerd, Merz Annette. *The Historical Jesus: a Comprehensive Guide* Fortress Press, 1998, s.1-15

²¹⁹ Bonhoeffer Dietrich. *Creation and Fall, A Theological Exposition of Genesis 1-3*, ed. John W. De Gruchy, Trans.: D.S. Bax, Fortress Press, Minneapolis, 1996, s.21-36

kı son peyğəmbərlərin ilk kitabı olan İşayanın (e.ə. VII yüzil) və ya Yeşayanın kitabının “Allahın mərhəməti və İsrailin etinasızlığı” bölümündə aşağıdakı kimi təqdim edilir: “Əvvəlki şeyləri unut; keçmişini düşünməyin. Bax, mən yeni bir iş görürəm! İndi yuxarıya axır; bilmirsən? Səhrada bir yol gedirəm və çöldəki axınlar” (İşaya 43/18-19).

Xristian inancı ilə İslam dininin əsas teolojik fərqi birində İsanın Tanrı oğlu olub Ata Tanrı, Qutsal Ruhla birlikdə təslisi tamamlayan Oğul Tanrı olmasıdır. Xristianlıq dininə görə İsa Məsih, insan şəklində Tanrıdır. Tanrı İsada bədənləşmişdir. İsaya sitayiş etmək Allaha sitayiş etməkdir. İsa Ata Tanrı ilə eyni cövhərdəndir. Matta İncilində də: “Və göylərdən bir səs gəldi. Sevgili oğlum budur. Ondan razıyam” (Matta 3/17) deyilir. Matta İncilinin başqa bir yerində İsa özünü Tanrının oğlu elan edir. “İsa Filippin Qeysəriyyə bölgəsinə gələndə şagirdlərindən soruşdu: “İnsan oğlu olduğunu kim deyir?” Şagirdləri cavab verdi: “Bəziləri Vaftizçi Yəhya, bəziləri İlyas, bəziləri Yeremya və ya peyğəmbərlərdən biridir deyirlər”. İsa onlara dedi: “Bəs siz?” “Məni kim hesab edirsiniz?” Simun Peter cavab verdi: “Sən var olan Allahın oğlu, Məsihsən”. İsa ona: “Xoşbəxt ol, Yunusun oğlu Simun!” dedi. Bu sirri sənə açan insan deyil, göydə olan Atamdır. Mən də sənə deyim ki, sən Petersən və mən öz kilsəmi bu qayanın üzərində quracağam. Ölülər diyarının qapıları buna dözə bilməyəcəklər. Göylər Krallığının açarlarını sənə verəcəyəm. Yer üzündə bağlı hər şey göylərdə də bağlanacaq; yer üzündə həll edəcəyiniz hər şey göylərdə də həll ediləcəkdir” (Matta 16/13-19). İsa hətta özünü Ata Tanrını anlamaq açarı adlandırır: “O zaman ona Atan hardadır” deyərək sual etdilər. “İsa belə dedi “Siz nə məni tanıyırsınız, nə də Atamı. Məni tanısaydınız, Atamı da tanıyardınız” (Yəhya 8/19). Və ya “Məni görənlər məni göndərənini də görür” (Yəhya 12/45). Ancaq bü-

tün bunlara baxmayaraq elə Matta İncilinin bir çox yerində İsa özünü qul adlandırır, özünü Rəbbin öncə göndərdiyi peyğəmbərlərlə müqayisə edir və s. Yəhyaya nəql edilən Vəhy Kitabında isə İsanın Tanrı olduğunu şübhə altına alan bir yer vardır: “Ona ibadət etmək üçün ayaqları altına düşdüm; amma mənə dedi: bax, bunu etmə; Mən sizinlə və İsa haqqında şəhadət edən qardaşlarınızın yoldaşyam; Allaha ibadət edin; çünki İsa şəhadəti peyğəmbərlik ruhudur” (Yəhyanın Vəhy Kitabı 19/10). Digər tərəfdən axirətlə bağlı suala Hz.İsa belə cavab verir. “O günü və saati, nə göydəki mələklər, nə də Oğul bilir; Atadan başqa kimsə bilməz” (Matta 24/36). Və nəhayət İsa Oğul Tanrı olsaydı “Allahım, Allahım məni nəyə görə tərketdin” (Matta 27/46) deməzdi.

Kanonik İncillərin İsanı Tanrı oğlu adlandırması və onu bədənləşən Oğul Tanrı kimi görmələri əsasən bir yəhudi casusu olduğu söylənən Paulun xidmətlərinin nəticəsidir. Belə ki, F.Nietzsche də “Dəccal” adlı kitabında Paulu 1-ci Korinfililər məktubuna görə həvarilərin ən dəhşətli fırıldaqçısı və qorxunc intiqamçısı adlandırır. Eyni zamanda Nietzsche Paulun Xristianlıq inancını “yalan” adlandırmaqla onun öyrətdiyi Tanrının da “Paulun öz istəyi” ilə ortaya çıxdığını yazır²²⁰. Teoloq Barrie Wilson, Paulun təlimlərinin İsanın kanonik İncillərdəki təlimlərindən tamamilə fərqli olduğunu vurğulayır. Wilsona görə Paulun təlimlərinin İsanın təlimlərindən mesajının mənşəyi, qaynağı və fəlsəfəsi baxımından fərqli olduğunu görmək mümkündür²²¹. Ona görə də bəzi Xristian teoloqları Paulun təlimlərinin İsanın təlimlərindən fərqli olduğunu bildirirlər. O baxımdan ümumi fikrə görə əgər İsa Xristianlığın birinci qurucusu isə, Paul onun ikinci qurucusudur.

²²⁰ Nietzsche Friedrich. Deccal-Hiristiyan Karşıtı. Çeviren A.Yarbaş. İzmir, 2005, s.78, 81

²²¹ Bax. Wilson Barrie A. How Jesus Became Christian. New York, 2008

Əhdi-cədidə İsanın 80 yerdə özünü insan oğlu adlandırmasına baxmayaraq Həvari Paul (əsl adı Şaul) Nasıralı İsanın İsrailoğullarının gözlədiyi Məsih və eyni zamanda da Tanrının oğlu olduğunu insanlara vaaz edir (Həvarilərin İşləri 9/20). Ancaq Xristian teoloqları İsanın özünü insan oğlu adlandırmasını onun yer üzərindəki rolu ilə izah edirlər. Xristianlara görə İsanın “Mənəm”, “Mən insan oğluyam”, “Mən Oğul Tanrıyam” və nəhayət “Mən onların Tanrısıyam” deməsi onun Tanrı olduğunu göstərir. Elmi fikrə görə Xristianlığın qurucusu İsa deyil, Şauldur (Pauldur). Çünki Paul “və vaxt itirmədən sinaqoqlarda İsa haqqında şəhadət verərək onun Allahın Oğlu olduğunu təbliğ etməyə başladı. Onu eşidənlərin hamısı çaşbaş qalıb deyirdi: “Məgər bu adam Yerusəlimdə İsanın adını çağıranlara göz verib, işiq verməyən adam deyil? Buraya da onları tutub böyük kahinlərin yanına aparmaq üçün gəlməyib?” Şaul isə get-gedə daha da güclənir, İsanın Məsih olduğunu məntiqli surətdə sübut edərək Dəməşq yəhudilərini məəttəl qoyurdu. Aradan xeyli keçdi. Yəhudilər onu öldürmək üçün sui-qəsd hazırladılar. Lakin bu xəbər Şaulun qulağına çatdı. Onlar Şaulu öldürmək üçün gecə-gündüz şəhər qapılarını pusurdular. Onda Şaulun şagirdləri onu gecə ikən səbətin içində şəhər divarındakı pəncərədən aşağı endirdilər” (Həvarilərin İşləri 9/20-25).

Bu kitabın davamında peyğəmbəri öldürməyə gedən və bacısının da müsəlman olduğunu öyrəninəcə müsəlman olan Ömər kimi, Paul (Şaul) da göydən gələn səsle İsayə inanmış və “Yerusəlimə gələndə Şaul şagirdlərə qoşulmağa çalışdı, amma hamı ondan qorxurdu, çünki onun şagird olduğuna inana bilmirdilər. Barnəba onun köməyinə gəldi. O, Şaulu həvarilərin yanına gətirib onun yolda Ağanı necə gördüyünü, Ağanın onunla danışdığını, sonra Dəməşqdə İsanın adı ilə cəsarətlə təbliğ etdiyini onlara ətraflı danışdı. Beləliklə, Şaul şagird-

lərlə qaldı. O, Yerusəlimdə sərbəst gəzir, Ağanın adı ilə cəsərtlə danışır, yunandilli yəhudilərlə söhbətlər edir, qızgın müzakirələr aparırdı. Onlarsa Şaulu öldürməyə cəhd göstərirdilər. Qardaşlar bundan xəbər tutanda onu Qeysəriyyəyə gətirib oradan Tarsa yola saldılar” (Həvarilərin İşləri 9/26-30).

Yəhudi dini kitablarının şifahi variantı olan Talmudda və yəhudilərin şifahi ədəbiyyatında Pauldan söz edilmir. Ancaq İsanın qeyri-məşru doğumundan, sehrli gücündən və bəzi bəzi İncil hadisələrinin qrotesk bir şəkildə təqdim olunduğu bir orta əsr anti-xristian yəhudi mətni olan “Toledot Yeşu” (İsanın şəcərəsi) adlı kitabda Pauldan bəhs edilir. “Toledot Yeşu”da Paulun, Xristianlığı təhrif etmək üçün göndərilmiş bir yəhudi casusu olduğu bildirilir²²².

Teoloji informasiyanın mühim bir tərəfi də həm İslamda, həm də Xristianlıqda İsanın fiziki bir təmas olmadan möcüzəli şəkildə bir nurdan doğmasıdır.

5.4. Folklorda İsa

İslam dinində və Allahın (cc) kitabı Quran-i Kərimdə ulul-əzəm peyğəmbərlərdən biri olan Hz.İsa obrazı folklorda xüsusi yerə sahibdir. Semantikasında qutsalın təzahürü, qissənin folklorlaşması duran İsanın məşəqqətli həyatı və diri-diri göylərə qaldırılması, Qiyamət günü Hz.Mehdinin zühurundan sonra yerə enməsi, digər peyğəmbərlər kimi Mehдинin imamlığında, onun arxasında namaz qılması xalq əfsanələrinin əsas məhiyyətini təşkil edir. Ancaq qissədən folklora dönüşən dini əfsanə və nağıllar vaxtında və kifayət qədər toplanmadığı üçün əlimizdə İsa ilə bağlı o qədər də çox folklor mətni yoxdur. Məsələn xalq “İsa peyğəmbər sağdı da hələ. Mehdi Sa-

²²² Langton Daniel. The Apostle Paul in the Jewish Imagination: A Study in Modern Jewish-Christian Relations. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s.23-56

hib-Zaman zuhr olanda onda o da gələjəh, ikisi bir yerdə elə bil ki qırx il padşahlıq eliyəjəklər. İsa peyğəmbər də həylə ölüləri həm də dirildirmiş. Elə bil ki kimsə öləndə gedif çağırır, dirildirmiş, danışdırır”²²³.

Folklorda xristianların İsanı Tanrı hesab etməsi fikrinə münasibət aşağıdakı nağılda özünü göstərir. “İsa peyğəmbər” adlanan mətndə deyilir: “İsa peyğəmbər allahlıx eşqinə düşür. Diir, mən Allahı görməyə gedirəm. Harda rasdıma çıxajax, namazı qılajam, Allahı görəjəm. Evdən heç nə götürmür. Quru çörək götürür yeməyə, dolça götürür ki, su içməyə, bir də iynə - sap götürür, bir də təsbəh götürür. Bir az yol gedəndə görür bir dənə qoja kişi əyilif su içir. Ovcuynan alıb su içir. Dolçanı orda tulluyur. Diir:

- Da ovcumnan quruşqa eliyif içə bilərəm.

Bir az da gedəndə görür bir dənə kişi oturufdu, barmağıynan təsbəh çəkir. Təsbəhini də qoyur orda, ağaşdan asır. Bir az da yol gedir, namaz qılır, Quran oxuyur, çöldə-biyabanda qalır, ağlıyır. Oh qədər ağlıyır, ağlıyır, kor olmağa az qalır. Bu Həzrət Cəbrayıl enir aşağı, diir:

- Ya İsa, nolub, sən nə isdiyirsən?

Diir:

- Mən Allah-talanı görməh isdiyirəm, onunla kəlmələşməh isdiyirəm.

Diir:

- Axı onu görməh çətindi.

Diir:

- Yox. Oh qədər ürəyimi Allaha sidq eləmişəm ki, öləjəm, Allahı görəjəm.

Deer:

- Onda gedək.

²²³ Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir. III Kitab, s.69

Nə bilir bu Həzrət Cəbrayıldı. Gedir diir. Allah-tala İsayə pərdənin dalınnan cavab verir. Həzrət Cəbrayıl diir:

- Bu şərtənən səni cənnətə çıxardıram ki, sən kəlmələşif düşərsən.

Diir:

- Oldu.

İsa çıxanda, diir indi buna söz verifdi axı. Allahnan kəlmələşif bu düşüm diyəndə xəlvətçə çarığının birini ora qoyuf düşür. Peyğəmbər, bunu gətirəndə diir:

- Hə, səə söz vermişdim qayıtdım, indi icazə ver çarığının bir tayı orda qalíf, gedif götürüm.

Bu qayıdır çarığını götürməyə, çıxmır.

Diir:

- Bax səə söz verdim, çıxdım. İndi özüm gəlmişəm, çıxmıram.

Diir, o Allah-talanı görərdi, yumax üsdündə qalíf. Görəh dünyanın malı üsdündə qalmıyaydı. O yumağa görə, Allah-talanı görə bilmıyif²²⁴.

Musa qissəsinin xalq variantından məlum olan Xızır və yol yoldaşı mətni “Peyğəmbərlə üç yolçu” adlı süjetə daxil olan nağıllardan birində də özünü göstərir. Ancaq bu nağılda İsa peyğəmbər onunla yol yoldaşı olanları arzularına çatdırır. Belə ki, onlardan birinə qoyun sürüsü, o birinə isə bağ verir; üçüncüsünü isə evləndirir. İsa peyğəmbər bir neçə ildən sonra onları yoxlamağa gedir. Sonuncudan başqa, qalan ikisi, yəni qoyun sürüsü və bağ verdiyi adamları səxavətli olmadığına görə əldə etdiyi qoyun sürüsü və bağ sahəsindən məhrum edir. Onun məsləhəti ilə ailə quran adam isə Allah-taala tərəfindən mükafatlandırılır²²⁵.

Musanın Allahla dialoqu, bəzi məqamlarda Allahın hikmətini başa düşməməsi, qısacası xalq yaradıcılığında bəzi er-

²²⁴ Azərbaycan Folkloru Antologiyası. XVI Kitab, s.66-67

²²⁵ SMOMPK, 1900-cü il, XXVIII buraxılış, II şöbə, s.29-32

mişlərin, peyğəmbərlərin Allahla səmimi, dostyana söhbəti xalq psixologiyasında Yaradana olan sevginin göstəricisidir. Digər tərəfdən folklor məntiqində şathiyəçilik önəmli bir yer tutur. İsa peyğəmbərlə bağlı nağıllar içərisində də onun Allahla münasibətinə toxunulmuşdur. Məsələn, bir nağılda İsa Musadan da irəli gedərək Allahın səhvlərini bir-bir göstərir: Bunlardan biri alimin kasıb güzəran keçirməsidir, ikincisi uşaqlarına verməyə yeməyi olmayan ananın boş qazana su töküb qaynatmasıdır, üçüncüsü də varlığının harınlıqdan ağzını çörəklə silməsidir. Nağıl məntiqinə görə Allah peyğəmbərini haqlı çıxardır²²⁶. Ancaq burada önəmli olan dünyadakı tərs işlərin nizama uyğun olmayan hadisələrin hikmətidir. Allah (cc) bu nizama tərs kimi görünən işlərlə bəndələrini sınağa çəkmişdir, İsa bunun fərqiində deyildir.

Qızıl üstündə bir-birini öldürən üç gənc nağıl silsiləsinə daxil olan bir nağıl da Saatlı folklorunda “Həzrət İsaynan üç yolçu” adlanır²²⁷. Bu nağılın “Xain yoldaşlar” adlı bir başqa variantı da vardır. Onu da demək lazımdır ki, qızıl üstündə bir-birini öldürən xain yoldaşlar motivinə “Süleymana qalmayan dünya” adlı nağılda da rast gəlinir. “Süleymana qalmayan dünya” nağılında qızıl üstündə bir-birini öldürən xain yoldaşlar motivində deyilir ki, üç yoldaş birləşərək xəzinə yarırlar. Ancaq qızillara sahib olmaq üçün ikisi əlbir olub üçüncünü öldürür, sonradan özləri də onun gətirdiyi aşdan yeyib zəhərlənirlər. Nağıldakı bu motiv İsa ilə bağlı deyildir.

“Saatlı folklor örnəkləri”ndə təqdim olunan qızıl üstündə bir-birini öldürən xain yoldaşlar adlı nümunədə İsa peyğəmbər yol ilə gedəndə iki nəfər ona yoldaş olur. İsa peyğəmbər deyir ki: “məynən sizin yoldaşdığınız tutmaz”. Ancaq onlar yoldaş

²²⁶ Rüstəmzadə İ. Azərbaycan Nağıllarının Süjet Göstəricisi (Aarne-Tompson Sistemi Əsasında). Bakı: Elm və Təhsil, 2013, s.192

²²⁷ Saatlı Folklor Örnəkləri, s.194-196

olmaqda israr edirlər. Onların üç çörəyi olur. Çörəklərdən ikisini yeyirlər, ancaq üçüncü çörək yoxa çıxır. Heç kim həmin çörəyi yediğini boynuna almır. İsa bir çəpişi kəsib bişirir və yoldaşları ilə yeyirlər. Sonra möcüzə ilə çəpişi dirildib sürüyə qatır. Başqa bir möcüzə də İsanın suyun üstü ilə yeriməsidir. Bu möcüzələr qutsal kitablarda olan möcüzələrin nağıl varaintıdır.

Daha sonra İsa peyğəmbər Allahın köməkliyi ilə üç koma qızıl yaradır və deyir ki, bunlardan biri bu yoldaşın, biri mənim, biri də çörəyi yeyənin. Onların hər ikisi çörəyi yediklərini etiraf edir və qızıllara yiyə dururlar. İsa peyğəmbər onlara deyir ki, qızıllar ağırdır, burada qalsın, yolumuza davam edək. Onlar deyirlər ki, biz daha səninlə yoldaş oluruq. İsa peyğəmbər yoluna davam edərək gedir. Bu zaman iki atlı onların yanına gəlir. Fikirləşirlər ki, qızılları ata qoşub apararıq. Onlar atlılarla dostlaşırlar. Ac olduqları üçün qərara gəlirlər ki, bir nəfər bazara gedib yemək alıb gətirsin, yeyək, sonra qızılları bölək. Onlardan biri bazara gedir, qalanları isə fikirləşir ki, bazara gedəni qayıdanda döyüb-öldürərik, onun da qızıl payını özümüze götürərik: “Burda fikirrəşdilər ki, o getdi. Biz qaldux. O gələndə deyərik ki, ayə, bal almısan, yumurtta almamısan, yumurtta almısan, soğan almamısan, pəmador almamısan bəhanə eliyərik, döyərük, onu öldürərük, onnan so-ora bu qızıl qalar bizə. Bu da fikirrəşdi, ayə, o qədər qızılı olara nəşə verirəm. Bı çörəyə, yağa, şora ağını hopdurdu. Dedi, deyəcəm ki, mən yemişəm, doymuşam, sizə alıb gətirmişəm. Yeyib öləcəklər, qızıl da qalacax məə.

- Salammməleyküm

- Əleykətsalam

- Ayə, qoy ortalığa yeyəy.

Həə... Ayə filan şeyi nəşə almamısan. Bılar köməylidilər axı. Vurdular mıyı öldürdülər. Mıyı öldürən kimi sırfanı aşdılar qoydular qavaxlarına. Yedilər, kəllələrin qoydular ye-

rə. Həzrəti İsa qayıtdı gördü ki, bılar ölübdü, qızıl da burda qalıb. Bax belə belə insannar nəfslərinin əlində gicələy qalır”²²⁸. Burada İsanın mənimlə yoldaş ola bilməzsiniz sözü, Xızırın Musaya dediyi mənim yoldaşlığımıza sənin səbrin çatmaz formulu ilə eynidir. Formulu söyləyənin hikməti bilməsi açıq şəkildə ortadadır.

Yazılı qaynaqlarda da Hz.İsa ilə bağlı rəvayətlər vardır. Bu rəvayətlər Kitab-ı Müqəddəs və Quran qissələrinə əsaslanaraq yaradılmışdır. Məsələn, bunlardan birində belə deyilir: “İbn Abbasdan nəql edilən bir rəvayətə görə, Allahü Taala İsa aleyhissəlamı bu zalımların əlindən göyə qaldırmaq istədi vaxt İsa əshabının yanına getdi. Onlar on iki adam idilər və bir evdəydilər. Allahın rəsulu o evə gəldi, başından su damcılayırdı:

- İçinizdən biri yaxında mənə on iki dəfə küfr edəcək, dedi. Sonra da mənim surətim birinizin üstünə buraxılacaq və mənə bənzəyən bu adam mənim yerimə qətl olunacaq və mənimlə bərabər mənim dərəcəmdə olacaq hansınızsınız? deyər soruşdu.

Yaş baxımından ən gənc, mən, dedi. İsa ona, otur!, dedi. Sonra yenə eyni şeyi soruşdu, yenə o gənc qalxıb mən!, dedi. Həzrət İsa da bəli sən mənim dərəcəmə çatacaq olasan, dedi. Bundan sonra o gənc İsanın bənzəri oldu və İsa aleyhissəlam evdəki bir pəncərədən göyə yüksəldi. O anda yəhudilərdən Hz.İsanı öldürmək üçün axtaranlar gəldi və onun bənzərini tutub öldürdülər, çarmıxa çəkərək edam etdilər. İçlərindən biri də İsanı on iki dəfə inkar etdi²²⁹.

Hz.İsa ilə bağlı folklor nümunələrinin az olmasına baxmayaraq onun xalq arasında çox sevilən peyğəmbərlərdən biri olduğu aydın olur.

²²⁸ Saatlı Folklor Örnəkləri, s.195-196

²²⁹ www.huzursayfasi.com › Faydalı Bilgiler › Genel Bilgiler

5.5. Məryəm oğlu Hz.İsanın qurban verilməsi fikri

Aramicə adı Yeşua (qurtuluş Yehovadır), ıbranicə Yehôşûa, Batı dillərində Jesus olan Quranın və İslam qaynaqlarının İsa adlandırdığı peyğəmbəri hər nə qədər yəhudilər qəbul etməsələr də o, İsrailoğullarına yeni bir düzən gətirməklə vəzifələndirilmiş ulul-əzm peyğəmbərlərdən biridir. Quran-i Kərimdə qissəsi Maidə, Nisa, Məryəm və Ali İmran surələrində zikr edilən Hz.İsa möcüzəli şəkildə bakirədən atasız doğmuşdur. Ona görə də ona Məryəm oğlu İsa Məsih deyilir. O, bioloji atası olmadan Allahın iradəsi ilə Onun ruhundan doğduğu üçün Ruhullahdır. Bu gün yer üzərində sayına görə ən böyük səmavi din olan Xristianlıq onun adı və təlimi ilə ortaya çıxmışdır. Xristianlıq müxtəlif xalqların qəbul etdiyi bir din olduğu üçündür ki, Musanın dini kimi lokal və etnik xarakter daşımır.

Xristian qaynaqlarına görə Hz.İsa gətirdiyi dini yaymaq üçün 12 həvari seçdi. İncil bu məlumatı belə təqdim edir. İsa “on iki adam təyin etdi ki, onunla bərabər olsunlar və onları təbliğ etməyə göndərsin, onların xəstələri sağaltmağa və cinləri qovmağa səlahiyyətləri olsun” (Mark, 3/14-15). İncilə görə həvarilər aşağıdakılardır:

- Andrey
- İoann
- Filip
- Pyotr (Şimon)
- Zavday oğlu Yaqub
- Yəhya
- Bartalmay
- Matta
- Tomas
- Halfay oğlu Yaqub
- Tadday
- Şimon

• Yahuda İskaryot (Matta 10/1-4, Mark 3/13-19, Luka 6/12-16).

Bu həvarilərə xristianlar elçi və ya peyğəmbər deyirlər, İsa isə onların dini inancına görə Allahın yer üzündəki şəklidir, Ata Tanrının oğludur. Ona görə də Yəhudilik atanın, Xristianlıq isə oğulun dinidir.

Xristianlıq inancında Tanrının oğlu və Məsih adlandırılan Hz.İsa, Yəhudi əyalətinin V prefekti Pontius Pilatın əmri ilə həbs edilmiş, mühakimə edilmiş və nəhayət çarmıxa çəkilməklə öldürülmüşdür. **Xristianlar İsanın əziyyətləri və çarmıxa çəkilməsi üzərində xilas və bağışlanma nəzəriyyəsini qurmuş, onu insanlığın xilaskarı kimi təqdim etmişlər.** İsa, çarmıxa çəkildiyində əllərinə və ayaqlarına vurulan paslı mismarların izlərinin bir göstəri ilə öz bədənində yarandığını iddia edən Francis of Assisi üçün İsanın çarmıxı hər xristianın öz dünyasında yaşaması və anlaması gərəkən bir şeydir. Ya da çörək və şərab ritualında yediyi çörəyin İsanın əti, içdiyi şərəbin İsanın qanı olduğuna inanan bir xristian, vəhşi bir kannibalizm ritualı icra etməməkdədir. Əksinə İsanın çarmıxa çəkilmədən öncəki son axşam yeməyini bir ritual kimi təkrarlayaraq İsanın öz bədəninə hülul etməsini saxlamaqdadır. Yəni qısacası, İsa ilə bir və bütün olmaqdır, başqa bir ifadəylə Tanrı ilə bütünləşməkdir. Buna görə də Xristianlıq baxımından mifoloji səciyyəli İsa çox önəmlidir²³⁰. O qədər önəmlidir ki, Xristian teolojisi məhz İsa mifləri üzərində qurulmuşdur.

İsanın vəhyi onun ölümündən təqribən 60 il sonra yazılmışdır və İncil (müjdə) adlanan bu kitabın orijinal mətni o dövrün ən çox bilinən dili olan antik yunan dilində yazılmışdır. Dörd kanonik incil Əhdi-cədidin əsasını təşkil edir. Hz.İsa Bəni-İsraili və başqa xalqları irşad etmək üçün bir çox möcüzə göstərsə də, İsrailoğulları Hz.Zəkəriyyə və Hz.Yəh-

²³⁰ Batuk Cengiz. "Mit, Tarih ve Gerçeklik Sorunu, s.46-47

yadan sonra onu da məhv etmək üçün suiqəsd planları hazırladılar. Hz.İsa bundan xəbərdar olsa da ilahi əmrin təcəlli etməsi üçün özünü qurban verməyə hazır oldu. **İncillərdə və digər dini kitablarda Hz.İsanın insanlığın bütün günahlarının bağışlanması üçün özünü qurban verməsi Xristian teologiyasının əsasını təşkil edir.** Bu haqda Əhdi-cədidin kitablarında belə deyilir: “Tanrı mərhəmətsiz olsaydı, hamıya borcunu ödədirdi. Adil, mərhəmətli olduğu və dünyanı çox sevdiyi üçün, hamının bağışlanması üçün yeganə oğlunu fəda etdi” (Yəhya 3/16) və ya “Doğru olan Məsih, doğru olmayanların uğruna günahlar üçün bir dəfə öldü” (1.Petrus 3/18), yaxud “Əski insanlar, qüsursuz quzu Məsihin qanının fidiyəsi ilə xilas oldular” (1.Petrus 1/18-19) yaxud da “Xilas olmaq üçün İsanın qurban edilməsi kafidir” (İbranilər 9/25,26).

Burada Xristianlığın bu inancının tək və şəriksiz olan, doğmayan və doğurmayan, hər şeyin tək sahibi, hər şeyə qüdrəti yetən Allah inancına tərs düşdüyü görünməkdədir. Bundan başqa hər şeyə gücü yetən birinin oğula ehtiyacı olması da nə məntiqlə, nə də ağılla izah edilə bilər və ortaya İsanın atası Tanrıdırsa, Tanrının atası kimdir, başqa oğul-qızları varmıdır və Tanrının övlada ehtiyacı varmı və s. kimi suallar çıxır. Fidyə yerinə İsanın qurban verilməsi qavramının anlamsız olduğu, adi bir keşişin günah çıxara bildiyi halda Tanrının günahları bağışlaya bilməməsi, ən önəmlisi də günahsız günahkarlar yerinə qurban vermənin ədalətlə, mərhəmətlə əlaqəsinin olmaması, Tanrının nədən başqa bir oğul yaradıb indiki insanların günahını bağışlamaq üçün öldürməməsi haqqında İslami görüşlərə və “Heç kim başqasının günahını yüklənməz” (Nəcm 53/38) ayəsinə tamamən zidd olduğu da açıq aydın monoteist teologiya ilə paradoksallıq yaradır. Bütün bunlarla bərabər əski miflərin, qurtarıcı qəhrəman, Tanrıoğlu anlayışlarının xristian mətnlərinə böyük təsir göstərdiyi anlaşılır.

Bəlkə də Hz.İsanın xristianlarca dəyişdirilmiş missiyası müsəlmanlara Quran vasitəsi və peyğəmbərin hədisləri ilə məlum olduğundan İsa haqqında əfsanə və dini nağıllar o qədər də çox yayılmamışdır. Yaxud da müsəlmanlar Oğul Tanrı inancını qəbul etmədikləri üçün bu aspektdəki qissələrlə bağlı folklor materialları yaratmamışlardır.

Quran İsanın Allahın oğlu olmasına və təslis məsələsinə aydınlıq gətirir: “Ey kitab əhli öz dininizdə həddi aşmayın və Allah barəsində yalnız haqqı deyin. Həqiqətən Məryəm oğlu İsa Məsih Allahın elçisi, Məryəmə çatdırdığı bir söz və Ondən olan bir ruhdur. Odur ki, Allaha və Onun peyğəmbərlərinə iman gətirin. (Allah barəsində) ücdür deməyin. Bundan çəkinin ki, sizin xeyrinizədir. Həqiqətən Allah tək bir tanrıdır, övladı olmaqdan uzaqdır. Göylərdə və yerdə nə varsa Onundur. Allahın sizə vəkil olması bəs edər”. (Nisa 53/171) Maidə surəsində Quran Xristianlıq dininin yanlış təbliğinə son nöqtəni qoymuş olur və bu həqiqəti İsanın öz dili ilə bəyan edir: “(Ya Rəsulum!) Xatırla ki, o zaman (qiyamət günü) Allah belə buyuracaq: “Ya Məryəm oğlu İsa! Sənmi insanlara: “Allahla yanaşı, mənə və anamı da özünü zə tanrı bilin!” - demişdin? “(İsa cavabında) deyəcək: Sən pak və müqəddəssən! Haqqım çatmayan bir şeyi demək mənə yaraşmaz. Əgər bunu mən demiş olsaydım, Sən onu mütləq bilərdin. Sən mənim ürəyimdə olan hər şeyi bilirsən, mən isə Sənin zatından ola bilmərəm. Şübhəsiz ki, qeybləri bilən ancaq Sənsən!” (Maidə 5/116).

Nəhayət Xristian teologiyasına görə İsanın qurban verilməsinin əsas səbəbi Allahın dünyanı sevməsidir: Ona inananların həlak olmayıb əbədi həyat qazanması üçün yeganə Oğlunu qurban verməsidir. Ancaq Xristianlığın müqəddəs kitablarında Tanrı dəfələrlə ona inanmayan xalqları məhv etmişdir. Bu isə qurban fidiyəsi mifi ilə tərs mütənasibdir. Başqa sözlə, İsa Məsihin dünyaya gəlməsi, insan olması

və çarmıxda bizim üçün ölməsi Tanrının bizə olan böyük sevgisi sayəsində baş vermişdir mifi xristianların inanc təməlləri arasında yer alır. Onun ölümü ilə günahlarımız bağışlanır və dirilməsi isə bizi onunla əbədi həyata qovuşdurur. Və bizi sevən Yaradanımız bizimlə əbədi olacaq şəxs vasitəsi ilə əlaqə qurmaq istəyir²³¹. Bu yarımbaşlığı **S.Freudun məşhur kəlamı ilə bitirmək istəyirəm. Yəhudilik, Atanın diniydi; Xristianlıq Oğulun dini oldu.** Bu ulul-əzm peyğəmbər Ata Tanrı Yehovanın (Yahve) dinini Oğul Tanrı İsanın dini ilə dəyişdirməklə din tarixində ikinci dövrü başlatmış oldu.

Sonuc

Hz.İsa başqa ulul-əzim peyğəmbərlər kimi kitab endirilmiş, ümmətini Allahı sevmək yoluna daxil etmək üçün qısa ömrünün sonuna qədər mübarizə aparmış, romalılar tərəfindən üsyan çıxartmaq təhlükəsi ilə alçaldıcı bir cəzaya çatdırılaraq çarmıxa çəkilmişdir. 325-ci il İznik konsülündən sonra İsanın vəhyə aldığı mesajlarına bəşəri duyğular qarşılıqlı olaraq təhrif edilmiş, **çarmıxa çəkilmə insanlığın bütün günahlarından təmizlənməsi üçün özünü qurban vermə mifinə dö-nüşdürülmüşdür.** Tarixdə yaşayıb yaşamadığı hələ də mübahisə mövzusu olan İsaya qurtarıcı, Oğul Tanrı missiyası yüklənməklə Xristianlıq Ata-Oğul-Müqəddəs Ruh üçləmə - təslis inancını və təslisin bəşəri elmlə, bəşəri düşüncə ilə anlaşılma-yacağı doktrinini işləyib hazırlamışdır. Qurtarıcı İsa eyni zamanda Tanrı-İnsan şəklində olub Xristianlığın teoloji əsaslarını təşkil edir. **Ən önəmlisi də İsa mifi Xristianlığın səbəbi deyil, nəticəsidir.**

Folklorlaşan İsa qissəsi də bu və ya digər dərəcədə İsanın Allahlığına, yalnız Allaha aid ola biləcək möcüzələr gös-

²³¹ <https://y-jesus.org/russian/more/did-jesus-claim-to-be-god/>

tərməsinə işarələr etmiş, onun haqqında əfsanə və nağıllar yaratmışdır. Məhz Tanrıoğlu olduğu üçündür ki, **Sibir türkləri onu digər bir türk mifoloji qəhrəmanı Erke/Erke-Mergen və ya Erliklə eyniləşdirmiş, göylərdən yerə endirildiyi və cəzalandırıldığı mifini türk Tanrıoğlu Erke mifinə bağlamış, nəticədə “Erkeun” adlı bir din formalaşdırmışlardır.** Folklorda Hz.İsa ilə bağlı həm Əhdi-cədidə, həm də Quranda olmayan qissələrdən fərqli yeni məzmunlu nağılların ortaya çıxması xalq yaradıcılığının özünəməxsus funksiyası ilə bağlıdır.

QAYNAQLAR

Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində

- ADIVAR**, Abdülhak Adnan (1944). Tarih Boyunca İlim ve Din. XIX. ve XX. Asırlar. Cilt II. İstanbul: Remzi Kitabevi
- AKTAY**, Yasin (1996). “Kur'an Yorumlarının Hermenötik Bağlamı”, İslami Araştırmalar. C.9, Sayı: 1-4
- ALICI**, Mustafa (2011). Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri. İstanbul: İz Yayıncılık, s.80
- ALPAGUŞ**, Hatice Kelpetin (2001). Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı. İstanbul: Çamlıca Yayınları;
- ARNALDEZ**, Roger (1985). “Fransız Kültüründe Muhammed Peygamber'in Tasviri”, Çeviren M.Demirci, M.Şeker. Uluslar arası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu, İzmir: Dokuz Eylül Ü. Yayınları, s.71-75
- ARSLAN**, Mustafa (2004). Türk Popüler Dindarlığı. İstanbul: Dem Yayınları
- ARSLAN**, Mustafa (2010). “İslam Kültüründe Mitolojik Tasavvurun İmkâni ve Sınırlı/Sız/lıkları”, Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları Uluslararası Sempozyum Samsun 26-28 Kasım
- AYDEMİR**, Abdullah (2000). Tefsirde İsrailiyyat. İstanbul: Beyan Yayınları
- AYĞAN**, Fadıl (2015). “Müslüman Kelamcılarının Mecaz Merkezli Kitab-ı Mukaddes Yorumlamaları: Baba-Oğul Metaforu Bağlamında Bir İnceleme”, Kelâm Araştırmaları Dergisi, C.13, Sayı 2, s.751-771
- AZƏRBAYCAN** Folkloru Antologiyası. XVI Kitab (2006). Ağdaş Folkloru. Toplayıb Tərtib Edən: İ.Rüstəmzadə. Bakı: Səda
- AZƏRBAYCAN** Folkloru Antologiyası. I Kitab (1994). Naxçıvan Folkloru. Toplayıb Tərtib Edən: T.Fərzəliyev, M.Qasımlı. Bakı: Sabah

- AZİZ**, Ahmed (1990). Hindistan ve Pakistan'da İslam Modernizmi. Çeviren A.Küskün. İstanbul: Yöneliş Yayınları
- BATUK**, Cengiz (2009). “Mit, Tarih ve Gerçeklik Sorunu Üzerine Notlar”, Milet ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji. Cilt 6, Sayı 1 Ocak-Nisan
- BAYAT**, Fuzuli (2010). Mitolojiye Giriş. Düzeltilmiş ve Yeniden İşlenmiş 3.Baskı. İstanbul: Ötüken
- BAYAT**, Fuzuli (2017). Kadim Türklerin Mifolojik Hikayeleri. İstanbul: Ötüken
- BAYAT**, Fuzuli (2019). Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri. Gözden geçirilmiş ve Genişletilmiş 4. Basım. İstanbul: Ötüken
- BERGER**, Peter L. (1993). Dinin Sosyal Gerçekliği. Çeviren A.Coşkun. İstanbul: İnsan Yayınları
- BRATTON**, Fred Gladstone (1995). Yakın Doğu Mitolojisi. Çeviren N.Muallimoğlu. İstanbul: İFAV Yayınları
- BU TOPRAĞIN EFSANELERİ** (2004). Derleyen R.S.Tatar. İstanbul: Su Yayınları
- BULTMANN**, Rudolf (2004). “İsa'nın Mesajı ve Mitoloji Problemi”, Çeviren C.Batuk. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 3 Temmuz/Ağustos/Eylül, s.185-191
- CAMPBELL**, Joseph (2010). Kahramanın sonsuz yolculuğu. Tercüme eden: S.Gürses. İstanbul: Kabalcı.
- CAN**, Şefik (1994). Klasik Yunan Mitolojisi. İstanbul: İnkılap Kitabevi
- CERRAHOĞLU**, İsmail (1993). Tefsir Usûlü. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- ÇİFTÇİ**, Halit Ahmet (2017). “Kitab-ı Mukaddes'te İsrailoğulları'nın Seçilmişliği ve Justin Martyr'in Seçilmişlik Eleştirisi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yıl: 1, Sayı: 38
- ÇİĞ**, Muazzez İlmiye (1995). Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni. İstanbul: Kaynak Yayınları
- DEMİR**, Şehmus (2003). Mitoloji, Kur'an kıssaları ve tarihi gerçeklik. İstanbul: Beyan Yayınları

- DONALD**, A.Mackenzie (1996). Çin ve Japon Mitolojisi. Çeviren K.Akten. Ankara: İmge Yayınları
- ELIADE**, Mircea (1994). Ebedi Dönüş Mitosu. Çeviren Ü.Altuğ. Ankara: İmge Yayınları
- ELIADE**, Mircea (2018). Mitlerin Özellikleri. Çeviren S.Rifat. İstanbul: Alfa Yayıncılık
- EROĞLU**, Ali (2002). Kur'an Tarihi ve Kur'an İlimleri Üzerine, Erzurum: Ekev Yayınları
- ERSÖZ**, İsmet (1987). “Kur'an'ın Üslûp ve İ'cazı”, Diyanet Dergisi, DİB Yayınları, Ankara, Cilt XIII, S.1
- FAZLUR**, Rahman (1993). İslam. Çevirenler M.Dag, M.Aydın. Ankara: Selçuk Yayınları
- FROMM**, Eric (1996). Hayatı Sevmek. Çeviren: A.Köse. İstanbul: Arıtan Yayınevi
- GADAMER** Hans-Georg (1995). Hermeneutik, Hermeneutik (Yorum bilgisi) Üzerine Yazılar, Çeviren D.Özlem. Ankara: Ark
- GÖKDİMİR** Orhan (2010). Din ve Devrim. İstanbul: Destek Yayınları
- GUSDORF** Georges (2000). İnsan ve Tanrı. Çeviren Z.Özcan, İstanbul: Alfa Yayınları
- GÜLER** Mehmet Nuri (1998). “Kıssa ve Hukuk”, IV. Kur'an Sempozyumu. Ankara: Fecr Yayını
- GÜNAY** Ünver, **GÜNGÖR** Harun (1997). Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi. İstanbul: Ocak Yayınları
- GÜNDÜZ** Şinasi (1998). “Kur'an Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi? Yapı, Muhteva ve Kaynak Açısından Torah Kıssaları”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 10, s.49-88
- GÜNDÜZ** Şinasi (2009). “Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos”, Milet ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji. Cilt 6, Sayı 1 Ocak-Nisan
- HALEFULLAH** Muhammed Ahmed (2002). Kur'ân'da anlatım sanatı. Çeviren: Ş.Karataş, Ankara: Ankara Okulu Yayınları

- HARMAN** Ömer Faruk (2000). “İbrahim”, TDV İslâm Ansiklopedisi Cilt 21. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- HOOKE** Samuel Henry (1993). Ortadoğu Mitolojisi - Mezopotamya Mısır Filistin Hitit Musevi Hristiyan Mitosları. Çeviren A.Şenel. İstanbul: İmge Kitabevi
- HOURLANİ** Albert (1994). Çağdaş Arap Düşüncesi. Çevirenler L.Boyacı, H.Yılmaz. İstanbul: İnsan Yayınları
- İNAN** Abdülkadir (1987). Makaleler ve İncelemeler. C.1, Ankara: Türk Tarix Kurumu Basımevi
- JOMIER** Jacques (1980). Tevrat; İncil ve Kur'an. Çeviren S.Yıldız. İstanbul: Dergah Yayınları
- KARACOSKUN** Mustafa Doğan (2010). “Fromm’un Hümanistik Psikoloji Kuramı Bağlamında Peygamber Kıssaları”, Millel ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji. Cilt 7, Sayı 3 Eylül-Aralık
- KILIÇ** Sadık (1993). Mitoloji, Kitab-ı Mukaddes ve Kuran-ı Kerim. İstanbul: Nil Yayınları
- KILIÇ** Sadık (1994). “Tarih Felsefesi Açısından Kıssalar”, I. Kur'an Sempozyumu. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları
- KIZILOĞLU**, Sedat (2012). “İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi”, Sosyal Bilimler. Cilt 2, Sayı 1 (Ocak 2012)
- KÖKSOY**, Mümin (2002). Yerbilimlerinin Katkısıyla Nuh Tufanı və Sümerlerin Kökeni. İstanbul: Berikan Yayınevi
- KÖSE**, Ali, Ayten Ali (2018). Popüler Dindarlık. İstanbul: Timaş Yayınları
- KURTOĞLU**, Mehmet (2008). Urfa Efsaneleri. İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları
- QARABAĞ**: Folklor da Bir Tarixdir. I Kitab (2012). Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər Rayonlarından Toplanmış Folklor Örnəkləri. Toplayıb Tərtib Edənlər: İ.Rüstəmzadə, Z.Fərhadov. Bakı: Elm və Təhsil
- QARABAĞ**: Folklor da Bir Tarixdir. II Kitab (2012). Bərdə və Ağcabədi Rayonlarından Toplanmış Folklor Örnəkləri. Top-

layanlar Ə.Əsgərov, İ.Rüstəməzadə, T.Orucov, Z.Fərhadov. Bakı: Elm də Təhsil

QARABAĞ: Folklor da Bir Tarixdir. III Kitab (2012). Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa Rayonlarından Toplanmış Folklor Örnəkləri. Tərtib Edən: İ. Rüstəməzadə. Bakı: Elm və Təhsil

QARABAĞ: Folklor da Bir Tarixdir. V Kitab (2013). Bərdə, Füzuli, Ağdam, Şuşa və Zəngilandan Toplanmış Folklor Örnəkləri. Toplayıb Tərtib Edən: İ.Rüstəməzadə, Z.Fərhadov. Bakı: Zərdabi LTD MMC

QARABAĞ: Folklor da Bir Tarixdir. VI Kitab (2013). Cəbrayıl, Kəlbəcər və Tərtər Rayonlarından Toplanmış Folklor Örnəkləri. Toplayıb Tərtib Edən: L.Vaqifqızı (Süleymanova). Bakı: Zərdabi LTD MMC

LUCKMANN, Thomas (2003). Görünməyən Din: Modern Toplumda Din Problemi. Çeviren A.Coşkun, F.Aydın. İstanbul: Rağbet Yayınları

MERAL, Yasin (2014). “Müsə-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 55:2

METE, Duygu (2020). “Eskilerin Masalları: Klasik ve Modern Mitolojiden Postmodern Anlatıya Din Bilimlerinde Mitoloji”, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi. C.8, S.21, s.75-93

NIETZSCHE, Friedrich (2005). Deccal-Hıristiyan Karşıtı. Çeviren A.Yarbaş. İzmir: İlya İzmir Yayınevi

O’FLAHERTY, Wendy Doniger (1996). Hindu Mitolojisi. Çeviren K.Emiroğlu. Ankara: İmge Yayınları

OCAK, Ahmet Yaşar (2009). “İslâm’ın Temel İnançları Etrafında Oluşan “Mitolojik” Kültür: “İslâm Mitolojisi” yahut İslâm İlahiyatının İhmal Edilmiş Önemli Bir Sorunsalı (Bir “mise-en-question” Denemesi)”, Milel ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji. Cilt 6, Sayı 1 Ocak-Nisan

OCAK, Ahmet Yaşar (2012). İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık

- ÖDİN**, Nilüfer (2016). Rönesans Düşüncesi ve Resim Sanatı. İstanbul: Hayalperest Yayınevi
- ÖZTÜRK**, Mustafa (2003). “Bilge Kul-Musa Kıssası ve İslâm Kültüründe Hızır Mitosu,” Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 14-15, s.245-281
- PETTAZZONI**, Raffaele (2002). Tanrıya Dair. Çeviren F.Aydın. İstanbul: İz Yayıncılık
- POLAT**, Fethi Ahmet (2009). Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar, İstanbul: İz Yayınları
- REMZİ**, Kaya (2002). “Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, C.11, S.2, Bursa
- RENAN**, Ernest (1946). “İslamlık ve Bilim”, Nutuklar ve Konferanslar. Çeviren Z.İshan. Ankara: Sakarya Basımevi
- RƏŞİDƏDDİN**, Fəzlullah (1992). Oğuznamə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi
- RÜSTƏMZADƏ**, İlkin (2013). Azərbaycan Nağıllarının Süjet Göstəricisi (Aarne-Tompson sistemi əsasında). Bakı: Elm və Təhsil
- SAATLI** Folklor Örnəkləri. I Kitab (2014). Toplayanlar: İ.Rüstəmzadə, Q.Qubadov, E.Muradov. Bakı: Elm və Təhsil
- SARITAŞ**, Murat (2016). “Muhammed Ahmed Halefullah” TDV İslâm Ansiklopedisi. EK-2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- SMOMPK**, 1900-cü il, XXVIII buraxılış, II şöbə, s.29-32
- SÖYLEMEZ**, Mehmet Mahfuz (2014). “Editörden”. İslâmî İlimler Dergisi. Kur'an Kıssaları. Yıl 9, Cilt 9, Sayı 1. Çorum: Çağrı Eğitim Vakfı
- SPİNOZA**, Benedictus (2010). Teolojik-Politik İnceleme. Çeviren: C.B. Akal. Ankara: Dost Kitabevi
- ŞENGÜL**, İdris (1994). Quran Qissələri Üzerine. İzmir: Işık Yayınları
- ŞENGÜL**, İdris (2002). “Kıssa”, TDV İslâm Ansiklopedisi Cilt 25. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.498-499

- ŞÖRUR** Folklor Örnekləri. I Kitab (2016). Toplayanlar: M.Kazımođlu (İmanov), F.Qasımova, G.Canmämmədova, F.Kərimova. Bakı: Elm və Təhsil
- ŞİMŞEK**, M.Sait (1993). Kur'an Kıssalarına Giriş. İstanbul: Yöneliş Yayınları
- TANYU**, Hikmet (1966). "Yahudiligin Kutsal Kitapları ve Esasları. İlmî İnceleme ve Tenkidi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XIV, s.95-124.
- TANYU**, Hikmet (1976). "Dini Folklor veya Dini-Manevi Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Cilt XXI.
- TANYU**, Hikmet (1980). İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnanıcı. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- TARİHTEN TEOLOJİYE**: İslam İnançlarında Hz.Ali (2005). Hazırlayan A.Y.Ocak. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TATAR**, Burhanettin (2009). "Kur'an'da Kıssaların Temel Anlamları Üzerine Felsefi Notlar", Mîlel ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji. Cilt 6, Sayı 1 Ocak-Nisan.
- TÖKEL**, Dursun Ali (2000). Divan Şiirinde Mitolojik Unuslar: Şahıslar Mitolojisi. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TÖKEL**, Dursun Ali (2009). "Kutsal Metinleri Anlamada Mitolojinin Rolü", Mîlel ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji. Cilt 6, Sayı 1 Ocak-Nisan.
- TURNER**, Bryan S. (1991). Max Weber ve İslam. Çeviren Y.Aktay. Ankara: Vadi Yayınları.
- TÜMER**, Günay (1993). "Çarmıh", TDV İslâm Ansik-lopedisi.Cilt 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.230.
- WATT**, William Montgomery (1997). İslami Hareketler ve Modernlik. Çeviren T.Koç. İstanbul: İz Yayınları.
- YAHYA**, Harun (2009). Kavimlerin Helakı. İstanbul: Araştırma Yayıncılık.
- YAVUZ**, Ömer Faruk (2009). "Kur'an'ın Temel Amaçlarının İfade Edilmesinde Bir Anlatım Tekniđi Olarak "Kıssa"nın Ro-

lü”, Milet ve Nihal. İnanç Kültür Mitoloji. Cilt 6, Sayı 1 Ocak – Nisan.

YAZICI, Hüseyin (1998). “Hikaye”, TDV İslâm Ansiklopedisi Cilt 17. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.480.

YENİ Şafak, Aralık 18, 2012.

YILDIRIM, Suat (1979). “Kur’an-ı Kerim’de Kıssalar”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, S.3, Fasikül 1-2, Erzurum, s.37-63.

YILDIZ, Selami (2000). Şanlıurfa’da Enbiya Kıssaları. Ankara: Şurkav Yayınları.

İngiliscə

“MOSES” (2011). Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopædia Britannica.

BELL, Richard; **WATT**, William Montgomery (1970). Bell's Introduction to the Qur'an. Edinburgh: Edinburgh University Press.

BONHOEFFER, Dietrich (1996). Creation and Fall, A Theological Exposition of Genesis 1-3, ed. John W. De Gruchy, Translation: D.S. Fortress Press, Minneapolis.

BULTMANN, Rudolf K. (1984). The New Testament and Mythology and Other Basic Writings. Augsburg Fortress Press.

BULTMANN, Rudolf K. (1953). Kerygma and Myth: a theological debate. London: SPCK.

BULTMANN, Rudolf K. (1958). Jesus Christ and Mythology. New York & London: Charles Scribner's Sons.

BULTMANN, Rudolf K. (1970). Theology of the New Testament: Complete in One Volume. London: SCM Press.

DANIEL, N.A. (1956). Islam and the West. The Making of an Image. University Press Edinburgh.

DODD, Charles Harold (1938). History and the Gospel. New York, Charles Scribner's Sons.

- DODDS**, Adam (2009). "The Abrahamic Faiths? Continuity and Discontinuity in Christian and Islamic Doctrine", *EQ*, 81(3), s.230-253.
- DUNDES**, Alan (2000). *Holy Writ as Oral Lit: The Bible as Folklore*. New York-Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- DUNN**, James D.G. (2013). *The Oral Gospel Tradition*. Wm. B. Eerdmans Publishing.
- FRAZER**, James George (1919). *Folklore in the Old Testament: Studies in Comparative Religion, Legend, and Law*. London: Macmillan and Co. Vol I.
- FRAZER**, James George (1919). *Folklore in the Old Testament: Studies in Comparative Religion, Legend, and Law*. London: Macmillan and Co. Vol II.
- FRAZER**, James George (1919). *Folklore in the Old Testament: Studies in Comparative Religion, Legend, and Law*. London: Macmillan and Co. Vol III.
- FRAZER**, Sir James (1906-1915). *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. 12 volumes. 3rd edition. London: Macmillan and Co.
- FROMM**, Eric (1966). *You Shall Be As Gods: A Radical Interpretation of the Old Testament and its Tradition*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- GINZBERG**, Louis (1913). *The Legends of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, V.4.
- HONKO**, Lauri (1972). "The Problem of Defining of Myth", Haralds Biezais ed. *The Myth of the State*, Scripta Instituti Donneriani Aboensis. No.6, Stockholm, s.7-19.
- KISTER**, M.J. (1988). "Legends in tafsir and hadith Literature: The Creation of Adam and Related Stories", in A. Rippon (ed.) *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'an*. London: Oxford.
- LANGTON**, Daniel (2010). *The Apostle Paul in the Jewish Imagination: A Study in Modern Jewish-Christian Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.

LEVINE, Amy-Jill (2006). “Introduction”, Levine Amy-Jill, Allison Dale C., Crossan John D. (Edl.). The Historical Jesus in Context. Princeton Univ Press.

MÜLLER, Max (1873). Introduction to the Science of Religion, London: Longmans Green Publishing.

MÜLLER, Max (1889). Natural Religion. Part II, London: Longmans Green Publishing.

POCOCKE, Edward (1852). India in Greece or, Truth in mythology. London: Published by John J. Griffin and CO

RAGLAN, Lord (1998). “Geleneksel kahraman” (Çeviren: M.Ekici). Milli Folklor, Sayı 37, s,126-138.

THEÏSSEN, Gerd; **MERZ**, Annette (1998). The Historical Jesus: a Comprehensive Guide Fortress Press.

WILDMAN, Wesley, ed. (2018). “Rudolf Bultmann (1884–1976)”. Boston Collaborative Encyclopedia of Western Theology. Boston: Boston University.

WILSON, Barrie A. (2008). How Jesus Became Christian. New York: St. Martin's Press.

YODER, D. (1974). “Toward a Definition of Folk Religion”, Western Folklore, Vol. 33, № 1, s.2-15.

Rusca

АГАДЖАНОВ, Сергей Григорьевич (1991). Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. Москва: Наука.

АНОХИН, Андрей Викторович (1924). Материалы по Шаманству у Алтайцев, Собранные во Время Путешествий по Алтаю в 1910—1912 гг. по Поручению Русского Комитета Для Изучения Средней и Восточной Азии. Сб. МАЭ. Т. IV, вып. 2. Ленинград.

БАСИЛОВ, Владимир Николаевич (1963). “О Туркменском “Пире” Дождя Буркут-Баба”, Советская Этнография. № 3, Москва.

- ВЕРБИЦКИЙ**, Василий Иванович (1893). Алтайские Ино-родцы: Сборник Этнографических Статей и Исследований. Москва: Т-Во Скоропечатни А.А.Левенсон.
- ГУМИЛЕВ**, Лев Николаевич (1993). Древние Тюрки. Москва: Клышников, Комаров и Ко.
- КОСИДОВСКИЙ**, Зенон (1978). Библейские Сказания. Перевод с Польского Э.Гессен, Ю.Мирский. Москва: Политиздат.
- КРАМЕР**, Сэмюэл Ной (1965). История Начинается в Шумере. Москва: Наука.
- КРЫВЕЛЁВ**, Иосиф Аронович (1969). Что знает история об Иисусе Христе? Москва: Советская Россия.
- КРЫВЕЛЁВ**, Иосиф Аронович (1987). Христос: Миф или Действительность. Москва: Наука.
- ПАЛЛАДИЙ**, (1877). “Старинные Следы Христианства в Китае”, Восточный Сборник, Т. I. СПб.: Типография Министерства Путей Сообщения, s.1-64.
- ПАНЧЕНКО**, Александр Александрович (2002). Христовщина и Скопчество: Фольклор и Традиционная Культура Русских Мистических Сekt. Москва: ОГИ.
- ПОТАНИН**, Григорий Николаевич (1899). Восточные Мотивы в Средневековом Европейском Эпосе. Москва: Типо-Литография Товарищества И. Н. Кушнерев и К.
- ПОТАНИН**, Григорий Николаевич (1916). Ерке. Культ сына неба в Северной Азии. Материалы к тюрко-монгольской мифологии. Томск: Издание А.М.Григорьевой.
- ПРОПШ**, Владимир Яковлевич (1998). Поэтика Фольклора. Собрание Трудов. Москва: Лабиринт.
- ЭРМАН**, Барт (Ehrman Bart) (2012). А Был ли Иисус? Неожиданная Историческая Правда. Переводчик Г.Ястребов. Москва: Эксмо.

İnternet Qaynaqları

Budak Feyzullah. “Nuh tufanı və Sümerlerin kökeni”.
<https://www.biroybil.com/showthread.php?4053-Nuh-Tufan%FD-ve-S%FCmerlerin-K%F6ken>.

Duman Cengiz (1). “Hz.Musa'nın kişiliği”, <https://www.kuran-kissalari.com › hz-musanin-kisiligi>.

Duman Cengiz (2). “Musanın Mizacı”,
<https://kurankissalari.tr.gg/Hz-.Musa-h-n%26%23305%3Bn>.

Duman Cengiz (3). “Hz.Musa'nın Medyen'e Hicreti ve Allah İle Mükâlemesi”, <https://www.haksozhaber.net › ... ›, 2019>.

Kılıç Mahmud Erol. “Ebu'l Hukemâ”: Hikmetin Atası Hermetik Felsefenin İslâm Düşünce Tarihinden Görünümü”,
<http://www.hermetics.org/hermetik.html>.

Matlock Gene D. “Hz. İbrahim (Abraham) Kimdi?” Tercüme:
K. Menemencioğlu, <http://www.hermetics.org/Abraham.html>
<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/milel/article/viewFile>.

<http://hikmet.net/ulul-azm-peygamberleri-hangileridir-ve-nicin-bu-isim-sadece-onlara-verilmistir>.

<http://sir35.narod.ru/Sapunov/Nacij.htm>.

<http://www.hermetics.org/Abraham.htm>.

<http://www.ihsaneliacik.com/2012/07/ramazan-kelimelerinin-dunyasi.html>.

<https://albert-motsar.livejournal.com/1037436.htm>.

<https://books.google.com.tr/books?>

<https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-80844/sanliurfadan-efsaneler.html>.

<https://inosmi.ru/world/20140828/222652008.html>.

<https://otvetus.com/est-li-svyaz-mezhdu-brahmoy-v-induizme-i-avraamom-v-avraamicheskoy-religii-188887>.

<https://sorularlailamiyet.com/“biz-her-millete-bir-peygamber-gonderdik>.

<https://sorularlailamiyet.com/nemrudun-burnundan-giren-sivrisinek-beyne-nasil-gider>.

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0brahim_Cemvakfi.org.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Elohist>.
<https://tr.wikipedia.org/wiki/Yahvist>.
<https://www.frmtr.com> › Genel Kültür › Alevi Kültürü.
<https://www.gotquestions.org/Turkce/Isa-Yahudi-miydi.html>.
<https://www.haberturk.com/polemik/haber/912085-hzisa-hakkindaki-gercek-gizleniyor>.
<https://www.mumsema.org> › ... › Soru ve Cevaplar › Misafir Soruları.
https://www.wikiwand.com/tr/Ruhbani_kaynak.
<https://www.zehirli.org/4incil-ve.../hristiyanlikta-peygamberlik-anlayisi.ht>.
<https://y-jesus.org/russian/more/did-jesus-claim-to-be-god>.
www.huzursayfasi.com › Faydalı Bilgiler › Genel Bilgiler.
www.omerfarukkural.com/tag/hz-isa-kissasi.
www.zehirli.org/4incil-ve.../hristiyanlikta-peygamberlik-anlayisi.ht.

Söyləyicilər

Söyləyici: Nifti Əsgərov, doğum ili 1951, təhsili orta, Xırmandalı kəndi/Masallı rayonu. Toplayan Füzuli Bayat, 2014.

Söyləyici: Röyal Hüseynov, 1986 doğumlu, təhsili ali ruhani məktəbi, Saatlı bölgəsi. Toplayan Füzuli Bayat, 2017.

Söyləyici: Təmşiyət Əbilov, 1956 doğumlu, təhsili ali, Yolacaq kəndi/Yardımlı bölgəsi. Toplayan Füzuli Bayat, 2016.

Söyləyici: Yadigar Qələm, 1952 doğumlu, təhsili ali, Yolacaq kəndi, Yardımlı rayonu. Toplayan Füzuli Bayat, 2016.

Füzuli Bayat.
Qissədən əfsanəyə, yazıdan sözə.
Folklorlaşan ulul-əzm peyğəmbərlər.
Bakı, Elm və təhsil, 2021

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Kompüterdə yığan:
Ləman Abdulxalıqova

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 60/84 1/16
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 230 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də ofset üsulu ilə
hazır deopozitivlərdən çap olunmuşdur.